

1875. 60.

3-53

821/477/06

ВАСИЛЬ ЗЕМЛЯК

2

ВАСИЛЬ ЗЕМЛЯК

ТВОРИ
В ЧОТИРЬОХ
ТОМАХ

ВАСИЛЬ ЗЕМЛЯК

ТОМ
ДРУГИЙ

ГНІВНИЙ СТРАТІОН

Повість

ПІДПОЛКОВНИК ШИМАНСЬКИЙ

Героїчна повість

НІЧ БЕЗ МИЛОСЕРДЯ

Повість

ОСТАННІЙ ПАТРОН

Кіноповість

Київ
Видавництво художньої
літератури
«Дніпро»
1983

У2
З-53

В КАТАЛОГ

08
22

Во второй том произведений
украинского советского писателя
Василя Земляка (1923—1977)
вошли повести,
в которых отражены события
Великой Отечественной войны.

0

Упорядкування Л. П. Чубаря

Редакційна колегія:

М. П. ЗАРУДНИЙ (голова),
П. В. ГУРІНЕНКО, С. П. ГУЦАЛО,
М. Г. ЖУЛИНСЬКИЙ, В. П. КОМАР,
О. К. ЧУБАР-ЗЕМЛЯК

об 0-10-179/1311

Редактор тому П. В. Гуріненко 02

Першодрук РУ
Видання
ЦЕС при Р...
1983

ОТРАСЛЕВАЯ
ЦЕНТРАЛИЗОВАННАЯ
БИБЛИОТЕКА
РУ им. Дзержинского
г. Днепр

З 4702590200—059
М205(04)—83 передилатне

© Склад. Видавництво
«Дніпро», 1983 р.

ГНІВНИЙ СТРАТІОН

ПОВІСТЬ

I

Тихий степовий городок, в якому мені не раз доводилось бувати в часи підпілля, тепер виник на нашому шляху як наслання чогось недоброго й зловіщого. Він миготів, жмурився, посміхався нам з чорної почі, наче змаював нас до себе, наче кликав у свою пастку. І, може, від того ще більша настороженість охоплювала нас. На свіжих конях ми могли б зустрітися з тим городком, могли б пролетіти по його головній брукованій вулиці загадковими вершниками. Та зараз наші коні зморені й ми не могли зважитись на це. Може, коли б нас було більше, то ми спробували б напасти на той городок. Але нас надто мало — двоє на весь степ. І все ж добре було б провести день у цім городку.

— Ти можеш хоч раз у житті послухатись мене? Я знаю одне чудове місце. Це недалеко. Там приймуть нас як рідних. Побачиш мою наречену. Невже тобі не цікаво? Хоч один день проживемо по-людськи. Поглянь на наших змучених коней, поглянь на себе. Я скоро зовсім перестану впізнавати тебе...

Мій супутник, якого звали в загоні Перенелом за те, що він чудово імітував перепела та інших птахів, дивився на мене запаленими, благаючими очима, повними докору, наче не хтось там, а я затіяв війну й примусив його страждати в цій далекій і виснажливій дорозі, в якій нас застало весняне бездоріжжя. Його забрьоханий кінь з ловко підв'язаним хвостом теж дивився на мене якимось сумно й вичікувально. А городок мерехтів, безжурно купався в срібному мареві, і було нестерпно боляче, що ми невідільні вступити в нього й скористатися всіма його благами. Нам

остогидали передівки в байраках, темних, понурих, бездонних; в невимолочених скиртах, де весь день над самим вухом шарудять, трублять зерно миші, і від того не можна заснути, а потім ще кілька днів поїдом їдять остюки, особливо ячмінні — нам більше траплялося саме таких скирт. Після всіх злигоднів зразу стільки всяких вигод уявилось мені, що я покірно рушив за Перепелом, хоч міг запротестувати, міг не дозволити цього, бо вважався старшим — на війні навіть серед кожних двох один старший, але я охоче склав свої повноваження і полинув за другом у інший світ, в якому ми одвикли жити...

Ми наче не примічали досі, що ці перші весняні ночі бувають дуже тихими й обворожливими. Гайвороння, що весь день б'ється в лісі за гнізда, втихомирюється і всю ніч навіть не зойкне, хіба що вже падаючи, зірвавшись разом з сухою гілкою. Струмки, такі балакучі та невгамовні, підмерзають якомсь раптово, наче в одну мить, й зупиняються там, де їх застає вечір. Хмари, що весь день сушилися на небі, так і заночовують там, наче їх розвішала весна-господиня, як дорогу білизну, та й забулася познімати. В таку ніч страшно ходити, бо кожен крок, навіть найобережніший, здійсмає такий пронизливий лемент, що здригається серце. Але їхати верхи, мабуть, не так страшно, бо ноги в стременах, і не ти своїми неоковирними, розбитими за зиму чобітьми, а твій кінь все-таки порушує ту дивну весняну тишу, з якою дримає повно чарів та несподіванок. А ще як груди тобі прокльовує якась сиза чи біла голубка, то ти зовсім забуваєш про війну, про небезпеку, про всі людські злигодні та печалі, забуваєш навіть про чорнобородого, орлиноногого Стратіона, який жде не діждеться тебе в Чорному лісі, й линеш до неї, до своєї любові, а може, й до своєї смерті...

Ми пробиралися полями, але не відривалися далеко від дороги, щоб не зблудити. Нас могли почути, могли навіть відкрити по нас вогонь із танкеток, що патрулювали на тій дорозі, але ми мали великі переваги над ворогом: були дуже голодними і тому дуже безстрашними: місяць ще не зійшов, і ми кожної миті могли шугнути в глиб ночі; під нами були хоча й не свіжі, але випробувані коні, здатні понести нас на всі чотири боки, а ворог зі своїми танкетками мусив триматись кам'яної дороги. І, зрештою, ми були нехай на віднятій від нас, але все-таки на рідній землі, яка стає якомсь по-особливому дорогою в часи лихоліття.

Десь удосвіта почало туманитись, відлигло, наче білі прозорі хмарки попадали на землю з гіллястого неба, враз і молодий льодок під копитами вже не зчиняв такого елементу, як раніше, а бився глухо, мов бемське скло. Ми дали коням волю, не заважали їм, і вони самі намацували свій прошківець, обминали льодок, трималися чорноземлі.

— Коли б знали німці, куди ми прошкуємо, то, може, дозволили б нам проїхати по добрій дорозі,— пожартував Перепел, і цього жарту виявилось цілком досить, щоб по кількох хвилинах, нехтуючи небезпекою, ми знову мчали по широкій казенній дорозі. Тут ми цілком довірилися коням і тому своєму чисто солдатському інстинкту самозахисту, який з десяти доріг смерті вибирає тільки одну, може, найризикованішу. Але краще поспішити небезпечною дорогою під прикриттям ночі, аніж трюсювати до самого ранку, а вдень зустрітись з ворогом у відкритому полі.

Пильно вглядалися в ту дорогу, але наші коні щось помітили в тумані раніше нас, захропли, застригли поволотілими за зиму вухами. Скоро й ми побачили дивне неприємне чудовисько, що цемовби вийшло назустріч нам з туману, але повертати вже було пізно і майже неможливо. Осадивши коней, ми стояли й дивились, не в силі промовити жодного слова. Цілі юрби людей піднялися з білого снігу, що ліниво лежав серед звеснянілого поля, та наче про щось перешіптувалися між собою. Поміж тими звичайними людьми з'явилися велетні й погрозово показували руками в наш бік. Чим довше дивилися ми на те чорне воїнство, тим тривожніше ставало нашим коням і страшніше нам самим. Ми потрапили самому чортові в зуби. Але чому не лунають крикливі німецькі команди і чому така грізна тиша охопила ворога? Мабуть, хочуть підпустити нас ближче. А може, не знають, скільки нас, вони бачать тільки двох вершників, що виїхали з туману, вони думають, що нас багато. І тут саме обманути б їх. Піднявшись на стременах, я набрав повні груди повітря і вже хотів запитати: «Хто ви такі і чи знаєте, з ким маєте справу?» Але раптом розсміявся Перепел. Від його сміху ще впертішими й мовчазнішими видались ті чорні силуети людей і велетнів. Та Перепел вже хоробро погнав коня на них. Не зрадив свого товариша і мій кінь...

Це було звичайне кладовисько. Поміж юрбами дерев'яних хрестів, подекуди перев'язаних білими рушниками, здіймалися гордовиті кам'яні пам'ятники, котрі ще

кількома хвилинами тому видавались нам рукатими, плечистими велетнями, обвішаними зброєю. Жодного стогону і жодного відчайдушного звуку не почули ми на тому кладовищі. Місяць, що боязко викотив з-за кам'яної каплички, оббитої дощами, усім порівну позолотив хрести та надгроб'я, і від того стало ще моторошніше на тому необітованому клапті землі, одкраденої від плідного поля з незапам'ятних літ...

Повз кладовисько вела вузька дорога, по якій носять небіжчиків, і все ж наші коні охоче звернули на неї, зачувши село, в якому їх чекав перепочинок.

— Там є де поставити коней?

— Знайдеться...

Настала, мабуть, та хвилина, коли Перепел мав би заговорити, заспівати про свою наречену. Це було б дуже до місця, бо гостре почуття незручності запанувало між нами після щойно проведеної атаки. Було соромно за свій войовничий запал. Кого ми злякались? Мерців, німих, перухомих силуетів. Перепел мовчав. Раптом він зупинив свого коня, зняв шапку — він вшановував когось із тих, хто вже ніколи не вибереться з цього понурого поселенства мертвих... Я теж зняв шапку... А коли ми рушили далі, він сказав з тихим подивом:

— Ніяк не сподівався, що ми так швидко доберемося до цього цвинтаря. Бачиш он ту капличку, що біліє внизу, в акаціях? В ній помер наш генерал... Хіба я ніколи не розповідав тобі про нього? Дивно. Комуś з наших я розповідав. Це були найжахливіші дні в моєму житті. Проклята капличка. Коли б не вона, то, може б, генерал жив і досі...

Я знайшов тую високу понуру капличку. З напівзнесеним дашком, з викругленим продовгастим віконечком, вона самотньо стояла в голих заростях і швидше скидалась на склеп, аніж на капличку. Мені вдалось, що в її віконечку блимнув потаємний вогник, який тут же й погас. Коли б Перепел не сказав, що генерал помер, то я міг би подумати, що він і досі переховується там і дуже обережно користується вогнем, щоб не видати себе. Ми нерішуче рушили далі.

— Наша кавалерійська бригада, з якої вцілів лише один ескадрон, відступала через це велике село. Я був ординарцем у генерала, що командував бригадою. Це була мужня й хоробра людина, котра жодного села, жодного міста, через які ми відступали, не здавала без бою. Німці

вже знали нашу бригаду й нашого генерала, вони кілька разів оточували нас і пропонували здатись на «почесних» умовах. Але генерал не тільки не поспішав здаватись, він поповнював свій ескадрон піхотинцями, що відбились від своїх частин, садовив їх на коней і посилав у бій. Одного з таких піхотинців, капітана Воронцова, який примкнув до нас під Проскуровом ще з кількома своїми людьми, він зробив навіть своїм начальником штабу. Це був ще зовсім молодий, але розбитий капітан, якого ми встигли полюбити буквально за кілька днів. У цьому селі генерал дав німцям свій останній бій. Кілька дів ми не випускали їх на велику дорогу, по якій ми щойно проїхали. По ній відходили наші останні пошарпані частини. І ось у бою за цю дорогу був тяжко поранений генерал. Капітан Воронцов узяв командування на себе, а я з пораненим генералом зупинився в її домі. Вона доглядала генерала, як рідного батька. Не було лікаря, не було ніяких медикаментів і не було ніяких надій, що ми врятуємо генерала. І ось капітан Воронцов взявся все це роздобути у німців, у їхньому тилу. Однієї ночі він вибрав трьох наших кращих кіннотників і разом з ними подався в тил ворога. Тієї ж ночі він повернувся без двох наших людей, але з пімецьким військовим лікарем, викраденим з польового шпиталю. Лікар тремтів, благав не вбивати його, говорив, що він у минулому комуніст і охоче допоможе радянському генералові. Він клявся дітьми, клявся дружиною, що зробить усе можливе, щоб врятувати такого хороброго нездоланного чоловіка. І він справді врятував його. Операція була вдаюю, генерал перестав марити, і за те відпустив лікаря, як і було йому обіцяно капітаном під слово честі. А на ранок капітан Воронцов зняв оборону села й повів наш ескадрон далі на схід. І тільки я з генералом залишився тут, в її домі. Капітан сказав мені на прощання: «Віднині ви відповідете за його життя. Спокій, тиша і догляд знову повернуть нам цього прекрасного генерала. Я пришлю за ним, якщо сам не зможу прийти. А за лікаря не бійтесь. Він не видасть вас, він ніколи нікому не признається, що рятував нашого генерала, бо фашисти розстріляють за це». Я заплакав, а генерал німо дивився у стелю, його все ще палила гарячка. Згодом йому стало краще, і ми перенесли його у безпечніше місце. Перенесли його у цю капличку на цвинтарі.

Перепел зупинив коня, пальцями вільної руки розвів свої зімкнуті від задуми крилаті брови — вони завше

мовби зрощувались у нього, коли він пригадував щось неприємне. Сторожко покосився на капличку.

— На день вона замикала нас у капличці, я завішував віконце хоругвою і дослухався до навколишнього світу і до тихого стогону генерала. Я часто чув чийсь кроки під капличкою і благав генерала потерпіти, помовчати. А па ніч вона відмикала нас, приносила нам хліб, молоко, воду, і цілі ночі ми просиджували разом біля генерала. Так тяглася ця безконечна ніч у капличці. На щастя наше, ніхто не вмирав і ніхто не приходив за хоругвами. Але генералові гіршало. Тут, на цвинтарі, його почала гризти якась страшна думка, якісь нездоланні муки і сумніви. «Що з вами, генерале?» — допитувався я. Але генерал мовчав, він наче беріг від мене якусь тасмницю. Лише один раз я зачув від нього шепіт, звернутий до самого себе: «Ні, ні, це неможливо... Це від жару у мене... Від цього проклятого кладовищенського запаху... А вони йдуть і йдуть... Де мій ескадрон?» Далі він марив, і свідомість рідко поверталась до нього. Але мені здавалося, що в його душі спалахнула якась інша рана, від якої він чах, як свічка. «Ідіть сюди, друже,— десь перед смертю покликав мене генерал.— Я хотів запитати вас про капітана. Ви чули, які мелодії він насвистував? — Тут генерал замислився, замовк надовго, наче відроджував у пам'яті ті мелодії, і, вже зовсім знесилений, прошепотів: — Чи знаєте ви хоч одну із них?» Але я не звертав уваги на мелодії капітана, я більше дослухався до свисту мін і спарядів, щоб кожного разу попереджувати генерала про небезпеку, якої він зовсім не визнавав. Та я не дуже й розбираюсь у мелодіях, я вмію тільки співати по-перепелиному, бо впріс на хуторі і щоліта слухав перепела в ппеницях... «Молодий чоловік мусить розбиратися в музиці»,— сказав генерал, і то були його останні слова. Ми ховали його вночі, а дорогою, зовсім поруч, йшли і йшли німці, ми чули їхній сміх, і мені здавалось, що навіть повітря над ними напосне переможною радістю. Після тих похованок я розпрощався з нею. Я поклявся їй, що після війни неодмінно прибуду до неї. Як бачиш, це стапється значно раніше...

II

Коли б генерал не помер, я міг би подумати, що тим генералом був наш Стратіон. Навіть не знаю, чому виникло в мене те безглузде припущення, від якого тут же до-

велосся відмовитись. Я кинув останній погляд на капличку, загублену в кладовищеньських чагарниках, на її венеціанське віконечко (то, мабуть, місяць відбився в ній, а мені видалось, що то вогник) і поїхав за примовклим Перепелом. Мені хотілося слухати й слухати про їхню любов, яка зародилася за таких лютих обставин, але тепер вузенька доріжка вела тільки до неї, і йому, мабуть, було приємніше думати про неї, ніж говорити. Зрештою, я розумів те його мовчання перед довгожданим побаченням. А може, її вже давно завезли у рабство в Німеччину і ніякого побачення не відбудеться, ніхто не привітає мого Перепела... Помітивши село на горі, що боязко проглядало з сизого туману, коні заспішили, хоч тепер ніхто не спонукав їх до того...

Ми швидко з'їхали з гори й опинились між верболозу, що викинув, далєбі, не перші «котики». Перебрались через ветхий вербовий місточок, з палів якого вибилося жовте весняне пруття, схоже на промінці, і дорога повела нас лугом. І ось ми в'їжджаємо в не знайоме для мене подвір'я. Хатина примостилася над самою річкою, під височенною обривистою горою, усіяною де-не-де старими, заплісненими соснами. Подвір'я захищене від гори, від її понурою настрою цілою шерогою струнких замріяних топольок, що, мабуть, збудувалися по весні, по зеленому шелесту. Ось той хлів, де ми поставимо своїх коней. А ось і хата, обкладена загатою, волохатою й теплою, як вивернутий овечий кожух, все ж на тому чорному кожусі видніються маленькі квадратні віконця-латки, пофарбовані звичайною охрою. За хатою мріє голій, пруткий, насторожений яблуневий сад із шпаківнями, мабуть, уже й забрунькований — він немовби боїться пропустити ту урочисту мить, коли вдарить перший весняний грім. А далі, вздовж річки, лежить луг з вербами-плаксами та кущами калини, а може, бузици, з торішніми необірацями кетягами на вершках — здалеку щось схоже на зграйки послуних шпаків, які не схотіли жити у своїх напівтемних безвіконних житлах. Глянеш на все це й мимоволі подумаєш, що в такому затишку справді могло зрости щось незвичайне...

— Галинко, Галинко,— стукається Перепел у сонне віконце.

— Обережно,— кажу йому.— Може, тут живуть тепер інші люди.

Він насторожується й, відступивши од віконця, знову кличе її, ніжно, зворушливо...

Проймайнула за вікном чиясь постать у білому й придулилася плечима до стіни. Але мені вже добре видно її голову і білі зубчики сорочки на грудях, на які впала чорна коса. Так ми стояли довго, дівчина сторожко дивилась на мене з-за стіни, а я дивився на неї. Чорна коса на білій сорочці немовби підкреслювала її тривогу.

Нарешті дівчина припала обличчям до шибки і якось винувато всміхнулась, мабуть, від того, що її кликали, її знали, а вона не могла впізнати своїх нежданих гостей. Мені видалась дуже знайомою та її трохи зухвала по-смішка. І обличчя теж нагадувало когось, вже не раз баченого. Це було трохи незвичайне обличчя. На нього не можна було дивитися довго, воно вражало своєю суперечливістю.

— Хто це? — запитала вона.

— Це я, Борис. Ординарець генерала.

Подив, сум'яття рантом охопили її.

— Боже мій! Невже це ти? — перепитала вона і побігла в сінні. Неодягнена, в самій сорочці відчинила нам двері, забувши про сором, і якусь мить стояла в ваганні, котрий із нас Борис. Тоді було літо, а тепер ми одягнені по-зимовому, і вона, мабуть, так і не впізнала б, котрий із нас Борис, коли б він першим не кинувся до неї.

— Ти живий? — вжахнулась вона його появи і якось боязко провела рукою по його обличчю, немовби хотіла пересвідчитись, що він справді живий.— Заходьте...— ніяковіючи, запросила, тільки тепер збагнувши, що вона стоїть перед живим Борисом у самій сорочці.

Мати її, збентежена й розгублена, терла сірники і ніяк не могла засвітити світла.

— Живемо в потемках, ховасмо свою хату від поганого ока,— скоромовкою сказала вона й зіпсувала останнього сірника.

Але у нас знайшовся вогонь, і скоро ми сиділи при маленькому каганчику, а мати тим часом, завішавши вікна, затопила в печі й напвидкуруч збирала вечерю. Галинка все ще була в сорочці, тільки накинула поверх неї велику мамину хустку, якої вистачило б загорнути двох, а то й трьох таких, як мені видалось, тецдітних Галинок. Сиділа на лаві, примовкла, здивована і немовби пригнічена нашою появою, але була чудовою в тому дивному вбранні, зелена хустина дуже пасувала до її смаглявого обличчя та чор-

ної довгої коси, кінець якої сягав долівки, і з ним бавилося під лавою маленьке руденьке кошеня, яке досі спало в соломі біля штандарів.

«Диявол, а не дівчина», — нишком подумав я, дивлячись на неї.

Тепер я міг розгледіти Галинку на світлі. У неї була якась незвичайна, неприборкана, дивовижна краса, в якій обізвалася, може, турецька, а може, норавлива татарська кров, завезена сюди потомками Чингісхана. Природа немовби поглузувала над звичайною людською родою, знехтувала всіма законами її творення, кожну деталь того обличчя ліпила навмання, наче не знала, для кого ті деталі знадобляться. Кожна риса обличчя була недосконала, погана, потворна: горбуватий ніс, випнуті товсті уста, надмірно вигнуті брови, зависоке чоло. Але в останню мить природа змилостивилась, розщедрилась, і всі ті свої зловиві витвори скомпонувала в таку ніжну витончену, рідкісну гармонію, що звичайна красуня, глянувши на те обличчя, мусила б вічно думати про недоскопалість свою. Той свій дерзновенний витвір природа наділила чорними очима-блискавицями, немовби прихваними од людей для того, щоб не вражати їх, непомірно довгими, густими, насталеними віями. Гордістю, пристрастю і задумою віяло від того обличчя, яке при найменшій порушенні гармонії могло б стати обличчям вирока. Чому ж дякувати, що Галинка залишилась на тій щасливій грані, по одиц бік якої стоїть неземна краса, а по другий — пеземна потворність...

Мені видалось, що в хаті пахне цією дівчиною — не то чебрецем, не то любистком, а може, диким степом її безвісного предка, і Перепел млів, зашарівся, він, мабуть, впивався не лише її красою, але і тими ледве вловимими дівочими пахоцями. Не знаю чому, але я подумав, що така красуня недовго протримається на світі, таких вічно підстерігає педоля і тому вони мусять бути в сто крат обережнішими від звичайних смертних. І десь у душі я щиро радів з того, що доля звела цю дивну дівчину з нашим Борисом Перепелом. Така незвичайна істота мусить мати поблизу себе саме такого лицаря-охоронця, людину полум'яну й душевну. Я на місці Галинки теж з усього світу вибрав би тільки Перепела. Він був високий, стрункий, мав дивні крилаті брови і глибокі карі очі, трішки примружені від того тихого вогню, який вилучали безперестання.

— Я бачу, Галинко, тобі все не віриться, що це ми,— сказав Перепел, щоб якось побороти її сум'яття.

— Ні, чому ж не віриться?.. Я багато думала про тебе... Я часто буваю на могилі нашого генерала. Коли б ми не занесли його на кладовисько, то, може б, він не помер. Мама каже, що там, на кладовиську, він втратив всяку віру у себе, в свої сили. Ми його живцем поховали. Може б, тут, у хаті, він вичунав. Страшно мені, як згадаю...

Галинка, здригнувшись від згадки про генерала, щільніше загорталась у хустину, мабуть, від наших поглядів, а її розслаблені уста палахкотіли якоюсь неприхованою пристрасстю, котрої вона не могла побороти. Перепел міг бути достоту щасливим, якщо та неприборкана пристрасць для нього.

— Що буде? Чим усе це скінчиться? — запитала Галинка.

— В багатьох селах вже були облоги, вже повезли наших людей на рабство в Німеччину,— кинула мати від печі.

— Наші теж не почують удома. А я боюся залишати маму одну на цьому полі...

— Ой неспокійно, соколики, так неспокійно стало на цьому світі, що іноді й жити не хочеться. Батько, може, загинув, а може, помер десь у полощі, а вона теж живе під страхом божим...

В цій теплій затишній хаті я зовсім забув про Стратіона. Але згадка про господаря цього дому враз нагадала мені про нього, і я мимоволі глянув на Галинку. Та її посмішка, яка здалася мені знайомою, тепер нагадала посмішку Стратіона. Як би мені хотілось цієї миті, щоб Галинка знову посміхнулася. Саме тоді, в потемках, в її обличчі я знайшов щось від Стратіона. Строгість, зосередженість, а може, іще щось, ледь уловиме. Але тепер, при світлі, все це зникло, розтануло, розповзлось. Ось хіба що в посмішці є щось схоже. Я шукав якогось жарту, якогось дотепу, щоб примусити її посміхнутись знову, та почалися такі журні печальні розмови, од яких було не до сміху. Я нишком оглянув стіни. Сільській хаті властиво виставляти напоказ своє сімейство. Але тут не було жодної фотокартки, і взагалі, крім двох рушників, які обрамляли портрет голубоокого Івана Франка, та маленької іконки Варвари Прекрасної в кутку, більше нічого не було на стінах. І все ж Стратіон немовби зайшов до цієї хати разом з нами, і мені щоразу хотілося озирнутись, щоб

побачити його, він наче стояв за моїми плечима, мені навіть видалось, що я чую його дихання.

Мимоволі я озирнувся на двері, занизькуваті для нашого Стратіона, але надто вже широкі, пофарбовані в зелений колір. Двері були зачинені, і я добре чув, що після нас їх ніхто не відчиняв — значить, нема ніякого Стратіона та й не могло бути. Але поруч з дверима, на гвіздку, а може, на кілочку, якого у всіх селянських хатах вбивають майже в одному й тому ж місці, тільки ліворуч або праворуч од дверей, висів чорний ремінний кашкет, припалий хатнім пилом.

Відсвіти полум'я, що завирувало в печі, лячно бавились на тому кашкеті. В першу мить це вразило мене: в хаті нема жодного мужчини, а кашкет висить, значить, від нас когось приховують. Але те, що кашкет припав пилом, розвіяло мої підозріння, бо хтось давно повісив його на тому гвіздку. Це міг зробити сам господар цієї хати і, може, в той день, коли йшов на війну. Мені видалось, що кашкет був замаленький для Стратіонової голови, і я розстався зі своїм настирливим припущенням. Ні, не в цій низькостелій хаті жив колись наш Стратіон і ходив, безперечно, не під цим маленьким, немов усохлим кашкетом. Кашкет тепер зацікавив мене з чисто практичних міркувань. Настає весна, а ми обидва зустріли її в шапках. Мені хотілося підійти, зняти кашкета, а натомість повісити на гвіздок свою чи Перепелову шапку,— вони обидві лежали на лаві. Але як добре, що я відмовився від цього непристойного вчинку. Адже той кашкет міг висіти як реліквія, як окраса цієї хати, як пагадування про того, хто носив його й повісив на гвіздку своєю власною рукою. Мені навіть стало неприємно від думки, якого болю я міг би завдати Галинці та її матері. Може, повернеться колись господар, то пехай застане свого кашкета там, де він повісив його. Може, той кашкет оберігався як надія на повернення глави цього тихого затишного вогнища...

Під хатою зашаруділи чийсь обережні кроки, ніби хтось крався до віконця.

— Чуєте? — запитала мати.

Галинка погасила світло, а ми з Перепелом кинулись до вікна. Відгорнули занавіску. Стали чекати того невідомого, але по хвилі всі були приємно зворушені. До віконця підійшов кінь, виставив свою голову з продовгастою білою лискою і став розглядати полум'я в печі. Його очі так фосфорились, що від них немовби посвітліло в хаті,

і коли б не біла лиска, то можна було б прийняти їх за людські й померти від страху або примусити склепити їх з допомогою зброї.

Хоч відв'язався не мій кінь, але для мене трапилась добра нагода вийти з хати й залишити закоханих без зайвого свідка. Хотілося, щоб і кінь не заважав закоханим, і я одвів його од вікна й знову прив'язав до загати. Але кінь явно не задовольнився тим і не переставав тривожитись.

Тоді я перевів погляд на свого коня, підійшов до нього. Люди мають звичку вірити своїм коням. Та мій кінь був цілком спокійний і сумирно висмикував сіно з загати. Я вже зібрався було оглядати хлів, щоб поставити в ньому коней, як раптом сам почув дивний далекий дзенькіт. Я подумав, що то дзенькотять вудила вуздечки, й, відійшовши подалі, став прислухатися. І знову почув той дзенькіт. Пройшов дорогою в напрямі до місточка, і те, що побачив, вразило мене в саме серце. Кілька озброєних людей рятували танкетку, яка засіла на місточку, у вербових палях. Я припав до землі й пошкодував, що зі мною не було карабіна. Кілька влучних пострілів — і танкетка могла б опинитися в наших руках. Пістолет, який був при мені, не годився для цього — він не дістав би до цілі. Тепер я мусив зробити все, щоб мене не помітили й не почувли моїх кроків, коли буду повертатись в подвір'я. Це, мабуть, вдалося мені, але Борисів кінь зрадив нас. Так і не діждавшись свого хазяїна, у якомусь дивному розпачі тунцював на прив'язі, ламаючи копитами ожеледицю. Я щось грізне шепнув йому, зовсім забувши, що маю справу з конем, і побіг до хати. В дверях мене зустріла розгублена Галинчица мати.

— На місточку німці,— гукнув я Борисові і, схопивши карабіна, прожогом кинувся з хати.

«А може, й вони їдуть сюди в гості?..» — приголомшила мене тая недобра думка.

На місточку загуркотіла танкетка, а закоханий Перепел усе ще не виходив з хати, не міг розпрощатися зі своєю нареченою...

Тримаючись вільною рукою за його стремено, вона провела нас з подвір'я. За садом вхопила Борисову руку і стала гаряче цілувати її. На якусь мить я відкинув свої підозріння. Мені навіть стало соромно тих підозріль, коли Борис пахилився з коня і падовго застиг у гарячому поцілунку.

— Ідьте, їдьте! — заблагала вона, вирвавшись з Перепелових обіймів.— Боже мій! Вони можуть побачити вас... Вони вже йдуть сюди...

Потім вона ще довгенько стояла край саду, печальна, самотня, й дивилася нам услід. Біла сорочка визирала з-під хустини й видавалася здалеку клаптем холодного спігу.

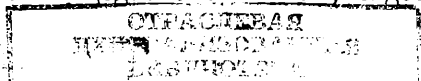
Далеко, на місточку, все ще борсалась, ревла, завивала танкетка. Коли стояли морози, тій танкетці, мабуть, легко було перебиратись через місточок. А весна розшила його, він став ветхішим і, може, врятував нас від зустрічі з ворогом. Нарешті вона вибралась і, як мені вдалось, звернула в те подвір'я, яке ми щойно залишили. Скоро танкетка замовкла, і тихе весняне передрання більше не озивалося жодним звуком. В далекій Галинчиній хаті знову спалахнув вогник. Помітивши його, Перепел рішуче повернув свого коня на той вогник, але я зупинив мого обезумілого товариша, для більшої певності зарядивши карабіна. Перепел глянув на мене страшними, бентежними очима і розгублено рушив за мною...

— Не гнівайся, Перепеле. Але ми не мали п'якого права заїздити на це побачення. Нас чекає Стратіон. Не можна так ризикувати життям, коли нема на те п'якого дозволу. Якщо ми загинемо тут, то вони завтра ж можуть загинути там...

Борис скрутив козину ніжку, насипав у неї махорки, якої чимало розжились в Олевських лісах, у ковпаківців, але вогонь ми забули в Галинчиній хаті.

— Потерпимо,— заспокоїв його, хоч мені теж страшенно хотілося запалити...

Досвітні півні якомсь недружно й сумно співали в навколишніх селах. І нам було боляче, що на своїй землі ми мусимо обминати ті села, мусимо триматись подалі від них. Несміло, з тихими, але, мабуть, з страшними муками народжувався ранок, заснували високі сизі дими з коминів, на небі почали спроквола розсовуватись, ворухитись розбуджені хмари, струмки зараз оживуть і побіжать проти сонця, журливо та неспокійно, а перед нами теж неспокійна й непевна дорога. Досить невеличкої погоні на свіжих конях, як цей день, який так боязко, але гарно починався в природі, може стати нашим останнім днем. І тоді Стратіон не діждеться своїх посланців, а в затипній хаті, яку ми нещодавно залишили, овдовіє дівчина.

Десь по глухих дорогах промчали два вершники, нікому не заподіявши нічого поганого, а німці вже були стурбовані тим, просто з ранкового молебня кинулись шукати тих підозрілих вершників. По дорогах озвіріло носились танкетки, спеціально випущені на замовлення шефа гестапо Гімлера для війни з партизанами, а в селах нишпорили кінні каральні загони. Можна було подумати, що тих два вершники загрожують усьому третьому рейхові, доля якого віднині залежить від того, будуть вони піймані, знищені чи з настанням ночі знову мчатимуть далі по розгаслих весняних дорогах. Ніхто не догадувався, певна річ, що героєм цього дня були не вершники, а старий мовчкуватий мірошник Никодим, однаково сивий од літ, од борошна і від мужності. І коли б німці були спокійніші та розсудливіші, то вони не гасали б по селах та байраках, а звернули б увагу на мальовничу околицю того городка, який ми обминули вночі, на старенькій водяній млин, на його подвір'я, забите кіньми та возами, і серед помолів могли б легко знайти тих загадкових вершників, котрим зовсім нічого було молоти на цьому роботящому млині, що весь немовби тремтів од страху та переживань.

З високого горища млина було добре видно весь городок з усіма німецькими службами, кам'яною в'язницею і шибеницею — цією найогиднішою супутницею потворної третьої імперії. І хоч з нашого боку це була, безперечно, зухвалість, але ми не могли бути чемними при таких несприятливих обставинах і вирішили прогулятись по тому городку, перед німецькими службами, не чекаючи, поки нам доведеться опинитись там не з власної волі.

— Сидіть, ради бога, на горищі, інакше я не ручаюсь за ваше життя, — нервував Никодим. За багато літ він оглух у цьому млині од вічного шуму, і ми ледь пояснили йому, що там, у городку, нам буде безпечніше.

Ми ходили відкрито, наче давні жителі того повоєнового, безневинного городка. Кілька разів пройшлися повз мовчазний будинок гестапо, що стояв за сірим муром і скидався на середньовічну фортецю, повну нерозгаданих тайн; на вузеньких цегляних тротуарах, які вже давно потребували ремонту, з робленою байдужістю розминалися з гестапівцями і поліцейськими, що гарячково снували по городку при повній бойовій викладці; побували навіть на ярмарку, який зовсім не скидався на вільні наші ярмарки, тут усе продавалося з-під поли, і було таке враження, що ніхто нічого не купував і не продав.

Мені все здавалося, в той городок мусить примчати «чорний ворон» з закайданованою Галинкою. А може, її привезуть на звичайному возі, зв'язану, змучену, окривавлену. Залізні чорні ворота гестапо зловісно розчиняться перед нею, щоб потім випустити її до шибениці — тієї мерзеної будови, яка надавала всьому городку гнітючого вигляду і від якої пікуди не можна подітися, бо німці ставили її на чільному місці, так само, як колись віруючі християни ставили свої церкви. Якщо це трапиться, то чи врятуємо ми її, чи встигнемо вихопити і вивезти Галинку з цього городка на своїх конях? Я нічого не говорив Борисові про ці свої невтішні роздуми, але догадувався, що його обстунає така ж тривога. Ми мовчали, і це поки що було нашим єдиним засобом допомогти Галинці. Ходили під таким враженням, що коли б ми почали говорити про це, то неодмінно накликали б на Галинку ту страшну біду. Ми мовчали, розуміючи без слів один одного.

Коли ми повернулись на млин, то застали мірошника в надзвичайному розпачі.

— Приходили,— зашепотів він.— Я прикипівся глухим і нічим, я не міг промовити жодного слова. Вони показали мені у скроню, набрали білого борошна в свої телячі раці й пішли. Тепер ваша черга молоти...

Никодим завів нас у свою підсобку, в якій брав з людей мірчуки, і ми, не поспішаючи, пообідали. А як тільки смерклося, осідлали коней, розпроцалися з хоробрим мірошником і на повному алюрі проскочили той городок, до якого трохи звикли за день і який видався нам дуже рідним і милим городком.

— Даремно ми окопалися в лісі. Треба займати отакі городки і жити в них. Сьогодні ми вдвох могли б узяти цей городок...

Та напускна войовничість мого друга дещо розвеселила мене, налаштувала на добрий лад після такої ризикованої переднівки. Тепер перед нами лежала пряма дорога в Чорний ліс, до партизанського табору, і ми, не змовляючись, повернули в степ, щоб на випадок погоні зникнути під склепінням ночі. Мірошник забув напоїти наших коней, і вони напились з тихого весняного струмка, що зустрівся нам у степу. Струмок ледь шелестів, навіваючи щось присмне, п'янке, весняне... І знову нам стало добре, що рідко траплялось у цій дорозі, ми відчули себе людьми, які на якусь мить ошукали війну, обійшли її грізні заклади. Небо

дивилося на нас своїми мерехтливими очима і нічого поганого не віщувало зі свого амбона.

Ми почували себе майже невидимками — чим непроглядніша ніч, тим вільготніше почувують себе партизани, їм видає, що в такі ночі їх ніхто не бачить, крім невсипущого неба, яке і зараз дивилося на нас безліччю промінкових очей.

Але зовсім несподівано нас почав переслідувати не гарнізон того невеличкого городка, не обезумілий ворог, котрий над усе боїться темних українських почей, а вершник-привид на худорлявому, іржавому коні, немовби склепаному із старого заліза. Він начебто виринув з ночі і намагався відрізати нас від освітленого городка, хоч ми не мали ніякого наміру повертатися туди знову. Я впізнав його по кошу, це був Стратіон,— і вже в уяві домалював його образ. Чорнобородий, орлиноносий, у сивій шапці з козачим заломом, з проникливими карими очима і, мабуть, зі своєю пічною, немовби нарочито зухвалою пошмшкою, якої побоювались не лише німці, але й ми, його підлеглі.

Не було ніякого сумніву, що Стратіон прийняв нас за ворожих вершників, інакше б не був такий обережний, не тримався б од нас на відстані карабінного пострілу. Але ось він почав наближатись, і ми побачили, що він не один, на фоні освітленого городка з'явилося ще багато вершників. Одного з них — Гната Яворину — ми впізнали по тому, що він вийняв із піхов свою шаблю, яка спалахнула блискавкою на тлі ночі, і ми кинулись назустріч тим вершникам, назустріч остовпілому Стратіонові.

— Де пропадали весь день? — запитав він замість привіту.

— В цім городку, у мірошника, біля самого гестапо.

— От шибеєнки,— вилаявся Стратіон.— А я вже хотів визволяти вас, хотів нападати на це осине гніздо.

На фоні городка вирізьбилось ще два вершники. Вони мчали до нас. Це були наші знамениті розвідники Сидір і Балябін — Борисові і мої побратими. Впізнавши нас, вони позіскакували з коней, тим і нас примусивши спішитись. У розвідників свої почуття дружби, більш піднесені і більш лицарські, ніж у всіх інших.

— Ну й наробили ви шелесту,— сказав Балябін, ведмедкувато обіймаючи Перепела, якого любив по-братському.— Весь городок не спить, чекає нашого нападу.

— Пропав замах,— скрушно сказав Стратіон і повів нас у глиб непроглядної таємничої ночі, що якось зразу поглинула всіх вершників, і лише Стратіон виділявся на тлі чорного степу своєю сивою шапкою...

III

Ми знову в таборі, од якого дещо одвикли, як одвикає людина від рідного дому, коли їй випадає далека дорога. Там, на Поліссі, де формувалися партизанські армії і де нам довелось побувати, ми бачили щось більше, грандіозніше, і тепер наш табір сіє в наших душах смуток і розчарування. Таке враження справляє на людину маленьке рідне місто, коли вона повертається в нього з гомінливого велетня. Але минає день, другий, і людині здається, що нічого кращого, милого нема на світі. Ми хоч і приїхали з півночі, а немовби привезли в Чорний ліс весну, ще ранню, норавливу, холодну, але вже хорошу і приємну своїми сніжними тіп'ями, своїм бруньковим багрянцем на березах. Ще студеніє сніг між деревами — може, він ще не скоро струхлявіє, а Стратіонові вже хтось назбирав перших пролісків. Вони стоять на столику в його землянці, вилупкуваті, синьоокі, сором'язливі провісники нестримної, буйної весни, стоять у мідній гільзі, і нам трохи дивно бачити в партизанській оселі нашого командира такі ніжні, тендітні, недоторканні квіти. Ніби їх назбирано жіночою рукою, хоч жодної жіпки нема в загопі. Пригадалась Галінка, і я не можу одвести очей від Стратіона, хочу вловити в строгих, дещо незвичайних рисах його обличчя щось схоже на неї і майже нічого не знаходжу. Тут усе міцніше, грубше, неотесаніше, тут усе для мужності, для відваги, для волі, а там усе для чарів, для любові, для страждання. І все-таки ледь уловима здогадка бептежить, гризе мене, і коли десь опівночі встасмо од вечері, мабуть, влаштованої з приводу нашого повернення, і залишаємо Стратіона з пролісками, похиленими, немовби теж захмелілими, я допитуюсь Перепела:

— Ти вже говорив Стратіонові про неї?

— Ні, він поки що нічого не знає. Ніяк не зважуся сказати...

І це дивує мене, що Перепел не може зважитись сказати йому про свою наречену. А я, здавалось, міг би видати йому свою найсокровеннішу тайну, стільки доброго світла було в його очах і стільки щирості було в його

дивній, кожного разу трішки іншій, а може, просто ще не розгаданій нами душі.

В таборі це був звичайний чоловік, не схожий на інших хіба що своєю підтягнутістю. Ми часом байдужіли до себе, запошувались, та, що гріха таїти, іноді й занужувались, а він завжди з'являвся до нас свіжий, чистий, бадьорий, що пам ставало аж трохи ніяково за нього і трохи боляче за свій прим'ятий одяг, за свою нарочиту партизанську розхристаність. «Чого ви так дивитесь на мене? Що я у свіжій сорочці? А хіба це погано для воїна?» Але він не хизував тим своїм виглядом, мабуть, то була для нього просто необхідність, а може, навіть професійна звичка виходити на люди саме так, а не інакше, і в той же час він не створював собі якихось виняткових умов, не вважав себе обраним з нашого гурту, а ділив з нами усі злигодні лісового життя. Коли в таборі траплялася скрута, то він голодував нарівні з нами, а може, навіть більше нас, і ми бачили, як ним колише вітер. А коли ставало добре, то його стіл про те дізнавався останнім. Він нічим не підкреслював своєї зверхності над нами, й завжди ми бачили його в своєму колі як рівного серед рівних. Він більше скидався на доброго товариша нашого, аніж на командира. Пам навіть здавалось, що він вже за-падко з нами по-панібратськи, що він міг би бути дещо суворішим, вреднішим, насупленим і неприступнішим, пам хотілося завжди бачити в ньому тільки Стратіона. Іноді нас просто бентежило, що він був собі звичайною людиною. В нашому непевному становищі хотілося людини могутчої, твердої, надійної — ми зійшлися в цей табір саме до такої людини, але у нього були свої поняття і свої вищі принципи поведінки, і ми часто ловили себе на тому, що даремно ремствували на нього.

Коли він сідав на свого коня Хмарочоса (так ми називали того коня за не в міру високий зріст) і звіриними манівцями, відомими, мабуть, тільки йому, виводив нас з Чорного лісу, то ми зразу відчували в ньому зовсім іншу людину, наелектризовану, нестримну, буремну, сповнену незвичайної влади над нами і начебто зовсім байдужу до небезпеки, котра могла щомиті обрушитись на нього самого і на всіх тих, кого він вів. Але ми знали, що то була не показна зневага до ворога, а повна відсутність страху, те, мабуть, природжене, а може, й виховане почуття, котре дається на землі дуже небагатьом людям. І коли він на своєму Хмарочосі поспішав засніженим степом, то нам

здавалося, що він зовсім забуває про нас, заглиблений у якусь свою думу, охоплений своїм командирським поривом. Коли ми поверталися з операції, дещо остиглі, дещо задоволені собою або незадоволені (це теж іноді траплялося), то нам здавалося, що ми повертаємось без нього — його Хмарочос теліпався десь позаду всіх, і тепер кожен з нас міг вважати себе його командиром, якщо виходити з його власного визначення своєї ролі: «Це дуже просто — треба завжди бути попереду». Ми знали, та, напевне, і він знав, що одного цього далеко не досить. Треба ще бути Стратіоном. Треба ще вміти отак зберігати спокій в оточеному лісі, треба ще бути настільки закоханим у життя, щоб у найкритичніші хвилини не думати про щось погане, вміти не впадати в розпач навіть тоді, коли для того є очевидні підстави.

Німці чатують його на всіх малих і великих дорогах, а їхні сищики нищпорять у прилісних селах, не пропускаючи навіть птахів, що вилітають з Чорного лісу, висліджують, вишкують, виписують Стратіона для гестапо в найдивовижніших, найнеймовірніших фарбах, може, не стільки шкодячи тим, як допомагаючи Стратіонові. Після кожного його виходу німці оголошують Стратіона знищеним. Навіть доктор Геббельс одного разу згадав про нього в Берліні, як про небезпечного більшовика, з яким завжди покінчено. Але Стратіон щоразу спростовує ті фальшиві розголоси своєю несподіваною появою там, де його найменше ждуть. Він невловимий на своєму Хмарочосі, викраденому з конюшень житомирського генерал-комісара, який при кайзері був кіннотником, а при Гітлері тільки кохався в конях. На тому крилатому коні, опис якого був розісланий по всіх інстанціях гестапо, Стратіон немовби піднімається за хмари і виходить на світ, а потім знову повертається до Чорного лісу не інакше, як через небо. І німці холонуть від страху, коли їхні сищики доносять їм, що Стратіон знову розгулює по білому світу, живий і здоровий, і війська у нього ще більше, і все те військо на конях, так що ні піймати, ні оточити його неможливо. Єдиний спосіб — силою вибити його з Чорного лісу у степ і пустити на нього танки або ж оточити Чорний ліс надовго, нехай сам поїсть своїх коней, а потім загине голодною смертю. Але Стратіон не має ніякого наміру помирати, і в той же час йому не хочеться залишати Чорного лісу, в якому він провів тривожну і тяжку зиму, в якому настраждався неймовірно, але до якого звук так

само, як звикають люди до свого дому, який би той дім не був суворий і непривітний.

Не хотілося вірити, що ми живемо тут останні дні. Ми даремно ремствуємо на свій табір. Коли палають вечірні вогні на палищах, очищених від снігу, то він справляє грандіозне враження. На цілого півлісу розкинулись чорні бункери землянок, схожих більше на дзоти, аніж на житла. Під пагорбом великим півколом стоїть укопана в косогір стайня, в якій перезимували наші коні. На самій височині, як символ нашої могутності, стоїть уся наша артилерія — гармати й міномети, що ще не так давно валялися на дорогах як брухт й нагадували людям про жорстокі бої, а тепер знову відроджені й закорковані велетенськими дерев'яними чопами, що означало, що ті жерла діючі. Командує артилерією гарматний майстер Максим Івашко — маленький, жвавенький, з вічно бігаючими, чогось шукаючими очима, той невтомний Івашко, без якого у нас могло б і не бути ніякої артилерії. На колodках стояли ще не закінчені, але вже задишловані кулеметні тачавки, до яких, може, так і не вдасться розжитися «максимів», тоді вони стануть звичайними бричками. Було іще всякого дива в нашому таборі, з яким по влаштованості своїй міг би сперечатися хіба що табір Дубровського в кращі дні свого розквіту. Щоправда, наш табір не був обнесений височеним частоколом, як це робили бунтівники в часи Пушкіна, але коли б ворог спробував напасти на нас, то він неодмінно наткнувся б на добре замасковані вогневі точки, від яких у глиб лісу вели вузьенькі, в'юнкі шанці, зроблені на випадок відступу. Одне слово, і весь наш табір, і все майно, яке в ньому зібралось, і люди, які зійшлися сюди не примусово, а з власної волі, — усе це було добрим знаменням того, що з більшовиками не так легко покінчити, що ті люди, котрих Гітлер вважав уже повойованими, підкореними, знову озброїлись, нагтувались до затяжної війни і не похитнулися б, не кинули б зброї навіть тоді, коли б війна затягнулася на ціле століття.

Найбільшим скарбом, якого не хотілося залишати, були ті люди, котрі ще не озброїлись, ще не прийшли сюди, ще жили на видноті у ворога, але котрими обростав Стратіон, як у збуремнілому океані під час катастрофи обростає людсьми кораловий риф. У тих людей уся надія на Стратіона, всі сподівання, і він не може кинути їх і піти на Полісся, холодний і байдужий, або ж зібрати їх і повести

туди неозброєними, безпомічними й задаремно розгубити в дорозі, бо йти туди доведеться з боями, може, навіть жорстокими і тяжкими. І тут ми знову впізнаємо свого Стратіона.

Він залишається в Чорному лісі всупереч самому собі, всупереч всім небезпекам, які тут чекають на нього. І якось журливо горять партизанські багаття, про щось лопочуть, про щось сперечаються, і, мабуть, те саме твориться і в наших душах. Чи вірно вирішив Стратіон, чи не припустився він фатальної помилки, котра всім нам може коштувати життя? І ми шукаємо хитромудрого Гната Яворину, котрого давно вважаємо другою людиною в загоні, своїм наставником, своїм поки що не зголошеним комісаром. Тож нехай він вплине на Стратіона. Нехай доведе йому, що ми надалі не можемо лишатися в Чорному лісі, бо це означало б, що ми залишаємось на явну смерть.

Нам упам'ятку той світанок, коли до табору прибув Гнат Яворина. Сіяла мжичка, ліс здавався понурим і порожнім, а німці саме підходили до Москви, і над табором стояла печаль пеймовірна, зіткана з розпачу, лиха і сум'яття. Все промокло, розкисло, і не можна було розвести багаття. І раптом з'являється цей чоловік, на шпакуватому коні, при шаблі, ловко, не по-старечому зіскакує з коня й, почоломкавшись з Стратіоном, говорить нам: «Ледве втік од своєї Секлетки. Якесь там бабське передчуття у неї: «Не пущу, і годі!», а я вже біля воріт, а я весь у дорозі... Мусив роздягтись, мусив приспати її, а тоді тихенько визволився од неї — і до вас. Приймаєте мене до свого коша чи не захочете такого старого та підтоптаного вояку? Я німців у дев'ятнадцятому бив під командою Щорса, а тепер хоч подивлюся, як мої синки їх лущмачать. Та ще, може, й сам котрому фашистові голову зітну. Ви не дивіться, що я старий. У караючій руді ще є сила». Він вийняв шаблю з піхов, зметнув нею в повітрі й назад уклав з таким важним виглядом, наче зрубав голову бознакому ворогові. Перед ним стояла молоденька берізка з останніми не зроненими листочками, в той ранок вона чомусь нагадувала нам про Підмосков'я, де саме йшли бої, але Гнат Яворина, не знаючи того всього, міг би залюбки зрубати її ради гарного жесту. І нам сподобалось, що він не погубив життя тій берізці, журній і безневинній. Коли б він зрубав її, то, може, ми не злюбили б його і, може, ніхто не подумав би, що до нас прийшов комісар... І тільки Стратіон все ще приглядається до нього на тій,

мабуть, єдиній підставі, що все прекрасне пізнається часом. В даному разі він міг би відступити від свого золотого правила щодо інших і зовсім нікудишнього щодо Яворини, якого, мабуть, він і сам у душі вважав своїм комісаром.

Ми знайшли Яворину біля тієї берізки, котрої він не зрубав, сидить собі на відрі, перекинутому догори денцем, дивиться в полум'я, гріє свого хитрючого носа із старечою волохатинкою на кінчику, і ми раптом відчуваємо себе дещо опуканими, ми відчуваємо, що це він вмовив Стратіона не йти з Чорного лісу, залишитись тут. Коли б не він та не Максим Івашко зі своїми «чопами» (так називали в загоні його артилерію), то, може, ми ще сьогодні вечеряли б у дорозі.

Десь опівночі зірвався поривчастий весняний вітер і почав збирати для першої громовиці відважні тучі. Чорний ліс шумів тривожно й зловісно, не обіцяючи нам нічого доброго й надалі. Ми з Перепелом довго не могли заснути. З того лісового шуму почувся нам скрип коліс, болісний, до млости надоїдливий, пронизливий. Є один чоловік, який ніколи не мастить свого воза. Тим він немовби підкреслює свою байдужість до всього: до політики, до самого себе і навіть до свого воза. Коли зустрінеш такого на дорозі, то подумаєш — ну й ледащо, й подивуєшся, як можна жити серед такого нестямного скрипу. І нікому не спаде на думку, що на тому саморобному візку — подвійне днище, що тим візком перевозять динаміт і зброю, хоч з Чорного лісу вивозять ним звичайний хворост. І вже зовсім дивно, що на тому візку правує високоосвічена, діяльна і зовсім не байдужа до політики людина, яка зв'язує Стратіона з навколишнім світом і з підпільним партійним центром. Підполковник Шиманський так опустився, заведбався і погорбатів, що скрипучий, незугарний візок був немовби органічним доповненням до вигляду недбалого господаря. Шиманський носив величезну чорно-синю бороду, якою немовби приховував од ворога свою душу.

Він працював скотарем на відгодівельному фільварку в Кордилівці при цукрозаводі, а жив у напівзапустілій заводській пекарні, над самим ставом. Мені не довелося бувати в тому його житлі, але дехто з наших людей бував у нього. Він жив як вірнопідданий третього рейху, в його кімнаті навіть висів портрет Гітлера, а в кутку, на видному місці, стояла добра сулія самогону. Але це ніскільки не заважало Шиманському перетворити пекарню в склад

зброї і динаміту, який переправляли сюди зі знаменитих черепашинських камсноломень. Гітлер був своєрідним вартовим тієї зброї, яка потім потрапляла до нас і оберталася проти нього. Не знаю, як Шиманський звітував перед властями, але його люди частенько пригнали в Чорний ліс вгодованих воликів. Це було зайвим підтвердженням того, що ми мали справу з військовою людиною, яка добре знала, чого ще треба солдатам, окрім зброї і вибухівки. І хоч він сам рідко появлявся в нашому таборі, нам здавалося, що він завжди з нами, особливо ж у ті вечори, коли молоденька волятина пахла для нас вільховим димом.

Цього разу він не привіз нічого, а самі тільки тривожні вісті. В Калинівці вбито Колю Архиповича, а всіх його товаришів по підпіллю замучено в гестапо. Почалися провали і в інших селах, що прилягають до Вінниці. Ворог добирається до вінницького підпілля. А тим часом в районі Вінниці почав діяти якийсь «дикий» загін, на якого Шиманський піяк не може натрапити. Провали більшовидького підпілля Шиманський зв'язує з виникненням цього загону і радить Стратіонові бути обережним. Він ніколи не затримувався, він поспішав до своїх воликів, і ми його цілком розуміли: коли маскусся, то навіть серед воликів можуть бути донощики. Ненагодовані, ненаосені в пору зчплять лемент, і зразу директор фільварку кишеться, де Шиманський. Знову поїхав по хворост?..

Провівши дорогого гостя, Стратіон зібрав до себе розвідників. Він зовсім не нагадував нам того Стратіона, з яким ми напередодні вечеряли. Зараз це був суворий й неприємний чоловік, весь в якомусь пориві. Його волохаті пальці нервово барабанили по столику, що стояв на нестесаних березових хрестовинах.

— Чули, на які хитрощі пімота пускається? Мені просто не віриться, що ви могли додуматись до цього.

— До чого, Стратіоне? — перештав рудий скуйовджений Балябін, який у всякому ділі любив точність, але був майстром поспати і тому проспав Шиманського.

— До того, щоб випустити на люди підставний партизанський загін. Аж не віриться, що це їхня робота. Гестапо завжди відзначалося тупістю, грубістю, неприкритим насиллям і ніколи не піднімалося вище свого ганебного шефа. Якщо це правда, то треба розшукати той загін і заманити його до Чорного лісу.— Волохаті пальці притихли, і Стратіон весь немов засвітився.— А потім випустити

його в іншому складі проти гестапо. Це вже було б зовсім не по-німецьки. Як, Балябіне? Чи те я кажу?

— Треба знати, що за загін, хто верховодить, чим займається, де зупиняється, піший, кінний чи на машинах, з жінками чи без жінок, з п'яницями чи без п'яниць, яка зброя, яка база, які зв'язки — все це треба знати, а тоді вже братись за діло. Це роботи на цілий рік. Лови вітра в полі...

— Балябін вірно зрозумів мене. Але якщо ми не зловимо того мерзенного вітру, то він повалить на смерть сотні, а може, й тисячі наших людей. Ідть спочивайте і гарненько подумайте, як його краще і чистіше зробити. — Він глянув на Перепелові зовсім зношені чоботи і додав: — У кого кепське взуття, обміняйтеся з тими, хто залишається в таборі. Вранці знову зберемося в мене, я покличу...

Замість пролісків, які не люблять тепла і тому швидко в'януть у землянці, на його столику стояла самотня квітка сон-трави, довчасу розкрита, жадібна, навіть пристрасна, чимось схожа на весняні почі, може, кольором темно-синім, а може, самим тільки настроєм...

Ми розійшлися з Чорного лісу, як розходились в давнину кобзарі, не схожі на них, але такі ж патомлені, розбиті, нагорьовані тим, що бачимо, що чуємо, що переносимо. Плачуть дівчата на селах, не хочуть іти наймичками в прокляту Німеччину, хлопці живуть по льохах та по горищах, а батькам та матерям теж немає весни. Немає того гомону, тих радощів, тих веснянок, котрі бували колись. Села стоять оббиті дощами, понурі, тихі, залякані — що не хата, то домовина, що не душа, то розпач, що не слово — то прокляття тим, хто одібрав весну і приніс неволю. Ранками люди моляться до сходу. Моляться навіть і ті, хто виріс нехрещений і не знає жодної молитви. І хочеться сказати тим людям, хто ти, розкрити таємницю Чорного лісу, змалювати їм Стратіона, але боїшся, що вони не ймуть віри, і проходиш повз них, і серце тобі обкинає кров'ю. А вони дивляться тобі вслід підозріливо і думають: який здоровий, який сильний, а швендяє по світу. Там воюють, там на смерть стоять, а він тут, перекотиполе. Вони і гадки не мають, що можна воювати, будучи серед них. Та вже знають напевне, що треба берегтися, остерігатися всякого невідомого, бо на нім не написано, хто він — друг чи ворог. Перед нами по селах ходили якісь люди, підмовляли в партизани, а після них заявився «чорний ворон». Діти залишилися сиротами, а жінки та матері ламають рученьки, рвуть на собі коси... І через тих нам теж нема віри.

Лісова весна — це неймовірне, незбагненне сплетіння звуків, пахощів і барв. Розплакуються берези, і винахідливий ветеринар Гнат Яворича виточує з них сік для поранених і простуджених, але оскільки немає підходящої посудини для зберігання тих ліків, то він частує ними переважно здорових і тим неабияк обурює проти себе загонового лікаря Луку Орестовича, набагато молодшого від Гната, але набагато компетентнішого в медицині. Од весняних струмів розм'якають сосни й починають тихо й величаво гойдатися від найменшого вітру, наче п'яніють, наче марять, але так і стоять у своєму вічному темно-смагдадовому вбранні, яке ледь-ледь світлішає, але ніколи не помітиш, коли ті хитруні-сосни переодягаються. З усіх живих істот нашого табору те бачать, мабуть, тільки роботящі дятли, котрих сосни давно не соромляться. А дуби все ще стоять з торішнім листям, задумливі, шестестливі, і скинуть ті свої обношені шати тільки після першого грому. І, може, найбільше поспішають лісові горіхи, дружно розвісивши свої золотаві сережки, котрими ласує горлиця, — така вже доля цього дерева, що навесні його обносять птахи, а восени до нього прийдуть вивірки за горіхами. Коли все те наїдається і напивається, починається поранкова лісова симфонія, яка триває до пізнього вечора, поки все не зіллється в одну суцільну, темну, насторожену, всепоглинаючу ніч, що жде свого віртуозного капельмейстера Соловейка Соловейовича, який ще не встиг прилетіти. Коли прилетить ще цей чудотворець любовних мелодій, тоді ще більше страждатиме мій закоханий друг.

Надто важко змиритися з підступною думкою, що люди, які нас переслідують, примушують жити в лісі напроголодь, щохвилини погрожують нам смертю — ці наші найлютіші вороги, може, переступають порога Галиччинеї хати як гості і, може, навіть милуються вродою нашої дівчини, та ще коханої дівчини. Перепел тяжко страждає, у нього глибше запали очі та немовби зсунулись із чола чорні гострокриллі брови. Він змовчанів і весь час насторожено ніби ждав чогось. Я бачив, як він здригався, коли з дерева падала суха гілка. Він немовби забув про Галичку, жодним словом не обмовлявся про неї, але я знав, що тепер він думає про неї більше, ніж будь-коли. Якось він запитав мене, чому Стратіон не хоче брати до заgonу жінок.

Вони ж незамісими розвідниці. Я не знав, чому проти них Стратіон, але мені здавалося, що досить з'явитися в загоні бодай одній жінці, як усе наше невеличке воїнство, вже не раз освячене кров'ю, розпадеться, знеславить себе, потоне в дрібненьких інтригах, а потім жінці наше лісове життя просто не під силу, це було б занадто жорстоко для кожної жінки.

— Ти нічого не говорив йому про мою Галинку? Я певен, що Стратіон дозволив би її взяти, коли б хоч одним оком зирнув на цю дівчину.

— Тоді ти кепсько знаєш Стратіона...

— І справді, він ніколи й словом не обмовився про жодну жінку. І чи є в нього дружина, чи нема? Якщо є, то невже він не кохає її? Невже любов ніколи не навідувалась до цього дивного чоловіка? Невже серед нас усіх він один не кохає?

— Ще й як кохає! Є такий кактус, що розквітає тільки один раз за все життя. Такі, як Стратіон,— однолюби. Це чудові люди, котрі одну любов празникують усе життя. Але він мовчить. Чим він певен, що і в наш загін німці не заслали свого провокатора, як вони робили це з іншими загонами. І тоді загине дружина, загине сім'я. Я навіть думаю, що він не Стратіон, а хтось інший. Може, його сім'я десь недалеко від цього лісу і нічого не знає про нього. А може, він буває вдома, може, навідується до своєї дружини, до своїх дітей, та нікому не говорить про це. Все може бути, але це і є конспірація...

— Найтрудніше конспіруватися од весни,— зітхнув Перепел у потемках землянки, на своїх нарах.— Чуєш, що виробля соловейко? Ще й вмотився, чорт, над самою головою. Збожеволієш од нього,— сказав він і ліг горілиць, мабуть, замріявся. А той скрипаль усе співав і співав зворушливу пісню, і ми зовсім почали забувати, що перебуваємо у військовому таборі, готові щохвилині взятися за зброю і боротись не на життя, а на смерть.

Ми добровільно стали солдатами, прийшли до цього табору з власної волі, а той соловейко теж добровільно прилетів, наче для того, щоб познищатись над нами. Соловейко співає в часи свого найбільшого кохання, і співає він не всім, а тільки закоханим. Коли б на війні не закохувались, то для нього не було б ніякого смислу розтрачувати свій голос.

— Якщо мені не дозволять забрати Галинку, тоді й для мене тут нема місця. Я не можу без неї, я не можу при-

миритися з думкою, що порога її хати переступають вони. Й невен за неї, як за самого себе, ніколи не повірю, що Галинка може впустити в свою душу когось із них, душа — не хата, але мені тяжко від того, що я не можу бути охоронцем її душі. Ніхто мені не може заборонити цього. Галинка мусить бути зі мною. Нехай не буде моєю дружиною, нехай залишається цнотливою дівчиною, але тільки зі мною. Я озую її в свої чоботи, дістану для неї коня і зброю, обріжу її чудову косу — зроблю її хлопцем, і вона буде схожою на нас усіх... Невже ви не люди? Невже ви ніколи самі не кохали й не можете зрозуміти мене? Поговори з Стратіоном. Тобі ближче до нього. Він послухається тебе. Скажи йому, якщо мені не дозволять забрати Галинку, то я просто втечу, знайду собі інший загін, де дозволять бути разом з нею. Благаю тебе як друга. Ти один можеш заступитись за мою любов...

Я нічого не пообіцяв бідному Перепелові, але як тільки він заснув, стомлений своїми думками, я нишком піднявся і пішов до Стратіона. Його землянка на горбочку, у три накати, просторіша за нашу і за всі інші. В землянці було темно. Тільки блимав вогник його цигарки, і я звернувся до того вогника:

— Стратіоне, я прийшов до вас в одній делікатній справі. Кажуть, що ви самі ніколи не кохали. Якщо це так, то мені буде дуже важко розмовляти з вами. Але я прошу вислухати мене, це недовго...

Він мовчить, і це пасторожує і навіть дратує мене. Невже обізвалося в нім щось отаманське, щось таке, чого я раніше не помічав за ним? Бо тільки отаман найгіршого гатунку може вислуховувати свого підлеглого лежачи, навіть не піднявши голови, не запросивши сісти, хоч ослонів у цій землянці більше, ніж у добрій хаті, щоправда, грубих, нетесаних, але все ж придатних для того, щоб на них посадити гостя.

Зухвала довга затяжка остаточно виводить мене з рівноваги. Але цигарка спалахує, тліє якесь чорне німецьке слово, якого я не встиг прочитати, й вихоплює з п'яни нашішкувате, хитре, сповнене невиказаної іронії обличчя, на якому, мабуть, найбільшим чародієм був бульбуватий ніс зі старечою кучерявишкою на кінчику. Цигарка горить, як свічка, чорніє до самих пальців, і курець поспішає врятувати її, погасивши вогник сизим струменем диму, випущеним з рота.

— От тобі й цимці. «Тигрів» роблять, «пантер» роблять, а путящої газети під нашу махорку не вміють зробити. Що не затягнешся, то обсмалиш вуса. А нашу газетку просто приємно курити.

— Що ви тут робите, Яворино?

Гнат підвівся, дзенькнув піхвами шаблі об свою імпровізовану канапу, кинув недокурену цигарку і розтер її підшвою.

— Як то «що»? В моїй землянці підступила вода, то я перебрався до Стратіона. Не думай, що мені тут з медом. Не кипь, не плюнь, не кахикни — все заборонено. Так що мені тут не вельми приємно. — Яворина позіхнув широко, по-лев'ячому, і знов упав на канапу, давши тим зрозуміти, що він нічого не береться вирішувати за Стратіона.

Я знайшов Стратіона на галявині, де стояли наші коні. Він сідлав свого іржаво-мишастого рисака.

— Куди ви, Стратіоне?

— Знову палять...

І тут я бачу те, що здавалось мені роботою хмар і місяця. Виходжу на середину галявини — нема на небі ні того, ні другого, нема вітру, небо на диво зоряне, тільки якісь далекі полохливі одсвіти блукають по ньому, зриваються, падають на наш табір, і від того стає в лісі і на душі якось моторошно і тривожно. Знову палять якесь непомірно село за протест, за непослух, а може, якомусь злийвому саксонському баронові просто захотілося розважитись вогнем і смертю, помститися мирним, беззахисним людям за свої невдачі на фронті.

Вибираємось з лісу й летимо далеко в степ, неораний, несіяний, одичавлий, піднімаємось на Татарську могилу, з якої вдень видно мало не півсвіту. Але зараз нічого не видно, крім тих далеких, ослаблих одсвітів. На могилі п'янке й біле цвіте терен, і коли ті одсвіти зринають у небі, то нам видно кожну гілку старого, покрученого, задерикуватого дерева, яке, може, прожило на цій могилі цілі віки й було свідком багатьох розбоїв. І немовби вчувається нам стогін і лемент людський з глибокої ночі, і хочеться летіти туди, на ті останні відблиски пожежі, і якщо там ще лютує ворог, то спалити його самого на тому вогні.

— Клич усіх! — говорить запальний Стратіон.

Але я зупиняю його, кажу, що це дуже далеко, нічні вогні здаються близькими, коли дивитися на них, але щоб добратися до них, іноді потрібно кілька ночей.

— Це може бути моє село, — сказав на те Стратіон.

— Хіба ви тутешні?

— Крім мене самого, в загоні ніхто не знає, звідки я. З України, з оцієї землі, яка лежить перед нами. Хіба цього не досить для вас? Тільки не думайте, що я не довіряю вам. Але є на війні якісь непереступні закони, котрих не варто порушувати передчасно. Так краще буде для мене і для мого сімейства. В Пилипа Шуляка розстріляно сорок чоловік родичів тільки тому, що він був надто обережний. Страх і обережність — зовсім різні речі. До нас ще прибуватимуть і прибуватимуть люди, і разом з порядними, чистими людьми може втертись і якась сволота. І тоді горе буде нашим сім'ям і нашим родичам. Фашисти до сьомого коліна винищать. По всьому видно, вони лютуватимуть дедалі більше. Потопаючий хапається за соломинку... А як одвоюємось, тоді я всіх вас зберу до себе додому і будемо пити, гуляти до упаду. Моя Варвара чудово готує, аби лишень було з чого...

— Стратіоне, у вас є діти?

— Є,— відповів Стратіон крізь зітхання.

— Багато?

— Повна хата,— посміхнувся Стратіон.

— І ви буваєте в них?

— Ні, вони нічого не знають про мене. Зате я знаю все, що треба знати батькові про дітей. Це краще, ніж показатись дітям на одну ніч, після якої я втечу, а їх поведуть на шибеницю.

— Але невже вам не кортить власними очима зиркнути на своїх дітей?

— Наївне запитання. Який батько може не хотіти цього. Коли б я міг, то забрав би сюди не тільки своїх дітей і свою дружину. Я забрав би всіх отих людей, яких палять, над якими глумляться, яких вивозять чужинці у рабство. Але ти сам знаєш, поки що це неможливо.

Проснувся терен на Татарській могилі, глянув на небо кришталіками росинок і запах ще дужче, наче хотів споїти нас своїм дивним чародійським настосм; за ним почав прокидатися степ, боязко, непомітно, першим коваликом, що облаштував свою невидиму кузню десь у траві — мабуть, мав той ковалик і міхи, і горно, і ковадло, і тепер струсонув степ таким віжним передзвоном, наче не на жарт виготовляв щось дуже значне для людей; може, оті ковалики й розбудили день, що почав виходити з поблідлого небосхилу, босий, нещасний, задимлений, патовлений війною...

— Стратіоне, ви кохали коли-небудь? — запитав я, коли ми рушили з могили до лісу.— Хоч раз у житті?

— Про це можна було б і не запитувати,— задумливо відповів Стратіон.— На цьому тримається світ, на цьому тримається і людина. Без цього життя стало б могилою, на якій ми щойно побували з тобою. Гарно там, але якось моторошно. І терен наче цвіте ні для кого, і ковалики кують сумно-пресумно...

Більше ніколи не буде такого світанку і такого слухного настрою. І я вирішив розповісти Стратіонові все, що знав про їхню любов. Я признався про наші завітини до неї, промовчав тільки про намір Бориса втекти з загону, бо Стратіон не потерпів би такої легковажності, він міг би в запалі роззброїти Перепела, одібрати коня й прогнати геть.

У сірих сувоях світанку, які згортав день, паче ткач своє полотно після безсонної ночі, я добре бачив Стратіонову посмішку, таку знайому жителям Чорного лісу. Вона з'являлася у нього щоразу, коли треба було щось вирішувати. Нею він немовби приховував від нас свої думи і наміри, і ми рідко догадувались, як діятиме він через хвилину. Та посмішка з'явилась на його обличчі і зараз, і я вже втратив усяку падію на успіх свого посольства.

— Бісова дівчина! — не без захоплення сказав Стратіон.— Як ловко обплутала нашого Перепела. Цікаво було б поглянути на неї. Але уяви собі, що всі наші хлопці привели б сюди своїх коханок. Ні, ні, це неможливо. Та одна гарна дівчина для розвідки нам не завадила б.— І, востаннє посміхнувшись, додав зовсім несподівано: — Нехай приводить. Побачимо, що воно за птиця...

Мало не всім загonom ми проводжали Перепела в дорогу. Одпі щиро заздрили йому, а інші, найзапекліші противники жінок у нашому солдатському ділі, даремно тратили порох на те, щоб відговорити, розраяти його від того пелисарського кроку. Були й такі, що навіть лаялись і плювались: мовляв, продався, сучий син, дияволу у спідниці, зганьбив свою добру козацьку душу. Але всі, за винятком Стратіона і ще кількох ортодоксів у жіночому питанні, давали свої поради, як йти та як повертатись, хтось навіть подарував для Галинки маленького бельгійського браунінга, якого легко можна сховати у звичайній дівочій косі. Потім довго стояли на узліссі й дивилися вслід Перепело-

ві, поки той не зник у степу, за чорним наростом Татарської могили.

У Чорному лісі пахло конваліями, живицею і коханням. Запахло нам тими жіпками й тими дівчатами, котрих ми любили, але з котрими не могли помилуватись цієї чудової передгрозяної ночі. Не розпалювали багаття, не слухали оповідань-бувальщин та вигадок, кожному захотілось побувати зі своєю любов'ю наодинці, на самотині, проклясти війну й помріяти про той день, до якого в нашому становищі було не так уже й легко дожити. Але вранці ми всі себе трохи видали один перед одним. Навіть ті, що були проти Борисової затії, поволі сходились на тому, що це добре, що в нашому загоні появиться дівчина. Нишком підходили до мене й розпитували, яка вона собою, які в неї очі, коси, брови, вуста, хтось запитав навіть, який піс у неї — з крильцями чи без крилець? І кожному, мабуть, хотілося, щоб вона була трішки схожою на його кохану. З їхніх допитувань і з їхніх реагувань на мої відповіді я міг уявити багатьох красунь, котрих ніколи не бачив у вічі...

І ось непомітно ці дещо загрубілі, занедбані, овіяні бойовими димами, вже не раз обстріяні люди почали готуватися до приходу дівчини. Спішно була відкрита голярня, яка розмістилась між трьома соснами. Сам Стратіон виявився зовсім не кепським циркульником і робив хлопцям найвигадливіші зачіски, починаючи від селянських «під макітерку» і кінчаючи містечковими «їжачками». Всіх лисих було покарано позачерговим нарядом, а оскільки їх виявилось не так уже й багато, то їм довелося добре попрацювати, щоб прихорошити табір, замести, прибрати майдан на галявині. Щоб нагадати про взуття, завівся і свій чистильник чобіт, який з допомогою сажі і клаптя старої шинелі наводив лиск на чоботях та черевиках, переважно на тих, які ще годились для того, щоб ними фансонити. Було виділено спеціального санінспектора, нашого загонового лікаря Луку Орестовича, що мав перевірити санітарний стан наших дещо занедбаних, захаращених жител. Кілька днів працювала нашвидкуруч влаштована баня, в якій пахло дубовими віниками не гірше, ніж у справжній бані. Знайшли нагоду показати себе і наші жартівники. Вони пустили чутку, нібито Стратіон наказав прибудувати до бані жіноче відділення, а всі нари в землянках з односпальних переробити на двоспальні. І хоч такого наказу не могло бути, але для Перепела обладнали

окрему землянку, де все було підготовлене до затишного сімейного життя. Вузька нара була розширена, застелена добротною німецькою ковдрою, а долівка біля неї була оздоблена попоною з-під сідла. Столика накрили вишиваним рушником, далеко не першої свіжості, на якому стояла мідна гільза з конваліями, взята з командирської землянки. На дверях було написано вугляком: «Просимо до господи!» Потім ходили дивитись на ту господу, перед входом старанно витираючи ноги. Всі були в доброму гуморі, в очікуванні чогось приємного, незвичайного, і в душі дякували тій дівчині, якої ніколи не бачили, але малювали всяк собі на свій смак та розсуд. У таборі зовсім зникли старі люди, хоч до того було їх чимало. В умовлену ніч, коли мав повернутись Перепел зі своїм скарбом, допізна жевріли багаття, аж поки їх не поймав сивий холодний жирій, крізь який уже не пробивалось тепло...

Минуло ще кілька тривожних ночей. Стратіон виставляв подвійні дозори, весь загін почав тримати напоготові. Кілька разів перепитував мене, що могло трапитись, а однієї ночі навіть завітав до мене в землянку, насторожений, журний, занепокоєний.

— Ти не спиш?

Я не спав, думав про свого друга і про злополучну Галінку — я не шкодував, що став якоюсь мірою причетним до їхнього кохання і мусив нести за те певну відповідь перед Стратіоном, але його завітину в таку пізню пору, коли весь табір охоплений сторожким сном, не могли обіцяти мені чогось приємного.

— І мені не спиться, — сказав Стратіон. Він навпомацки приліг на вільних нарах, на яких ще не так давно мав любов'ю мій друг, поклав під голови свою шапку й, запаливши пахучу угорську сигарету, довго лежав мовчки, наче чекав від мене якихось нових відкриттів, котрих я не міг зробити. Мені видалось, що хтось шарудить біля землянки, і я став чекати, чи зачує те шарудіння Стратіон. У нього гострий слух, і якщо справді хтось крадеться, хтось хоче підслухати нас, то Стратіон мусить зачути його раніше мене.

— Ви чуєте, Стратіоне? — запитав я пошепки, щоб звернути його увагу на те таємниче, обережне шарудіння.

— Я давно в цьому певен. Німці не такі вже осли, щоб не заслати до нас хоча б одного свого агента, — так само пошепки відповів Стратіон.

Він погасив недокурену сигарету і почав якнайтихше підводитися зі свого ліжка. Те саме зробив і я. Якщо нам удасться нечутно вибратися із землянки, то ми напевне піймаємо на гарячому того осоружного чоловіка, існування якого давно завбачував Стратіон. Але замість підслуховувача, якого ми сподівались застати зненацька біля землянки, нашим очам явилось незвичайне створіння. Прямо перед порогом моєї оселі стояла сарна — ця полохлива жителька Чорного лісу, котра вже не раз навідувалась до нашого табору чи то в пошуках солі, чи, може, в пошуках свого чоловіка, котрого ще взимку вбив для хворих наш лікар Лука Орестович. Струнка, високонога, залякана, вона стояла й великими вологими очима жалібно дивилась на двох людей, кожен з яких одним пострілом міг звалити її. Вона немовби благала нас не робити цього, і ми ще довго милувались її підкреслено тихою ніжною красою, перше ніж вона, переборюючи страх, стрімголов кинулась у лісову пуцу...

Стратіон, зворушений тією нічною гостею, вибачається за те, що перебив мені сон, і, не сказавши, чого приходив, простує один на узлісся, в степ. Нічна сторожа кілька разів перепитує його, але не так спокійно, як минулого разу, коли ми вдох їхали в степ. Стривоженість і насторога вчуваються мені в тих перепитуваннях пароля. І мені стає моторошно в цьому послуному таборі, і я теж іду в степ, бо догадуюсь, чому туди пішов Стратіон...

Тут вільніше, просторіше. Степові квіти живуть скромно, спокійно, ощадливо, і їм немає потреби вбивати одні одних своїми одурманливими пахощами, як це роблять їхні родички-лісовички. Стратіон сходить на Татарську могилу, повільно, роздумливо, наче боїться розбудити тих, хто спочиває в ній багато віків. Чорний терен настобурчив своє гілля, ніби вжахнувся його появи. Може, вчора, а може, сьогодні терен віддвів і тепер стояв супроти місяця грізний і задумливий: ще так недавно він ніжився, буяв пристрастями весняними, палахкотів білим полум'ям, а які-то тернини вродять на ньому, що-то посіє він наступної осені на цій безплідній, голій могилі? І ось стоять вони вдвох, терен і Стратіон, і мучаться обидва, і я вже не можу розрізнити, котрий із них терен, а котрий — Стратіон...

Сарна прийшла — може, вона і була тією доброю прикметою, яка так несподівано погнала Стратіона в степ, — а та не прийшла. Стратіон повернувся в табір зарошений, невтішений, ще більше занепокоєний. У його посмішці

з'явилась якась неприхована мука, а може, то була злість на мене, жорстока, нестримна злість, але я намагався триматись, я запевняв Стратіона, що Перепел повернеться, якщо тільки з ним не трапилось якогось несподіваного нещастя. Я зарікся в душі більше ніколи не втручатись у чуже кохання, в чужу любов. То святе, сліпе, недоторканне полум'я, яке може спопелити на смерть кожного, кому воно не належить. У ньому можуть порядкувати тільки двоє людей, його можуть погасити тільки ті, хто його розпалив, і ніхто інший.

Усе, про що знає командир, знають усі в загоні. І дуже рідко вдається йому зберегти в таємниці свої дії. Вранці не стало двох кращих розвідників загону — приземкувато-го, чорноокого, веселого Сидора і рудого, вовкуватого, але добродушного велетня Балябіна. Їх одягли під поліцейських, навантажили їм хуру дров і вдосвіта тихо вирядили з лісу. Для більшої певності за ними бігло маленьке лоша, яке вже не раз побувало в таких мандрах разом зі своєю ледачкуватою, але витривалою матінкою. Я був певен, що тепер усе обійдеться добре, що Перепела привезуть живого або мертвого і, може, навіть разом з Галинкою. Сидір і Балябін ніколи не повертаються з порожніми руками. Про них говорили, що вони могли б і самого папу римського привезти в Чорний ліс, був би тільки на те дозвіл Стратіона.

Але я бачив, як поруч з моїм конем сумував Борисів кінь. Він вигріб під собою цілу яму і тепер здавався нижчим за інших. Повно печалі було в його білкуватих невиспаних очах. Я вірю в передчуття цих розумних істот, які вміють душевно прив'язуватися до людини і потім довго не можуть забути її, якщо з нею трапиться щось погане.

З усіма подробицями згадалася мені та ніч, коли ми провідували Галинку. Де так швидко взялася танкетка на місточку? Гестапівці могли бути в засідці на кладовиську. Вони могли спокійнісінько сидіти в капличці, і вогник, що на мить спалахнув у віконці, міг бути їхнім вогником. Дуже ймовірно, що танкетка теж була замаскована на кладовиську. Двох вершників вони прийняли за розвідку великого загону і, мабуть, тому пропустили нас у село, що боялися видати себе. Потім легко простежили за нами. Тепер я був певен, що життя мені і Борисові врятував місточок, на якому засіла танкетка. Без неї німці не рішилися напасти на нас, бо саме в ті почі через степові села проходили загони Наумова і кожна хата здавалася

німцям партизанською фортецею. Але найстрашніше могло трапитись після того, як ми залишили Галинчине подвір'я. Наші звістини були незаперечним доказом проти неї. Одне тільки могло врятувати її: якщо ті люди з танкеткою нічого не знали про нас, а просто поспішали до Галички в гості. Але тоді вона стає нашим ворогом і Стратіон не пощадить її.

V

Добрий дух, що ще так недавно витав над нашим щасливим табором, заїмлів, потьмарився, занепає, і хоч люди робили все, щоб врятувати його, але він став уже не тим духом й немилосердно обернувся проти них. Було таке враження, що табір в облозі і в нім почалося притихле, безнадійне облогове життя.

І ось ми виходимо з тієї облоги, залишаємо нашу Трою (так ми іноді називали свій табір). Стратіон вже сидить на коні й віддає останні розпорядження. Йому, мабуть, більше від усіх не хотілось лишати свого дітища. Але вже не один, а кілька наших людей могли опинитись в руках ворога, і це спонукало нас до обережності. Принаймні ми мусили залишити табір хоча б на деякий час, поки не з'ясується всі невідомі для нас обставини. Мовчки шикувалися за Стратіоном, гамуючи печаль і тривогу. Ридала горлиця, що звикла до нас, до нашого гомону. А мені чомусь згадалась лісова лань, що, мабуть, віднині втратить будь-який інтерес до спорожнілого табору і більше не приходитиме сюди місячними ночами. Все тут знову поросте буйним зіллям, в якому шелестітимуть вужі та змії. І вже ніхто ніколи, навіть самі німці, не зможуть їх звідси прогнати.

Але, мабуть, добрий домовик завівся в нашому таборі і не схотів розлучатися з нами. Десь у степену, за лісом, почувши домівку, тонко, протяжно, розчулено заіржало лоша. А ще по хвилі донісся скрип розвідницького воза. Переглянулись між собою наші коні і взялись хором відповідати лошатаі. Завмер на Хмарочосі Стратіон...

На ній був сірий плащ, накинутий наопашки, а під плащем — зв'язані руки. Я подумав, що це було зроблено з чисто розвідницьких міркувань, але її обличчя, сповнене великої людської муки, відхилило те моє перше припущення. В тих муках вона здавалась мені ще вродливішою, ще неповторнішою. І знову було у ній щось Стратіонове.

Гордий погляд, звичка тримати голову відкинутсю трохи назад і ще щось, знову ж таки майже невловиме. Вона зупинилась, окинула нас всіх незалежним поглядом, мені видалось, що вона шукає мене, але вона зупинила той свій погляд на Стратіонові. Якусь мить вагалась, мабуть, не звикла бачити його в такій бороді, але очі спалахнули надією і вона кинулась його коневі під ноги.

— Батько!..

Кінь став дибки, подався назад, захропів, а вона скорчилась, забила у риданнях, плащ зсунувся в неї, і Стратіон побачив її ніжні руки, обвиті мотузкою, з посинілими, немовби мертвими пальцями. Ми всі були приголомшені. В ту мить я ладен був ціною життя допомагати цій дівчині. І тільки Стратіон сидів на коні спокійний і, здавалось, нітрохи не вражений, не розчулений. Я ніколи не бачив іншої людини, яка вміла б так приховувати свої почуття, тамувати свої болі.

— Розв'яжіть її,— незалежно наказав Стратіон, наче йшлося про зовсім чужу для нього людину.

Сидір і Балябін швидко розв'язали їй руки, але не викинули мотузку. Балябін вперто тримав її на своїй руці, наче та мотузка могла ще пригодитися. Я помітив, що Стратіон теж звернув увагу на цю обставину, і тільки тепер якась тінь страху пробігла його обличчям, мені навіть видалось, що він хотів сказати Балябіну: «Викинь мотузку», але замість того кинув дівчині роздратовано:

— Встань!

Вона встала, її чорна коса сягала трави, а у всій її постаті було щось демонічне, неприборкане, вражаюче. Ми бачили, як Стратіон на мить заплющив очі, а я ладен був на колінах благодати за цю дівчину тільки для того, щоб світ був не без неї, щоб люди змалювали її на пам'ять для поколінь. Але тільки батько міг помітити те, чого не помітили ми всі.

— Ти вагітна?

Вона тихо похитнула головою, а мені враз згадалась тепла зелена хустина, вірніше, гунька, з допомогою якої Галинка в ту незабутню ніч приховала від нас свій найбільший гріх. Нарешті батько переміг Стратіона, він немовби змертвів на якусь мить, потім обвів нас розгубленим поглядом, а вона гордовито склала на животі свої руки з чорними смугами від мотузки й дивилась понад нами кудись у світ мрійливо і тихо...

— А ми й не знали, що веземо сюди німченя разом з

нею! Чи не від тих, що приїздили на танкетці? — сказав Балябін, та наче вжахнувся своїх слів.

Для Стратіона ж ті слова прозвучали громом. Ми бачили, як у його руці затремтіла сирицева вуздечка, як очі його після короткого розпачу наливалися страшною батьківською люття. Здавалося, він зараз зіскочить з коня, повалить її й затопче своїми велетенськими поруділими за зиму чобітьми, до одного з яких була прив'язана срібна острога. Е ні, він придумав їй іншу кару. Я помітив, як він впився своєю єдиною острогою в кінський бік (другу загубив), і озвірілий кінь злобиво рушив на дівчину, яка випрямилась і чисто та мужньо дивилась батькові в очі, готова прийняти цю жорстоку смерть.

Але поруч стояв Гнат Яворина, найстаріший і, може, наймудріший серед нас. Він не по літах сквапно вхопив коня за вуздечку й кинув:

— Не спиши, Стратіоне! Це ніколи не пізно...

Стратіон ще якусь мить дивився на неї, ладен спалити її своїм гнівом, а ужалений острогою, та свосчасно схоплений Явориною кінь безпомічно затупцював на місці.

— Хто він? Хто батько цієї дитини? Може, Борис?..

— Ні. Не Борис.— Галинка глянула в мій бік, від чого мені стало не по собі.— Після того разу, як ви були з ним, я більше ніколи не бачила Бориса... Він тільки снівся мені. Страшно снівся. Що нібито його вбили в наших глиняниках, там, біля місточка. Вранці я навіть пішла туди, але не знайшла його, це був сон...

— Дочко, я питаю тебе про батька...

— Це гарна людина, — з погордою сказала Галинка.— Капітан Воронцов. Командир партизанського загону. Він часто розповідав мені про Стратіона, але ми обоє не знали, що це ти, наш батько...

Мені хотілося вигукнути: «Повторіть, Галинко, що ви сказали! Повторіть прізвище того капітана!» Але я був певен, що мені не почулося. Капітан Воронцов. Ні, тут не могло бути збігу обставин. Не могло бути двох капітанів Воронцових. Це той, про якого я вперше почув від Бориса Перепела. Я намагався пригадати кожне слово з недавньої розповіді друга, відновити в пам'яті кожен деталь, що стосувалась капітана. Тоді в мене виникали якісь запитання, якісь сумніви, але я вважав, що все те дуже давнє і не має ніякого стосунку ні до Галинки, ні до нас, ні тим більше до Стратіона. А ось зараз усе те набрало доконечно іншого звучання, давня історія зовсім непрохано вступила

в наше життя, і доля Галинки тепер цілком може залежати від того, як розвиватиметься ця історія. Згадавши про сумніви генерала перед смертю, я з жахом подумав, що капітан Воронцов міг бути підставним капітаном. Може, саме тому він так швидко втерся в довір'я до генерала. Капітана міг зовсім не цікавити наш ескадрон, що так мужньо поведив себе в обороні, а сам лише генерал, при якому капітан міг би швидко злетіти у великі військові чини, а може, навіть і пробратись до Генерального штабу. Саме цим я пояснював таку відчайдушну турботу капітана про життя генерала. Але могло бути й інакше. Капітан Воронцов міг бути справжнім нашим капітаном. Якщо це так, то тільки дуже хоробра людина могла раздобути ворожого лікаря і примусити його рятувати життя нашому генералові. І, нарешті, це останнє Галинчине відкриття. Воно теж було тільки на користь капітана. Значить, капітан не загинув, він живе і бореться, він зібрав загін, в якому, може, навіть є люди з того знаменитого ескадрону...

Ми ще довго стояли довкола неї, і ніхто не наважувався першим порушити ту напружену, болючу мовчанку, яка раптом запанувала в лісі. Природа була повна сили, але на ту хвилю вмовкли птахи, притихли дерева й припшкляли квіти, тільки печально погойдувалась височенна сосна, під якою стояла Галинка. Звідкілясь кинувся вітерець на тую сосну й тихо-тихо заплакав на вершині у шпичечках хвої.

Мені не терпілося розпитати Галинку про того капітана, який він із себе, яка в нього душа, якими ідеалами живе той чоловік, чому не забрав Галинку з собою і чи знає капітан, що він уже батько? Але, мабуть, про все це не менше мене хотів знати і Стратіон.

— Поки що залишаємось тут. Можете розсідлати коней.

Він зіскочив зі свого коня і, грубо, безцеремонно взявши Галинку за руку, на якій усе ще палав слід від мотузки, повів у свою землянку. Він був суворий, але разом з тим справедливий батько. До пізньої ночі він не виходив з землянки, і ми чули тихе Галинчине ридання і журливий шепіт вітру у хвоях.

І я побачив, що ми ще не зовсім огрубіли, помста до ворога не спалила в наших душах тих ніжних почуттів, котрими красива людина. Її ридання розчулили нас, ми співчували їй, але ми пішли далі її батька, ми могли це дозволити собі, бо, мабуть, любили її не так, як Стратіон, і вболівали за неї теж не так. Нам було боляче, що саме через неї безслідно зник, а може, зовсім загинув Борис

Перепел, наш вивірений друг, улюбленець всього загону. Це нагадало нам про зрадливість жінки, про ту непостійність, котрої багатьом доводиться остерігатися ціле життя, а може, навпаки, про вірність жінки, про те почуття, на якому тримається рід людський. І тут, у лісі, ми якось зразу поділилися на два табори, доконечно різні, непримиренні: одні співчували Галинці, а інші осуджували її.

Низенький, жвавий, чорноокий Сидір, який уже встиг зняти своє поліцейське обмундирування й переодягтися в людське вбрання, доводив нам, що він не бачить ніякої вини за Галинкою. Хіба ж вона могла зачинити свої двері перед озброєним ворогом. Що ж до капітана Воронцова, то кожна інша дівчина на її місці повелася б не краще і не гірше неї. І, може, той капітан Воронцов — чудова людина, а може, навіть досі загинув уже десь у бою з німцями і ніколи не побачить своєї дитини.

— Чого ви так дивитесь на мене? Що я захищаю її? Я давно знаю, що найбільше в людях злорадства, — кинув він своїм інаклюдцем. — Вам хочеться, щоб ця дівчина була неодмінно зрадницею. А я не хочу цього. Розумієте, не хочу. Донька нашого Стратіона не може бути зрадницею. Хоч убийте мене — не повірю...

Але рудий Балябін зітер на порох тії благочестиві Сидорові роздуми. Ми знали, що він, Балябін, суворий і навіть страшнуватий на вигляд, був насправді добродушною людиною. І тепер це додавало ваги його словам.

— Сидоре, ти краще інших знаєш, що я теж люблю Стратіона. Та хіба він винен, що в їхній хаті бували німці. Ми з тобою самі бачили свіжі сліди танкетки в подвір'ї. Що ж, може, в тій хаті і гостював капітан Воронцов. Але чим ти певен, що в ній не бував і якийсь саксонський барон і це не його дитина? І чим ти певен, що зникнення Перепела — це не справа рук того барона? Знай я, що це не так, то ніколи не дозволив би собі взяти сюди цю дівчину зв'язаною.

Сидір був приголомшений цими розмірковуваннями хитрого Балябіна. На інших це теж подіяло, і коли б Балябін встиг скинути з себе поліцейський одяг, то він справив би своїми словами ще більше враження. Але і цього було цілком досить для беззахисної Галинки, яка, крім уже сказаного, мабуть, нічого істотнішого не могла б дати на свій захист.

Щоб хоч трохи розвіяти те враження, яке справив Балябін, я висловив припущення, що зникнення Перепела

можна приписати ревнощам між капітаном Воронцовим і Черепелом.

— Ні, цього не могло трапитись,— заперечив Балябін.— Ми всю дорогу допитували її саме про це. Я навіть пообіцяв, що ми простимо їй смерть Бориса, якщо винні у всьому ревнощі. Але вся тайна в тому, що вона не бачила в ці дні ні Бориса, ні Воронцова. Наш Черепел просто не долетів до неї, а капітан Воронцов, який раніше навідувався частенько, з тих пір як у неї появилася животик,— тут Балябін зробив жест руками,— перестав бувати в її домі. Цей капітан не ликом шитий. Хіба мало на світі гарних дівчат?.. І взагалі я підозріваю, що нема ніякого капітана Воронцова, що все це вигадка. Голову віддаю на плаху, що в її хаті пахло швабами...

Враз уявилась мені вся жахлива картина смерті Бориса. Ось віп біля вікна. Я навіть чую його шовковий голос: «Галинко, Галинко...» Йому відповідають мовчанням. Знову стук у віконце. І знову нема відповіді. І Борис припадає до вікна, щоб показатися їй, що це він, її наречений. І я знову чую: «Галинко, відчини, я прийшов за тобою». А з хатньої пітьми дивляться на нього дві пари очей. Одні Галинчині. Вони нічого поганого не хочуть заподіяти Борисові, свосму, пехай навіть зраженому, другові. Але інші очі цілять у Борисове серце. Треба з'ясувати негайно, кому належали ті інші очі! Капітанові Воронцову? Тоді це звичайні ревнощі. Чи комусь іншому? Тому саксонському баронові, про якого говорить Балябін? Тоді це зрада, це підлість. За те треба судити — жорстоко, немилосердно, на смерть... Спішу до Стратіонової землянки, спішу, щоб не загубити картини, не втратити войовничого духу правосуддя. Але чую її тихе ридання, чую тяжкий стогін батька, його гніт невимовний, його ганьбу.

— Якщо це не капітан Воронцов, а хтось із них, то це просто якесь наслання на наш гордий рід. Кажуть, що нава далека пращурка була татарською покриткою. Та що кажуть. Хіба це не видно по тобі! Чого ж ти мовчиш, ганьба моя? Чому не говориш правди своєму нещасному батькові? Говори мерщій, а то уб'ю тебе! Сам, власноручно. Поки що я не бачу іншого способу захистити твою честь перед людьми і перед землею, яка тебе вигодувала. Якщо я не вб'ю тебе, то вони вб'ють. Повір мені, я не обманюю тебе, я знаю їх краще, ніж самого себе. Говори батькові правду, аби він знав, що йому діяти, де шукати твого спокусителя проклятого...

— Я вже сказала. Капітан Воронцов. Він один, більше ніхто. Він переправив свій ескадрон через Дніпро, а сам повернувся за генералом, щоб разом з ним перейти фронт. Але генерала вже не було. Ми з Борисом поховали генерала. Бориса теж капітан не застав. Борис пішов наздоганяти свій ескадрон. І капітан шкодував, що він запізнився, що він не застав їх обох. Він картав нас за те, що ми не відправили генерала в першу-ліпшу лікарню, а ховали його в капличці. Може, й він помер від того, що ми тримали його на кладовиську. Але вже нічого не можна було змінити, і капітан тяжко переживав його смерть. Він сказав, що цей генерал міг би стати знаменитим полководцем. А сам капітан при нім теж міг би вибитись у генерали. Цілий тиждень він тужив за тим генералом, відпочивав у нас після боїв, а потім заїздив у наше село з цілим загonom і зупинився у нас. А тепер можеш убити мене, якщо не віриш...

А там уже іде суд, справжній суд, нема тільки підсудної і її батька... І Балябін усе ще навіть тримає мотузку, якою були зв'язані її ніжні дівочі руки... З'ясовувалось усе до дрібниць, зважувалась кожна деталь, і я невдовзі відчув, що ми всі поволі починаємо не судити її, а захищати.

Навіть Гнат Яворина, що непомітно висунувся на головного обвинувача, всім підтекстом своїх хитромудрих промов намагався схилити нас до того, що є всі підстави розглядати її як дівчину, яка зрадила свого нареченого, а це не компетентний розглядати військовий суд, до того ж, такий стихійний, як цей.

Гнат Яворина на тій своїй випадковій посаді головного обвинувача став трохи інший, споважнів, набундючився, словом, став зовсім державною людиною. І до того настрою йому дуже пасував трохи незвичайний зовнішній вигляд. Він серед нас — єдиний ветеран громадянської. Він єдиний у загоні носив при боці шаблю, яка, щоправда, частіше правила йому за ножа, бо жоден окупант ще не мав нагоди побувати під нею в цій війні. Він говорив нам, що шабля та іменна, дарована самим Боженком, і хоч ніяких дарчих ознак на ній не було, але ми вважали її незвичайною шаблею.

— Не штука померти від цієї шаблі. Дівчина мусить вибрати собі гарну смерть, якщо тільки буде доведено, що вона її заслуговує. Я погано розуміюся в юрисдикції, чи як воно там, але повірте мені: капітан Воронцов нікуди

не дінеться, він прийде до нас. Усім цим дрібним отаманам і отаманчикам путь один — до Стратіона, в Чорний ліс. Появиться Воронцов, тоді все з'ясується самим собою. А поки що кличте батька! Я об'явлю йому наш вирок.

— Не спішіть, Гнате, кликати батька! — почувся з юрби голос нашого лікаря Лукп Орестовича. Цих двоє представників медицини завжди ворогували між собою: один завше доводив, що Лука Орестович, крім латині, більше ні на чому не розуміється в медицині, а другий, в помсту за те, брав під цілковитий сумнів усі ветеринарські здібності Яворини. І ось Галинка тепер мусила стати жертвою цих їхніх вічних непримиримих суперечок, які мали зіткнутись раптом у зовсім іншій галузі людської діяльності. По тому, як лікар торкнув свої низько стрижені вусики, кольору йоду, Яворині можна було сподіватися якщо не смертельного, то припаймні жорстокого удару.

— Рано кликати батька. Не будьмо такими милосердними, бо сам Стратіон не скаже нам за те спасибі. Я вимагаю смерті цій дівчині. Хто запродав своє тіло, той запродав і душу свою...

Гнат Яворина розгублено заклінав голими повіками її, повівши своїм волохатим носом, манірно вхопився за шаблю, що завяжди робив у критичних випадках. Лікар вибив з-під нього всі аргументи, і старий раптом сам опинився в становищі підсудного. Але те його замішання тривало лише одну мить.

— Ми можемо бути жорстокими, такими, як Лука Орестович, але й можемо бути милостивими. В данім разі ми маємо добре подумати, на котру ногу нам стати. Ми мусимо бути жорстокими до неї і мусимо бути милостивими до того безневинного життя, яке вже заснувалося в ній. Смерть в утробі матері — найгіршіша смерть, і я не можу цього дозволити. Якщо ж вам хочеться вбити її, то ждiть дитини. Але до того часу, може, знайдеться батько, цей самий капітан Воронцов, і тоді будуть усі підстави помилувати її. Кличте Стратіона сюди і не думайте, що Гнат Яворина менший патріот, ніж ви.

Але Стратіон сам вийшов з землянки. Вже западала ніч, і ліс немовби з'юрмився над табором, в якому творилось щось загадкове. Стратіон стояв, мабуть, важив свою муку, своє горе й не посмів підійти до нас. Чому не палимо вechірніх вогнищ, чому мовчимо разом з природою?..

— Іди сюди, Стратіоне, — наказав Гнат Яворина.

Він підійшов, став перед Гнатом, шанобливо зняв шапку, щоб послухати мудрої ради з непокритою головою, на якій дибом уставав чорний зуб.

— Слухай наш вирок, Стратіоне. Ми порішили прийняти її до загону. Її сина назвемо твоїм ім'ям, а її чоловіка, цього самого Воронцова, під землею знайдемо, якщо він сам до нас не прийде. Оце і все. Потім я матиму з тобою окрему розмову, як мужчина з мужчиною.

Як добре, що на сто солдатів є хоч один мудрець. Яворина поважно поправив свою шаблю, даючи тим зрозуміти, що суд закінчився і ніякого пересуду не може бути. А Стратіон уронив на щоку зрадливу сльозу, скрушно втер її шапкою і пішов геть від нас. Відтак відв'язав свого коня і повів у гліб лісу твердо й невблаганно, наче збирався залишити нас назавжди. Мабуть, поїхав на Татарську могилу ховати своє горе. А Галинка до пізньої ночі так і не вийшла з землянки. Лише коли табір поснув, вона вийшла і чимсь нагадала ту сарну, яка зрідка навідувалась до пас на розглядини. У Галинки були такі ж великі й задумливі очі. Але ми рідко бачили їх. Вона тільки вночі дозволяла собі виходити з батькової землянки. І коли прогулювалась по табору, чорна, висока, печальна, то мені здавалося, що вона мусить померти... Такими мовчазними тіпами ходять по світу тільки приречені.

VI

В ніч під Івана Купала в таборі зчинилась справжня тривога. Почав її сам Стратіон, який вибіг з землянки без шапки, без зброї, з розхристаними волохатими грудьми й прожогом кинувся до палатки лікаря, єдиної в нашому таборі палатки, на яку завжди з заздрістю позиравав Яворина. Але Луки Орестовича не виявилось ані в палатці, ані в таборі, лікар любив перед сном робити далекі прогулянки й встигав обходити мало не всі наші застави. Стратіон був у відчаї: в його землянці зовсім несподівано почались пологи, а лікар наче провалився крізь землю. А втім, лікарів завжди не буває на місці, коли вони конче потрібні. Не кликати ж Стратіонові Яворину на таке діло, хоч той, безперечно, ніколи не одмовився б. Скоро весь табір кинувся на розшуки лікаря.

— Луко Орестовичу! — лунало з усіх кінців лісу.

Нарешті з'явився Лука Орестович з величезним букетом папороті.

— Де ви запропали? В Галинки полеги...

— Сьогодні ж цвіте папороть, *dryopteris filix* по-латині,— на повному серйозі сказав Лука Орестович, вбіг у палатку й, захопивши там до букету папороті все необхідне для такої оказії, чимдуж помчав до командирської оселі. Більше ніхто туди не посмів заходити, навіть Стратіон залишився зверху, і ми всі стовпилися біля нього. По тому, що діялось у землянці, нетрудно було догадатись, що наступає та найтривожніша мить, коли народжується людина. Я глянув на заанімілі, здивовані, зворушені обличчя. Кожен боявся пропустити бодай найменший зойк, що долинав з землянки, кожному, мабуть, хотілось раніше інших піймати той перший подих повонародженого й оголосити про це жорстокому, буремному, нетлінному світові, в якому віднині доведеться жити іще одній людині. Серед тих облич багато ще юних, не змужнілих, але ще більше таких, котрим уже не раз доводилося переживати таку незвичайну мить — появу людини. І хоч ця дитинка, може, й не була для нас тією дитиною, якої ми дуже чекали, але це анітрохи не відбилося на наших обличчях, за винятком Стратіонового, суворого, безрадісного, охопленого якоюсь болючою думою. Ще мить, ще півмиті — і він стає дідом, але він зовсім не сподівався одержувати цього почесного титулу при таких обставинах і від такого ненадійного онука. Він, мабуть, пам'ятає ту мить, коли вперше став батьком, тоді його радості не було меж, а тепер, у цю іншу мить, багато чим схожу на ту, нема меж його горю. Я дослухався до землянки й пильнував за ним. Куди поділася його посмішка і вся величавість його? І невже пазавжди він залишиться таким, яким я бачу його зараз? Ні, здригнулося серце, сіпнулись уста в чорній бороді, він зітхнув разом з нами щасливо, полегшено і в ту ж мить сплюнув:

— Дівчина!..

Прихильники хлопців кричали — дівчина! А прихильники дівчат кричали — хлопець! Усе навпаки. І, може, довго тривали б ті гарячі суперечки, якби з землянки не вийшов спітнілий лікар й не оголосив добродушно:

— Хлопець. Півроку, здорове, шустре німченя..

— Чому ж німченя? — ледве стримуючи стогін, запитав Стратіон.— Ви забуваєте про капітана Воронцова. Може, це якраз партизанський син, легендарний син...

— Вибачаюсь, товаришу командир. Само з язика злетіло. Клянусь, я не подумав нічого поганого. Я перший

підпис йому букета, та ще якого. Яворино, як буде папоть по-латині?..

Стратіон і собі перейшов на жарт, щоб якомсь зам'яти неприємну сутичку з лікарем.

— Хлопці, якщо ви шануєте мене, то прошу шанувати і мого онука...

— Вітаємо, Стратіоне, вітаємо! — промовив Гнат Яворина. — Якщо навіть і трапилось лихо, то ти з нього виб'єш латинський дух. Ми тебе знаємо...

Стратіон розчулився, покловився людям і пішов у землянку. Пішов дивитися на своє горе, котре не міг побороти, котре мусив прийняти в обійми...

Те горе могло б бути набагато облегшене, коли б з'явився батько дитини. Але розвідка, якій, крім усіх звичайних питань — оперативних і політичних, — накиннули ще і це, як його називали, любовне питання, не приносила піяких вістей ні про капітана Воронцова, ні про Бориса, і Стратіон тим дужче гнітився. Він не вгамовувався, він вимагав від Галишки все нових і нових пояснень, кілька разів вислуховував мої міркування про капітана Воронцова, примушував мене багато разів повторювати все, що розповів про капітана Бориса, але всі ті найтонші дослідження, мабуть, приносили йому самі розчарування. Особливо вкловився Стратіон за смерть генерала, за невисловлений генералом сумнів перед самою смертю. Мене теж різнуло тоді, біля цвинтаря, саме це місце в Борисовій розповіді, але все зіпсував несподіваний вогник у капличці, і я дещо просто прослухав, а потім забувся перепитати.

— А чи не здається тобі, — запитав мене Стратіон, — що в останні дні свої генерал, мабуть, засумнівався в капітані й від того, може, більше страждав, ніж від рапи? Може, навіть помер від того...

— Якщо це так, то генерал перепіс найжахливішу смерть з усіх смертей, якими будь-коли помирали люди. Віддати свій ескадрон ворогові, а самому померати в капличці, догадуючись про те... Страхотлива смерть... Страхотлива навіть тоді, якщо це було тільки припущення, в яке генерал повірив, а капітан Воронцов був справжнім капітаном.

— О, коли б це було так! — зітхнув Стратіон, почесавши свою сивіючу скроплю.

Любовне питання ставало оперативним, стратегічним питанням. Капітан Воронцов міг бути нашим другом, але й міг бути нашим найнебезпечнішим ворогом. Та про цю

небезпеку, окрім нас двох, у загоні поки що більше ніхто не знав. Не було певності, що Воронцов, якщо насправді він не капітан, уже не заслужив своїх лазутчиків до нашого загону й не почне діяти в слухний для нього момент. Таємниче зникнення Перепела могло бути першоспробою капітана...

Але Галинка вірила в капітана, вірила більше за всіх. І це надавало їй сили бути гордою матір'ю. Вона часто зверталась до сина: «Мій маленький Воронцов!» Ми ж охрестили його Стратіоном, називали хто ласкаво — Страть, хто — німченя, а хто іще гірше...

Невдовзі маленького Стратя відвезли в село, до Варвари. А Галинка обрізала косу й почала ходити з нами на операції. Вона була безстрашна, і ми зовсім забули про свій суд над нею. Вона геть розцвіла, визріла і знову стала такою чарівною, що ми затамовували подих, дивлячись на неї. Її замислені очі жевріли під чорними довгими війми, як лісові світлячки в глупу ніч, а зрадливий материнські плямки, що ще довго не сходили зі смагливих щік і кінчика носа, тільки додавали доброї тихої пристрасті її обличчю. І хоч ніхто не осмілювався говорити про це, але я почував, що ми всі в неї трішки закохані, я бачив, як ми оберігали її, коли паражалися на небезпеку. В Галинки перегоріло материнське молоко. Вона позбавлялась його, ховаючись від нас, і це викликало до неї ще більше співчуття. Іноді вона це змушена була робити просто в дорозі, і тоді не могла приховатись від нас. Якось, їдучи полем поруч з нею, я нагадав їй, що під нею Борисів кінь. Вона провела рукою по гриві того коня і запечалилась.

— Галинко, тепер уже діло минуле, але скажіть, хоч мені одному, навіщо ви обманули Бориса в той наш приїзд? Чому не призналися йому, що вже маєте іншого, того капітана?

— Колись я любила Бориса. І мені страшно було відкрити йому свою зраду. Ні, може б, я і відкрилась, коли б усе не так несподівано...

— А капітан?..

— Ви ніколи не зрозумієте. І ніхто цього не здатен зрозуміти. Для мене це паче сон, страшний, але приємний, я признаюся вам. Немовби якийсь туман стояв наді мною... Я подумала: війна, гинуть люди... І, може, цей капітан завтра загине в бою за мене, а мене теж схоплять і повезуть у рабство... Ні, ні, я думала тоді про Бориса. Але не знала, чи є він, не сподівалась, чи стріну його ще хоч раз...

І я повірила капітанові, він поклявся, що повернеться за мною і забере мене. Він ще кілька разів повертався... Де він зараз? Що з ним? Може, загинув — і мій син тепер буде без батька. Якщо ж він не загинув, то він повернеться. Він любив мене. Ніхто мене так не любив, як він... Я знаю... Я вірю своїй душі...

— Вірте, Галинко. Це так рідко буває, що в душі спалахує велика любов. А все ж буває, і люди це повинні цінувати над усе...

Це був наш останній спокійний вихід на операцію.

Цього разу Стратіон сам вивів нас на залізницю. Колись у молодості, до вчителювання, він служив колійним обхідником, і тепер та наука йому дуже згодилася. Ніхто так ловко не орудував лапою і ключем, як він. У потемках, без світла, він розшивав цілу залізничну ланку без жодного звуку. Потім припадав своїм волохатим вухом до рейки і точно, ніби черговий диспетчер, вгадував, на якому кілометрі поїзд, з яким ваптажем і через скільки хвилин опиниться в нашій настці. Цього разу, отак приклавши своє чаклунське вухо, він просяяв:

— Хлопці, поїзд з «фердинандами»...

І скоро справді ми побачили ешелон з десятками попурих, мовчазних, незачохлених жерл. Він котився з гори тяжко, надсадно, з двома локомотивами, ледве стримуючи свою вагу. І ось Стратіон, залігши на бровці, з допомогою немудрого пристрою висмикнув рейку перед самим носом переднього локомотива. Пекельний скрегіт заліза оглушив нас усіх, ми поприпадали до землі, а Стратіон уже стояв у своїй схованці, за кущем шипшини, і дико сміявся...

Після цього випадку з «фердинандами» над Чорним лісом появилися німецькі розвідувальні літаки. Вони проносилися над самим лісом, кружляли над нашим зеленим табором. Ці польоти аніскільки не дошкуляли нам, хіба що закликали Стратіона до ще більшої обережності та обачності. Ми посилили свої застави, а наші розвідники снували по навколишніх селах, готові щомиті попередити нас про небезпеку; та у німців, мабуть, були невідкладніші справи, і ми спокійно готувались до нової операції, цього разу вже не на звичайному залізничному полотні, а на великому мосту через ріку, що могло б вивести дорогу з ладу на тривалий час. Для цього треба було зняти велику охорону мосту, і зняти не як-небудь, а тихо, без шуму, може, навіть без єдиного пострілу. І тут на перший

план висуңувся, безперечно, Гнат Яворина зі своєю шаблею.

— Ну, от, козаки. Ви говорили, що в цій війні шабля нічого не варта. А як добре було б, коли б ми мали хоча б чортову дюжину таких шабель, як моя, або звичайних клишків...

За цим діло не стало. Через тиждень Сидір і Балябін приєсли кілька десятків мечів, виготовлених із звичайних селянських кіс. Їх виготовив сільський коваль, завербований ними ще раніше в недалекому селі. Найспритніших і найсильніших озброїли тими мечами, і наш загоновий лікар Лука Орестович так розійшовся, що мало не зарізав на смерть двох наших партизанів, показуючи, як треба пападати з пожем на сонного ворога. Отож усе вже було готове, слід було тільки тихенько посидіти в лісі й приспати ворога, створити ілюзію, що ніякої небезпеки поблизу нема, можете, мовляв, панове, спати і жити спокійно...

Та розвідка принесла нам несподівану вість. На залізницю, котру ми блокували, почав наскоки якпійсь інший загін. В першу мить ми зраділи появі нового товариша, до того ж такого кмітливого й заповзятого, який ухитрився скинути ешелон серед білого дня мало не під самою Вінницею. Але скоро ми побачили, що це зовсім не в'язалося з нашими планами. Довелось відкласти операцію «Меч». Новий загін тим часом зчиняв стільки шуму, влаштуював такі несподівані наскоки і рейди, що це примушувало нас цілими тижнями сидіти в лісі й чекати облави, цього разу великої і небезпечної.

І ось почалися розшуки того загону.

Всі ці дні Галишка прожила в чеканні, в жагучих надіях і сумнівах, в муках і радощах, тихих та затамованих. Зрештою ми дізналися, що загін базується в прилісних селах. Галишка тут же хотіла негайно поїхати туди, і ми ледве стримали її від цього палкого наміру. Ми пообіцяли відпустити її, як тільки наша розвідка доз'ясує все необхідне для такої поїздки. Нарешті Сидорові та Балябіну вдалося натрапити на загін і навіть побачити його командира. Це був ще зовсім молодий чоловік, з доброю військовою виправкою і тонким знанням партизанської тактики. Загін звався «Ураганом», весь на косях, він легко уникав пасток, що розставляло на нього гестапо, нерідко навіть залучаючи для того регулярні частини з вінницького гарнізону. Всі навколишні села тільки й говорили що про «Ураган», а наш Стратіон був у захопленні від того по-

рівняно невеликого, але сміливого загону і вирішив будь-що прилучити його до себе. Тут я цілком поділяв його наміри як командира, котрий уже давно виношував думку про велике партизанське з'єднання, принаймні про полк, а може, навіть про цілу бригаду месників. Але ми і надалі мусили бути обережними й недовірливими, мусили діяти тонко й терпеливо. І від тієї нашої обережності занепадала духом Галинка...

Нарешті сталося те, чого вона довго чекала, чого сподівалась її безпека душа. В одну із запашних літніх ночей, мабуть, з давніх-давен заповіданої людьми для кохання, наша Галинка опинилась в обіймах свого капітана. Вона з'явилась до нього такою, якою ми її бачили в своєму загоні, тільки без зброї і без тієї чоловічої виправки, яка вже почала у неї з'являтися. Потім ми довідались, що це була дуже зворушлива зустріч. Капітан виявився чесною і вразливою людиною, вибачався перед Галинкою, що так довго не міг провідати її, і, кажуть, навіть просльозвився від того, що став батьком чудового сина. Він поривався провідати свого панядка, але Галинка цілком щиро зупинила його під тим приводом, що зробити це ніколи не пізно. Галинці було заборонено говорити поки що про загіт свого батька і про свою причетність до того загону. Вона сказала, що знайшла капітана по славі, яка ходить за ним.

— Весь мій край говорить тепер тільки про тебе. І я горджуся тобою. Я і мій, ні, наш маленький сиц, котрого я назвала...

І тут Галинка осіклася, їй заборонено було до певного часу згадувати ім'я Стратіона.

— Як ти його назвала? — вчепився капітан, помітивши її замішання.

— Я ще ціяк його не назвала, я хотіла порадитися з тобою, адже синові ім'я завжди дає батько,— знайшлася Галинка.

— Назвемо його моїм ім'ям,— сказав капітан.— І буде Іван Іванович Воронцов! Так у нас іде зроду. Все Івани та Івановичі...

Галинка шкодувала, що не могла зараз повести свого Івана Воронцова в Чорний ліс, до батька, показати його Стратіонові і всім, всім людям, стати разом з ним під батькове благословення. Їй важко було мовчати про свого батька, адже він зовсім поруч, в один нічний перехід на конях. Зараз, після цієї зустрічі, її ще більше дивувала

батькова обережність. Коли б капітан був її ворогом, то невже вона не відчула б цього? І невже б цього не відчув генерал, Борис і цілий ескадрон людей, яких капітан вивів до Дніпра, на переправу? Вона була певна, що скоро минеться ця страшна роль, яку вона мусила грати до якогось часу. І сам капітан, і всі його люди були вже надто схожими на тих, з якими вона була в батьковому загоні. Єдина різниця між ними, що ті маскуються в лісі й потаємно виходять на операції, а ці з відкритими грудьми мандрують по всьому світу.

Як і раніше, капітан полум'яно говорив про Стратіона й скаржився на те, як важко невеликому загоні в такому глибокому тилу. Галинка гаряче співчувала йому й щиро шкодувала, що вона нічим не може допомогти капітанові, крім хіба що своєю власною хоробрістю. Галинці дуже хотілося признатися про те, на що була накладена батькова заборона.

Скоро в загоні, не без допомоги Галинки, опинилися Сидір і Балябін, що видали себе за окруженців, яким просто піде подітися. «Або до вас, або в прийми, товаришу капітан. У прийми не можна, бо на Московщині є жінка і діти. А до вас з великою охотою, якщо ваша ласка на те»,— прибіднився Балябін, не забувши прохати заодно і за свого побратима, з яким починав війну, разом виривався з оточення і вже не може з ним розлучитися. А будучи прийнятим, Балябін згадав ще про одного вірного чоловіка, якого нібито вже довгий час переслідують гестапо. Коли я прийшов, капітан проміряв мене строгими сірими очима, запитав чітко, по-військовому:

— Як почувасте себе на коні?

— Я селянин і до коня звук змалечку.

— Що ж, діставайте коня і приходьте. У мене немає жодного зайвого коня, і тому безкінних я не приймаю. Але не думайте, що це легко зробити. Всіх добрих коней позабирав Стратіон, а нам залишились перебірки, самі клячі. А вже сідла дістати зовсім неможливо. Не розумію, павіщо Стратіонові стільки сидел? У нього ж не так багато людей.

— Ви знаєте, капітане, що жодна людина не їздить на двох сідлах. Скільки сидел — стільки й людей. Кажуть, у нього велике військо. Я чув, що він збирається напасти на Вінницю. І, мабуть, мені краще податись до нього, якщо ви не приймаєте безкінних.

— Залишайтесь,— сказав капітан.— Вже якось роздобудемо для вас коня. Треба подаватись у ті райони, де ще

не побував Стратіон. На Уманщину, де ходив Гонта, або навіть і далі. Але тут усі мозолі ворожі. Куди не ступиш — на мозоль наступиш. Стратіон — ватаг хитрий, знав, де обладнатись.

Після нас в «Урагані» опинився ще добрий десяток наших людей, які вдавали, що знать нас не знали, а прийшли до капітана з далеких сіл тільки тому, що вчули про нього, що знайшли його. Тепер ми могли відтирати капітана від його людей і пав'язувати йому свою волю, хоч це нам не завжди вдавалось, капітан немовби оберігав від нас свою незалежність.

Він був енергійною, точною і справді відважною людиною. Двічі водив нас на залізницю, щоправда, не тоді, коли нам того хотілося, скинув два ешелони. Але тут нам допомогла добра Стратіонова звичка побачити власними очима наслідки своєї роботи. Обидва ешелони, котрі ми скинули під команду Воронцова, виявились пікудишніми. Один із старим реманентом, а другий з баластом. І хоч капітан Воронцов дуже інкодував з цього приводу — він мріяв про зброю, якою можна було б озброїти великий партизанський загін, — але два ешелони з баластом і реманентом аж ніяк не могли бути чистою випадковістю при умові, що по цій залізниці щопочі проходили десятки бойових ешелонів. Можна було подумати, що ворог добре поінформований про наміри капітана. Я ж сказав капітанові, що ми стали просто жертвою хитрувань, що після баласту ідуть, безперечно, справжні бойові ешелони і ми можемо виправити помилку іншим разом. Ці міркування цілком влаштували капітана.

— Нюхом чують, гади, коли ми маємо нападати на них. Це вже другий чи третій випадок. Складається таке враження, що вони заслали в загін свого інформатора. Адже перед цим ми звалили кілька таких ешелонів, що самому Гітлеру, мабуть, засвербіло в носі. Треба і нам змінити тактику. Треба вдень нападати на них, коли ешелони ідуть один за одним. Інакше діла не буде. В них чудово поставлена розвідка. Ви цих двох типів, Сидора і Балябіна, добре знаєте?

— Всяк може ручатися тільки за себе, — сказав я капітанові. Мені зовсім не сподобалось, що він так легковажно обзиває «типами» своїх товаришів по зброї. Стратіон ніколи не дозволив би собі подібного.

— О, я бачу, що ви обережна людина. Мушу вам сказати, що це теж мене непокоїть. Обережність — це

хитрість. Тільки не обижайтесь на мене. Це закономірно. Для мене кожна нова людина — задача з багатьма невідомими. У вашій особі я хотів би мати друга. Адже в моєму «Урагані» так мало військових. А мені хочеться справді пройтися ураганом по німецьких тилах. Дайте тільки мені розростися.

Коли ми поверталися, капітан насвистував якусь веселельку пісеньку, якою немовби промовляв до нас: «Ні, вам не вдасться мене обманути». І тут мені згадалася розповідь Бориса про генерала. Я перебрав усі відомі мені пісеньки, але мотиву схожого на цей так і не знайшов. Мабуть, я не знав тієї пісеньки, як не знав її і генерал. Як би мені хотілося, щоб капітан збився з того насвистування на слова, па спів, але самому виконавцеві, мабуть, не хотілося цього, і та його пісенька, досить оптимістична, так і залишилась для мене невідомою.

Загалом капітан не дуже гнітився своєю невдачею і перебував у доброму настрої. Вже наступного дня він влаштував гульню в прилісних селах. Але то була не та безтурботна, розхристана гульня, яку дозволяли собі в старі війни справжні отамани-пшибайголови. Це швидше була імпровізація гульні, видимість безтурботності. Насправді капітан Воронцов, який дуже часто удавав з себе п'яного, був цілком тверезою і пастороженою людиною. По селах нишпорила його розвідка, а ночами велика і надійна варта охороняла сон капітана з новоявленою дружиною — нашою Галинкою. В жодному селі капітан не затримувався більше двох-трьох днів, і Стратіонові вистові ледве встигали за нами, щоб забирати свіжі повідомлення про «Ураган».

Було заздальгідь умовлено, що явочною квартирою в кожному новому селі буде хата коваля. Отож як тільки «Ураган» перебирався в нове село, то хтось із наших людей уже шукав ковалевої хати, вже спішив перекувати свого коня. Це робили по черзі майже всі, а найчастіше страждав Галинчин кінь. Сидір і Балябін почали так врожити біля його копит, що він частенько не долічувався двох-трьох вухналів. Якщо ж траплялося, що не заставали коваля, то цю «підковку» добре робила сама ковалиха, досять було їй позичити нам молотка, бо вухналі ми возили з собою і вміли вбивати їх куди слід. Нерідко траплялося, що за коваля правив сам наш зв'язковий Лука Орестович, який мав візка, конячину з лошам, що вже встигло підрости, і рекомендував себе зубним лікарем, який нібито

приїхав на підробітки з самого Києва. На його візку стояла чималенька чорна скринька, в якій був весь зуболікарський інструмент, а для старост і поліцейських — навіть дорогоцінні злитки для золотих зубів, котрі Лука Орестович вставляв тільки в крайніх випадках. Він кочував по слідах «Урагану» і всі наші донесення найретельніше переправляв Стратіонові, а потім передавав нам його вказівки і побажання. Але якщо капітан Ворошцов ворог, то він, мабуть, підтримував не гірший зв'язок зі своїм центром. Всі мої намагання розкрити його спосіб зв'язку були даремними, він добре конспірував свою агентуру і ніколи не зупинявся ані в домах поліцейських, ані в домах старост, хоч тих і тих примушував служити «нашій владі», тобто йому, капітанові Ворошцову. «Цих негідників ми завжди встигнемо понищити», — щоразу говорив він, коли я докоряв йому, що він до них занадто вже великодушний.

В одному селі капітан влаштував фальшиву тривогу. Серед ночі хтось з його людей мчав по селу й несамовито кричав: «Німці! Німці!» Капітан, мабуть, хотів з'ясувати, як зреагують на це його нові люди, тобто ті, що примкнули до нього останнім часом. Але ми не кинулись врозтіч, як сподівався капітан, а спокійно, не раніше і не пізніше всіх з'явилися до його штаб-квартири. Ми удавали, що віримо своєму капітанові, і це, мабуть, сподобалось йому. Ми поводити себе так з певності, що на випадок чого нам на виручку прийде Стратіон, а капітан цю нашу безпечність відносив тільки на свій рахунок, і це поки що цілком влаштовувало і нас, і його.

Коли все втихомирилось і всі знову розбрелися по своїх постоях, мене наздогнав Манжус, один з підручних капітана, грубокостий велетень з обличчям бовдура.

— Це він вас, повачків, випробовує. Хе-хе, не вірять вам. Бойться, як би ви не агенти гестапо. Перед вами він кількох розстріляв.

— Для цього можна було б знайти кращу можливість. Мені зовсім не подобається, що капітан більше уваги приділяє своєму коханню, аніж війні. Якщо це й надалі триватиме, то, безперечно, в якомусь селі нас зненацька захоплять німці. Я дивуюсь капітанові, дивуюся його безпечності, але не я командир загону, а він, і йому, мабуть, видніше.

— Чоловіче, ви зовсім ще не знаєте капітана. Хе-хе, це і не дивно. Звідки вам його знати? Ви ж і не підозріваєте,

що поки капітан не мав людей, тоді він діяв один під кличкою Івана Калашника. Невловимого Івана Калашника, за голову якого німці платили сто тисяч марок. Тепер тільки Стратіон іде по такій ціні. Хе-хе...

Коли Манжус пішов, то я відчув, що починаю підсвідомо вірити в капітана. Іван Калашник був справді один час легендарною особою, і мені не хотілося руйнувати вже складену думку про цього напівміфічного героя, хотілося його якось відмежувати від Воронцова і від Манжуса. Я майже не сумнівався, що Манжус був підсланий самим капітаном і лише тонко провів свою роль провокатора. Було дивно мені, що людина з обличчям бовдура здатна до такої витонченої роботи. Мабуть, ще не все в людині написано на обличчі...

Після цієї фальшивої тривоги дещо розвиднілось і для Галинки. Вона помітно підунала духом, в її очах з'явився невимовний смуток, неприхована жіноча розгубленість. То був біль обману, великого, непростимого. Я помічав, як неохоче виходила вона з одної ролі — закоханої, вірної жінки, дружини, і з жахом вступала в другу роль — розвідниці, посланниці свого батька, полум'яної патріотки, що зачула в своєму чоловікові дух ворога, глибоко замасковане сство зрадника. Але навіть у цей трагічний момент у ній все ще теплилась іскорка надії, і вона берегла твою іскорку, дмухала на неї, наче боялась без неї осліпнути, загинути. «Невже це може бути?..» — щоразу допитувалась вона, коли нам доводилось зустрічатися з нею віч-навч потай від капітана. Я не розраджував її до кінця, а ще залишав для неї твою маленьку надію, яка була дуже потрібною їй для ролі. Адже досить Галинці зірватись, досить хоч чим-небудь видати себе, як ми всі тут же загинули б разом з нею. Міркувати так у нас було вже чимало підстав. Але їх виявилось зовсім не досить для Стратіона.

В ці дні він міг легко оточити нас і роззброїти «Ураган», визволити нас і свою доньку. Але запальний Стратіон цього разу не квапився і вимагав нових підтверджень про справжнє обличчя «Урагану». «Це все припущення. Шукайте точних і незаперечних підтверджень», — наказував Стратіону у відповідь на наші донесення.

Як легко на війні віддавати накази і як важко виконувати їх. Я тепер був підпільний представник Стратіона в цьому загоні й мучився думкою, що лжекапітан, — хоч я ще не був у цьому цілком певен, — може переарештувати нас в одну мить й відправити в гестапо тільки за те, що

ми добровільно прийшли в партизани. Але капітана, мабуть, цікавили не ми, а щось більше, капітана цікавив сам Стратіон.

І все ж не терпілося. Незважно було помітити, що його люди пильнують за нами, постійно тримають нас на оці, а сам капітан дещо охолов до самої Галинки. Загроза нависла над нами. Але на все це начебто зовсім не зважав Стратіон. І я розумів його передусім як батька. Йшлося не тільки про капітана, але й про долю дочки. Він настійно вимагав підтвердженя і уточненя. Ми встигли зазирнути мало не в усі польові сумки людей «Урагану». Галинка обшарила планшетку і одяг самого капітана, але, крім наших військових карт, ніяких інших документів і тим більше таких, котрих ми шукали, не знайшла. Про все це було доповідано Стратіонові. І ось нарешті прийшло спасіння.

Однієї ночі в штаб «Урагану» прибув Гнат Яворина. Замість шаблі при цьому був автомат, а на поясі висіло дві грізних «лимонки». Передавши коня варті, як і належало послу, Яворина попрохав побачення з капітаном. Воронцов прийняв його одразу. Старий тримав себе з гідністю посланця цілої держави, в досить достовірних барвах змалював загін Стратіона, дещо, звичайно, перебільшивши, і великодушно запропонував капітанові місце в тому загоні з усіма його людьми. Було домовлено, що для того капітан може провести попередні переговори з самим Стратіоном.

— Хоч того мені і не належало робити, але мушу сказати, капітане, що Стратіон тобою задоволений,— шепнув на прощання Гнат Яворина.— Та і я бачу, що ти козак правильний. Ми, лісовики, нізащо не зважилися б отак вольнувати на селах. Може, ти і нашого Стратіона витягнеш з лісу на білий світ...

Після місії Яворини до капітана демонстративно вдерлися Сидір з Балябіним. Вони благали капітана не робити дурниці, не йти ні на яке з'єднання, не кидати справжнього роздолля й козакування. Треба було підігріти капітана, зламати його останні вагання, зняти підозріння з себе і штовхнути в наші тенета.

Зустріч мала відбутися біля старих вітряків, серед чистого поля, аби кожна сторона могла почувати себе спокійно. Я був певен, що Стратіон ще за дня організував спостереження за тими вітряками, а може, навіть заздалегідь заслав туди своїх людей, які сидять там, затамувавши

подих, і чекають слухної миті. Капітан Воронцов виявився не менш обачним, усе ж не посмів заслати своїх людей у вітряки, а приховав їх у балці неподалік вітряків, щоб мати можливість у будь-яку хвилину скористатися ними. Таке взаємне недовір'я було цілком природне, і з нього я зробив висновок, що кожен з тих, хто йшов на цю зустріч, догадувався, з ким має справу. Мені навіть здавалося, що капітан Воронцов знав більше, ніж ми сподівались. Принаймні він міг догадуватись, що все його останнє поповнення, за винятком Галинки, яка залишилась поки що поза всякою підозрою капітана, можливо, іде від Стратіона. Але якраз це і найбільше відповідало його задумам. Саме з допомогою цих людей він і розраховував здобути Стратіона, проникнути в його загін, втертись до нього в довір'я, як це було зроблено в свій час з генералом. Бо хто краще й переконливіше міг посвідчити Стратіонові, хто такий капітан Воронцов, як не ці люди. Отож на переговори капітан, крім трьох своїх і Галинки, запросив ще й мене. Він схидно посміхнувся при тому й запитав не то жартома, не то всерйоз:

— Невже вам не хочеться побачитись зі своїм командиром?

— Волю і надалі залишатись під вашим командуванням, капітане,— відповів я, бо вже давно міг сподіватись такого запитання.

— Вельми дякую вам за довір'я і за одвертість,— сказав капітан, зовсім недвозначно підморгнувши Галинці.

Таким чином, моє становище було вже зовсім нестерпне, я давно почав відчувати його хиткість і тепер ні про що так не мріяв, як про старі вітряки, де, зрештою, настане розв'язка.

Нижком позирав на вітряки в передчутті дуже приємного для мене. Я майже не сумнівався, що там сидять Стратіонові люди, і якимось раптом перестав почувати себе фатально залежним від капітана. Мабуть, нема в світі приємнішого почуття, ніж те, коли живим виходиш з-під владі свого ворога, який щомиті міг убити тебе. Але ще й зараз я мусив удавати з себе зовсім чужу для Стратіона людину, хоч мені дуже хотілося кинутись у його обійми. Ще трудніша роль випала для Галинки. Вона теж мусила не признати свого рідного батька, щоб у цю вирішальну мить не зрадити себе жодним жестом, жодним поглядом.

Стратіон примчав кількома хвилинами раніше і вже чекав нас біля вітряків. Коли ми під'їхали, Стратіон шаноб-

ливо зняв свою сиву шапку, а капітан Воронцов свого ремінного кашкета, що дивно полискував на місячнім світлі. Після цих досить стриманих привітань ніхто не спішився, всі залишилися на конях. Такій спосіб переговорів, мабуть, цілком влаштовував і Стратіона, і капітана Воронцова.

— Я чув, капітане, про ваші діла, і я, як і весь мій загін, захоплений вами. Але погано, що ми не можемо координувати свої дії і дуже часто заважаємо одні одним,— при цих словах Стратіон досить помітно зиркнув на капітанового кашкета і просто з нього перевів погляд на мене.

І мені раптом згадався той припаллий пилом, засохлий кашкет, якого я бачив на кілочку біля дверей в Галипчиній хаті. Не могло бути сумніву, що на капітанові був Стратіонів кашкет. Мені видалось, що це відкриття було найнеприємнішим для Стратіона, а може, навпаки, найприємнішим. Я тут же все пояснив на свій лад. Як посмів цей капітан зняти кашкет з кілочка, на якому він спокійно мав перебувати до повернення хазяїна? Він зачепив реліквію, недоторканість якої була настільки очевидною, що людська рука мала б не піднятися на неї. Але капітан не погребував прикрасити свою голову кашкетом, хоч би на ту мить злетіла з плечей голова іншої людини, котрій належав той кашкет, котрої чекав би роками на кілочку чи на пв'язьку. Не має той капітан нічого святого в своєму серці, не носить шани до людей, а тому не має шани і до речей, котрі належать не йому, а іншим. Стратіон немовби відгадав мої думки й, сховавши посмішку в бороді, владно відвів мій погляд від кашкета. А капітан, найуважніше вислухавши Стратіона, дивився тим часом на вітряки, чорні, тасмничі, з розбитими крилами — ці вітряки скидалися на якихось приречених велетнів, котрих вже ніщо не може врятувати од смерті.

— Я теж не раз думав про це,— сказав капітан.— Але для спільних дій потрібне довір'я. Я вірю вам, товаришу Стратіон, але про вас я не можу цього сказати.

— Докази, капітане, докази!

— Докази — ось,— показав капітан на мене.

Стратіон під'їхав ближче до мене й почав пильно вглядатися в моє обличчя. Це був страшний, повний докору погляд. Докору за те, що я не витримав конспірації, що цей капітан розкусив мене. Але після цього Стратіон посміхнувся, досить-таки безневинно, й сказав капітанові:

— Цього чоловіка я бачу вперше в житті. Але якщо він добрий вояка, то я із задоволенням забираю його до себе. Які ще докази?

— Ви заслали до мене повно своїх людей, і їхнє щастя, що я не прийняв їх за агентів гестапо. Це могло статися, і я мусив би всіх їх роззброїти й перестріляти. Але вони виявились добрими хлопцями, і я прохав би вас і надалі залишити їх під моєю командою.

Стратіон розсміявся.

— Може, і цю потаскуху я до тебе заслав? — показав він на Галинку.

— Прошу не ображати моєї дружини, — обурився капітан, а Галинка з удаваною обидою від'їхала від Стратіона.

— Вибачаюся, але ти, капітане, видать, добрий солдат, і це дуже радус мене. Пильність — це перша зброя партизана. Але вона в тебе вже надто хвороблива, коли випадкових людей, які прийшли до твого загону по добрій волі, ти видаєш за моїх підсланців.

— Як же інакше? Навіть на ці переговори ви з'явилися не з невеличким ескортом, як було умовлено, а з цілим військом. Навіщо воно в вітряках? — запитав капітан.

— По тій самій причині, що твое військо он у тій балці, — сказав Стратіон. — У мене його в вітряках не більше і не менше, а точно стільки, як у тебе, в балці, — і, не обертаючись, Стратіон наказав: — «Хлопці! Виходьте і забирайтесь геть! Я хочу поговорити з капітаном вічна-віч.

— Скажіть, цехай і наші відійдуть, — наказав мені капітан.

Я не думав, що в двох вітряках можна приховати стільки людей. Вони виходили й виходили, і позолочене місяцем крило, що високо занеслось над одним з вітряків, немовби хотіло змахнути їм на прощання. Тих людей було, мабуть, разів у п'ять більше, ніж капітанових у балці. І вони, і ми відходили мовчки, наче назавжди прощалися зі своїми командирами. А біля вітряків, на високій горі, ще довго чманіло два вершники, і я шкодував, що не міг слухати їхньої великої розмови...

Але я мав можливість спостерігати капітана після цього побачення з Стратіоном. Його очі ніби поголубіли і сяяли променистою радістю, обличчя стало натхненним, він весь просвіжив, наче побував на причасті. Стратіон приймав загін з одною умовою: якщо капітан не братиме з собою

своєї коханки. Капітан погодився, але все ж не відпускав Галинку й вирішив взяти її на свій ризик і розсуд.

— Я думаю, що ми умовимо Стратіона...

— А може, не треба, Іванку? Може, й справді мені краще повернутись додому, до сина?..

— Ні, ні, ти мусиш бути тільки зі мною. Куди голка, туди й нитка.

— Ти добрий, Іванку! — вигукнула Галинка, і стільки фальші почулось мені в цих словах, що тільки капітан, весь поглиnutий своїми підступними планами, про котрі ми поки що тільки догадувались, міг не почути цієї фальші.

Ще цієї ночі, в умовлену годину, з'явився сам провідник Гнат Яворина. Побачивши Галинку на коні поруч з капітаном, Яворина покосився на неї і сказав якомога голосніше:

— Цю шлюху велено не брати.

— Як ви смієте? Це моя наречена, це дружина моя, коли вже на те пішло...

— Знаємо ми цих наречених...

Галинка відмовилась їхати далі, і капітанові коштувало великих зусиль втримати її при собі. А ми, що жили весь цей час у чужому кодлі, під постійним страхом, під загрозою смерті, були в захопленні від Галинчиної витівки й до крові закушували губи від радості.

Капітан знову почав насвистувати. Але цього разу — не веселу пісеньку. Та й не було ніякої радості і на обличчі капітана. В самій мелодії, яку він насвистував, годі шукати тих оптимістичних ноток, котрі мені не раз доводилось чути раніше. Капітана охопила тривога за свою душу, а може, і за своє життя. Він, цей відважний і підступний капітан, явно побоювався зустрічі з Стратіоном, страшився Чорного лісу й не міг приховати цього не тільки від нас, але й від самого себе. Він насвистував «Мрії» Шумана, і я подумав, що не кожен капітан міг би згадати в таку годину свого життя саме про них.

Зустріч мала відбутися в тому ж Чорному лісі, недалеко від нашого табору, поблизу Осикової балки. Капітан мав вишикувати нас, а Стратіон — свій загін; спішеним стресом привітати одні одних бойовим привітом, а вже потім брататися, як це водилося серед партизанів, коли об'єднувались загони.

Підібрали для цього гарну галявину, де пахло живицею і прілою хвоєю. Стратіон вишикував лише частину

своїх людей, а решту сховав на горбах, у засідках. І ось настала довгождана хвилина. Коли вишикувався «Ураган», Стратіон перший свій погляд звернув на Галинку.

— Капітане, ми, здається, домовились, що ти вливаєшся до нас без жінки? В моєму загоні ніколи не було жінок і я не хочу їх і падалі. Вийди, дівчино,— швидше попрахав, аніж наказав на диво спокійний Стратіон.

І тут Галинка не витримала до кінця своєї ролі. Вона не вийшла спокійно, поважно, як належало б їй, а вибігла, просто втекла з того ганебного, ненависного для неї строю. Втекла і, ставши поруч з батьком, кинула злобний погляд на капітана. Хотілось гукнути: «Галинко!», але капітан і без того вже був насторожений і прицінюючим поглядом окинув галявину й зупинився на тій дорозі, якою його привели сюди. Йому треба протриматись зовсім недовго, можливо, до першої ночі, і тоді він інакше порозмовляє з усіма цими людьми, до яких втекла від нього Галинка. Але Стратіону вже вчувається далекий гуркіт машин на дорогах, уже, мабуть, ввижається та довжеlezна залізніа змія, що запустила в Чорний ліс своє жало, і він не може чекати.

— А тепер, капітане, звольте підняти руки вгору! Ми перевіримо, хто ви, звідки, чого прийшли, тоді повернемо вам зброю. Так водилося споконвіку, коли менше військо приставало до більшого.

Разом з нами підняли руки і деякі його люди, але більшість і він сам стояли непорушно й остовпіло дивились на Стратіона.

— Ну, що, будемо битись? — запитав Стратіон й, не одриваючи погляду від капітана, гукнув: — Івашко, спрямуй свої гармати в мій бік! — І коли гармати глянули своїми жерлами в бік «Урагану», Стратіон раптом втратив всяку рівновагу й обрушився на капітана всім своїм голосом: — Руки вгору, прилипала чортова!..

Тяжко дихали навколо нас його люди. Але капітан був вимуштруваною людиною і подолав розпач. Піднявши руки, він посміхнувся стримано, винувато:

— Просто не було такої умови. Я б теж діяв тільки так в подібних випадках. Впізнаю Стратіона.

Капітан навіть тоді не втратив рівноваги, коли вийшли із строю наші люди й повернули зброю проти нього. Здавалось, ніщо не могло вплинути на цього підступного капітана. Але зухвалість його більше не дратувала Стратіона, той за ці кілька хвилин немовби звик до неї,

— Паничу, я цього кашкета шив не для тебе.— І Стратіон вітровоїно зірвав з його голови свого кашкета, розношеного, розм'яклого, не такого, яким ми бачили його на кілочку біля дверей.

Капітан мужньо зніс і цю наругу. Він тільки недобре, з люттю глянув у бік Галички, паче промовив тим своїм поглядом: «Прокляте дівчисько». Це для нього було цілковитою новиною. Але він не вжахнувся тієї новини, він навіть посміхнувся самому собі, і не важко було здогадатися, з чого він посміхнувся. Неждано-негадано він став зятем Стратіона, породичався з ним. І він сказав, сповнений гідності:

— Коли б я боявся за себе і за своїх людей, то я б сюди ніколи не прийшов. Я догадувався, що йду не до чужої людини...

Заторохтів, заскрипів і раптом зупинився до болю знайомий візок. На ньому сидів підполковник Шиманський, а поруч — уже немолода, зболена горем жінка в чорній хустині. Помітивши її, капітан одсахнувся, переступив з ноги на ногу, паче та жінка доводилась йому матір'ю і приїхала його виручати. Шиманський допоміг їй злізти з візка і разом з нею підійшов до Стратіона. Той низько поклонився жінці і показав на простоволосого, розгубленого капітана. Вона нерішуче ступила крок до Воронцова, який одвів від неї свої очі, й жахно відступила на якусь мить. Але ось вона знову, мстива й зловісна, підступила до нього і впилася очима в його очі, в його душу — мати впізнала убивцю свого сина, і він скам'янів перед нею, і кров упала з його обличчя кудись униз, а на голові встало дибом волосся, і вітерець похитнув ним вихрювато, безжально й настовбурчив його ще більше.

— Я мати Колі Архиповича, мого Колі... Ти впізнаєш мене?

— Жінко добра! Я вперше бачу вас... Я не знаю ніякого Колі Архиповича...

Але мати потяглась до вражих грудей руками, аби роздери їх і вирвати з них підле серце.

— Дивись мені в очі, негіднику! Я впізнала тебе. Люди, це він! Я бачила його в моїй хаті. Ще тоді чула моя душа, що він убивця...

Убивця розкам'янів, ударив у груди свою впізнавальницю, збив з ніг Галинку, яка встала йому поперек доріги, і осатаніло кинувся до лісової чащоби. Не можна було стріляти по ньому, бо довкола стояли свої люди.

І тут вилетів йому навперейми Гнат Яворина, і блиснула променем його шабля, і білий чуб мав упасти у високу перестиглу траву.

Капітан пригірці кинувся між коней. Озлоблений, оганьблений Яворина рвонув за ним, в одну мить ми оточили коней, але, крім Яворини, більше нікого там не знайшли, той устиг вислизнути в хащі. Стратіон розіслав гінців у різні кінці лісу, і стояли вони на узліссях до пізньої ночі, чекаючи, що капітан вийде з лісу у степ. Але він так і не вийшов.

А потім звелися битися між собою чужі коні, яких по не обачності поставили поруч з нашими. Це був нестриманий, жахливий, жорстокий бій. З диким гуком, клетотом, іржанням налітали одні на одних, в'їдалися зубами в загривки, кривавились, падали, вставали й знову збожеволіло кидалися у ту колотнечу, вже не розбираючись, де чужі і де свої.

Валялися підкови і потрощені сідла. І ми не могли розборонити їх, доки Гнат Яворина не догадався збити їх з галявини в ліс, і там вони вгамувалися...

VII

Стратіон з огидою і презирством оглядав полонених. Боявся натрапити на своїх колишніх знайомих, односельчан, земляків недалеких. Але таких не було. Все чужі, не відомі раніше обличчя. І від того вже стало йому легше.

Нікчемні, застрашені, приречені, вони всі похитнулися в його бік з благанням, з простягнутими руками, з передсмертним молінням в очах, з каяттям.

Але він не прийняв їхнього каяття, не зважив на їхні благання — його добре серце виявилось нещадним до них. «Ви поганьбили совість народу, і за те я можу вас тільки проклясти».

Їх проклинали.

Всяк міг підійти до них, міг навіть бридливо сплюнути в їхній бік і кинути їм гнівне слово, гаряче, як залізо, виїняте з горна, гостре, як меч з булату, солоне, як сіль, люте, як змія,— не можна було навіть підозрівати, що народ має стільки могутніх непереборних слів, щоб проклясти ними своїх зрадників. Люди підходили до їхньої юрби один по одному і кидали їм межі очі:

— Нехай моє слово упаде на вас сухою землею, піском у ваші очі, свинцем у ваші жили...

— Народ витратився, щоб вас вигодувати, але він нічого не втратить, він зітхне полегшено, коли вас не стане, запроданці...

— Я проклинаю вас устами ваших батьків, ваших дружин і ваших дітей, котрим усе життя доведеться червоніти за вас...

Чортами, тхорами, вужами з холодною кров'ю і всім, всім, що є на світі найогиднішого, наймерзечнішого, стали вони од тих проклять. І благали вони не пощади, а смерті, бо вже не годні були ці на яке життя після всього почутого. І їх повели в Осикову балку, темну, зловісну, де навіть у найтихшу погоду видає, що вітер шелестить листям. Їхню могилу зрівняли з землею, щоб народ навіки забув про них. Один тільки Манжус ще мав прийти до них, бо затявся говорити напередодні, і за те йому великодушно відстрочили смерть ще на один день.

— Манжусе, я нічого не можу обіцяти тобі, окрім смерті. Надто багато людей ти погубив, щоб можна було тобі подарувати життя. Мені боляче, що ми з тобою з одної землі і майже з одного району. Ти, може, навіть чував про мене — я до війни був інспектором шкіл. І, може, наші діди і батьки не раз стрічались у Пикові, на знаменитих пиківських ярмарках, і, може, навіть випивали на возах добрі могоричі. Ми з тобою зустрілись на іншому ярмарку, і не я винен, що мушу тебе знищити. Але уяви себе хоч на мить людиною з нашої стражденної землі і скажи чесно, де Борис Перепел. За те я обіцяю тобі благородну смерть і поховаю, як людину. Інакше скатую люто, роздеру на деревах і залишу твоє тіло чорним воронам.

— Це той чорнявий, карокий? Він що, був комісаром вашим, що ви так мучите мене за нього? Я знаю, що він був суперник капітана. Коли б не це, то, може, капітан прилучив би його до свого «Урагану». Дайте склянку спирту, і я розкажу вам усе, що знаю. Йй-богу, ваш Перепел чудово тримався, і він вартий склянки спирту. Його вже, мабуть, досі повісили в гестапо, і хай йому легенько гикнеться, я з задоволенням вип'ю за його здоров'я...

Лука Орестович, що був присутній на допиті, обурювався таким нахабством, він беріг спирт для ліків, але Манжус був неблаганний, і ніякі тортури, мабуть, не зробили б того, що зробила склянка спирту. Манжус зовсім забув про смерть і більше ні з чим не крився. З усього, про що ми довідалися від нього, ось як склалося в нашого Перепела.

Кілька днів Борис пробирався до своєї безталанної коханої. Він обминав села, обминав великі дороги, на яких несли сторожу поліцейські пости. І вже залишилось зовсім недалеко, досить було проскочити залізницю, яка посилено охорошлялася мадярами, а там уже й Галичине село, любов і перепочинок. Була саме обідня пора, коли Борис проник на залізницю. Телеграфні проводи обвисли од спеки і скидалися на дитячі гоїдалки, недбало розвішані на білих фарфорових чашах, рейки виплискували на сонці, як живі змії, прикуті до шпал іржавими костиллями, пахло розжареним гравієм і смолою. Борис пробрався до будки, що утопала в білих акаціях, попрохав у господині відерце й відкрито, наче давній житель цієї будки, вийшов до криниці, щоб набрати поблизу студеної води. Двоє мадярів, що саме зібрались обідати поблизу криниці, запитали його, хто він такий. Борис назвав себе рідним братом дружини будочника. Він це зробив так байдуже, так перекопливо і так захопився питтям води, що мадярам нічого не залишалось, як запросити і його до обіду. Борис манірно постукав себе по животі, далєбі виповненому водою, мовляв, він тільки що від обіду, і вже хотів було господині однести повне відро, коли раптом з-за ялинкової вежі тихо вийшов незвичайний поїзд. Він вразив Бориса своєю свіжо-зеленою, ще, здавалось, ще висохлою фарбою і своїм озброєнням. Перший і останній вагони того кудого поїзда скидалися на дзоти, оснащені спареними кулеметами і навіть зенітними гарматами. Все було розчохлене, наготовлене, з настороженою обслугою, кілька німців на обох тих укріпленнях спостерігали за небом. «Везуть якусь важку птицю»,— подумав Борис і раптом випустив з рук повне відро собі на ноги з великого подиву.

— Гітлер?! — вигукнув Борис, забувши про двох мадярів, про охорону поїзда, про свою любов і про все на світі.

Борисові видалось, що Гітлер зреагував на його вигук і в ту ж мить до половини прикрив віконце білою шовковою шторкою. Але Борис, безперечно, впізнав його по пасмові чуба, що спадало на чоло, по вусах, маленьких, стриженых, по очах, гострих, пронизливих очах, в які моторшно було дивитися тільки від того, що вони належали Гітлеру. Борис сподівався побачити звіра, убивцю, злого чорта з вовчими іклами і раптом побачив людину, миршаву, непоказну, негарну, звичайну людину, яка навіть уміє посміхатися. Борис глянув на свої мокрі холоші

І черевики, що швидко підсихали на сонці, глянув на перекинуте відро і спробував сам посміхнутися, але не вийшло посмішки, вийшла гримаса, сповнена розпачу і подиву — адже він міг убити Гітлера, досить було вийняти кольт і вистрілити у вікно, він один міг позбавити світ від цієї нелюдини. Може, ще сьогодні скінчилася б війна, і він би не крався до своєї парченої, а повернувся б до лісу, взяв би сватів і примчав до Галинки цілим загonom з хлібом-сіллю, примчав би відкрито, гордо — не хто ж інший, а він урятував людство од страшної сваволі, і Галинка не могла б не рахуватися з цим, хоч він і не корчив би з себе героя, він знайшов би в собі силу триматися скромно й просто.

Він зиркнув на мадярів. Ніякої іншої турботи, крім турботи наїстися, не помітив на їхніх обличчях. Борис про всяк випадок всунув у кишеню руку, зняв запобігача і спитав ніби жартома:

— Додому, до матки не хочеться?

— Ми не можем... Ми солдат...

І, сказавши це, старий мадяр зпову схилився над консервною бляшанкою, вигрібаючи ложкою залишки пахучого гуляшу, що, мабуть, нагадував йому про далеку домівку. Борис підняв порожнє відро і, забувши набрати води, поніс його господині. До цього спонукали підозріливі погляди молодшого мадяра. Ледь устиг Борис вибратись з будки, як обидва мадяри вже стояли на дверях і кричали вражепій господині по-своєму: «Фелла кезекел!», що мало означати: «Руки вгору!» Борис зачув ті окрики, коли опинився вже по другий бік залізниці. Він завагався, він мусив якось виручити ні в чому не винну будочницю, але від переїзду на оклики бігло ще два мадяри, і Борис збачнув, що зараз підніметься тривога по всій залізниці. Борис звернув з посадки і довго біг житами, що саме піжились у сизому мареві пилку. Втікач нетляв, заплутував слід, прислухався, чи нема погоні, і не міг бачити, що з гори, на якій стояло Галинчине село, за ним спостерігає ціла кавалькада вершників. Сам того не підозрюючи, він біг назустріч тим вершникам, і коли вибрався з жита на дорогу, то опинився віч-на-віч з капітаном Воропцовим:

Минуло майже два роки, як вони розстались в Галинчиній хаті, але впізнали один одного з першого погляду. Капітан зіскочив з коня, обійняв Бориса і навіть розцілувався з ним, як брат з братом після довгої і тяжкої розлуки.

Капітан люб'язно запропонував Борисові місце в кулеметній тачанці, зробленій на зразок махновських тачанок. І той розповів йому про свої пригоди на залізниці. Але після такого прийому Бориса роззброїли, зв'язали і вкинули на дно тачанки. Капітан знову сів на свого коня, і Борис, що колодою лежав на дні тачанки, мусив слухати, як його переможець насвистував якусь веселеньку пісеньку. Це так допікало Бориса, що він теж почав насвистувати веселу пісеньку. Мабуть, у нього були на те деякі підстави. В його нагрудній кишенці лежав малесенький браунінг, котрого він так і не допіс до Галинки...

Лука Орестович показав Стратіонові на свій наручний годинник. Мовляв, треба закінчувати допит, поки цей нахаба не попросить другої склянки спирту. Лікар не мав ніякого наміру вдовольнити його забаганки.

— Ну, а де ж Гітлер? — запитав Стратіон так зневажливо, наче йшлося про дуже дріб'язкову, не варту уваги людину.

— Я не знаю, де Гітлер. Я тільки знаю, що об'єкт «Вервольф» — це його ставка. А де вона — мені невідомо. Я не пімець, і мені не довірили цього секрету. Про це знав один капітан Воронцов, і я не винен, що ви не зуміли взяти його.

— Бачиш, Манжусе, як кепсько виходить. Був би ти чесною людиною, то, може б, і ми з тобою зустрілися після війни у Пикові, на ярмарку. Може, ще й могорича розпили б та закусили б на саях мороженим салом. А так не куштувати тобі більше нашого сала. Яке в тебе останнє прохання? Чи нема ніякого?

— Єсть. Одне, певеличке. Передайте пімцям, що ви ебили мене. І нехай платять за мене моїм дітям і моїй Теклі. Їм же треба якось на світі жити, чи як?

На обличчі у Стратіона з'явилась добре знайома всім нам посмішка. Тільки Манжус не знав її значення, здоровенний, погорбатілий і зовсім протверезілий, він усе ще стояв і не хотів рушати в Осикову балку, хоч Стратіон зробив досить недвозначний жест, який роблять лише на війні і лише в тому випадку, коли хочуть уникнути зайвого слова.

Коли гримнув цей останній постріл в Осиковій балці, одізвавшись на диво галасливою луною, Стратіон не здригнувся, не кліпнув навіть почервонілими від безсоння повіками, він удав, що не почув того пострілу, і з тихим докором глянув на Галинку, що саме на ту мить опинилася

поруч батька. «Ну, а що мені з тобою робити?..» — було в тому погляді.

— Геть з-перед очей моїх! — раптом сказав Стратіон й одвернувся від неї.

Але Галинка була готова до чогось більшого, страшнішого, і це майже зовсім не подіяло на неї, вона навіть не відступилась од батька, тільки бентежно глянула на нього своїми настороженими очима, нічого не благаючи, ні про що не молячи. І це, мабуть, сподобалось Стратіонові, принаймні подіяло на нього дещо заспокійливо, він глянув на неї з подивом і з тією цікавістю, коли раптом в одній і тій же людині відкривають нову людину. Батько раптом відчув, що він має справу не з тією Галинкою, котру він залишив, ідучи на війну, і навіть не з тією, котра упала перед ним навколішки в Чорному лісі з розпачем і риданням, а з доконечно іншою, змужнілою, довершеною людиною, сповненою неабиякого характеру, волі і рішучості.

— Я можу піти, якщо я вам усім така тяжка, як тобі, — промовила Галинка з таким незалежним виглядом, паче віднині вона сама могла відповідати за себе перед цілим світом.

Вона підійшла до свого коня, хвацько, по-хлоп'ячому вскочила в сідло і, ні з ким не прощаючись і нікому нічого не мовлячи, поїхала з лісу. Вона боялася озирнутися, боялася кинути нам на прощання бодай одне слово, щоб не розчулитись, не розридатись. І вже десь з гущавини, коли ми не могли бачити її сліз, немовби не Галинка, а хтось інший обізвався до нас:

— Гей! Ви чуєте? Я забула попрощатися з вами! Але я не хочу вертатися, щоб не було невдачі...

Вона ще щось говорила і говорила, але лісова луна перехоплювала її слова, і вони падали на землю десь недалеко від нас, падали трепетно й сумовито, як осінні листочки.

Вона вмовкла, вона поїхала з Чорного лісу.

Ця дівчина, за якої ми так настраждались, до якої звикли, до якої прив'язалися душею і серцем, раптом так жорстоко й невдячно обікрала нас, забрала в багатьох із нас по частці нашого ества, наших вірувань. Треба наздогнати її, треба силою повернути назад, нехай батько вибачиться перед нею, нехай перепросить, шапка із нього не спаде. Ви чуєте, Стратіоне! Вона тепер не тільки ваша

дочка, вона тепер дочка всього загону, і ви не смієте проганяти її з Чорного лісу.

Він чує тії наші мислені промови до цього, він читає їх по наших обличчях, сповнених тривоги, по наших поглядах, благаючих, спонукаючих поглядах, і немовби запитує нас: «Люди, чи можна буде коли-небудь вас збагнути? Чи ви всі такі ж незбагненні, як і я, і не можете іноді зрозуміти самих себе? Коли б ви могли прочитати, що зараз робиться в серці моєму, то того найсхвильованішого читива вам вистачило б на ціле життя. Думаєте, легко мені розлучатися з нею? Але є честь, є обов'язки, вищі за честь і обов'язки батька. Є щось таке, піднесене й святе, на чому тримаються всі батьки, на чому, зрештою, світ стоїть. Тієї честі і того обов'язку я не можу переступити. І не посылайте мене за нею, бо зараз я можу вбити її. Розумієте, можу вбити свою рідну дочку, якщо наскочить коса на камінь. Не руште її, світ великий, не пропаде. А пропаде — легше буде для неї, не доведеться мучитись ціле життя...»

— Розпалюйте багаття, ріжте воликів. Попируємо, погорюємо, а воно, песамовите, поблука до ночі, панюхається дикого степу і якраз на вечерю потрапить до нас. Який батько не знає своєї дочки? А прикилось до нас, як глід до кручі. Мені й самому тепер дивно без неї. Паче менше нас, і паче самотніші ми. Але пехай знає, що не так уже й легко бути моєю дочкою. Мені її батьком бути зовсім не легко...

— Страшний ти чоловік, Стратіоне,— захитав своїм носом з кучерявинкою Гнат Яворина.— Такий страшний, що іноді мені аж дивно стає: де ти взявся такий? Ну, що тебе рятус, що ти справедливий. Ніколи нікого даремне не обидиш. Але з приводу сьогоднішнього випадку я буду мати з тобою окрему розмову як партієць з партійцем... жаль тільки, що ніякого питва нема. Волики гарні, молоденькі, видно, для німецького генералітету готували їх. До таких воликів хоч би березового соку, такого, щоб виграв, зашипів.

Скоро запахло в Чорному лісі димом, зажевірили вогні, як у пеклі, після багатьох «трав'яних» днів запахло раптом тією багатою партизанською вечерею, котрої не забудеш ціле життя. І, може, лишень господині бракує за тією вечерею. Хоча б одної щасливої господиньки на всіх тих розігрітих біля вогнищ людей. Хоча б самих тільки її вогкуватих очей, і то вже стало б на душі веселіше. Тож

недарма кажуть, що чоловікові дано очі, щоб бачити, а жінці — щоб чарувати, якщо ж того в очах немає, то жінка ходить по світу сліпою. Але не тільки для чарів та для затишку нам потрібна Галинка. Доводжу Стратіонові, який зі своєю чорною бородою скидається на грізного лісовика, що прийшов погрітись до вогнища, як багато ми втратимо, якщо Галинка покаже характер і не повернеться. Та ще тепер, коли хочемо знайти цей самий зашифрований об'єкт «Вервольф», що на паншій людській мові мало означати «Перевертешь». Вона могла б проникнути в такі місця, про які Сидір з Балябіним можуть тільки мріяти. Може, навіть у цей самий «Перевертешь»... Що казати, розвідники люблять помріяти в лісовій тишині, біля вогнища, на якому умліває запашна яловичина, і в такі хвилини вони, мабуть, видають смішнуватими, бо скидаються на астрономів, що шукають у безбрежному небі зірку, загублену сто років тому...

Вона стоїть по той бік полум'я, горда, мужня, незвичайна, дивиться на нас своїми великими очима і гворить нам, а не батькові:

— А чому, власне, я повинна іти від вас? Тільки тому, що цього хочеться моєму батькові? Ні, я залишаюся... Чуєте, тату, я нікуди не піду од вас, — вона взяла смілюшка і ловко, дрібненько, по-жіночому стала поправляти багаття, яке роз'їхалось і почало куріти, ховаючи її од нас.

Жіноча рука вміє ворожити над вогнищем.

Вже геть знесилене, немовби знепритомніле од чаду, воно враз ожило, сипонуло у вічі людям янтарними іскрами, відкинуло від них полохливі тіні на галявицу, а відтіль вихопило людину, відсутність якої ми досі не помітили, бо вважали, що вона влаштувалась біля іншого вогнища, де, крім запаморочливого запаху прокопченої волятипи, несло іще дечим, справді необхідним для такої вечери.

То був Гнат Яворина. Прив'язавши свого змиленого коня до конов'язі, він задріботів отерпими ногами до того невеличкого гурту, де потай від командування ось-ось мав ділитися *spiritus vini* не більше як по наперстку і де мав пролувати улюблений тост Гната Яворини: «Щоб хліб родився, а скот плодився, а корови догори хвосту посили, а нас частіше до чарочки просили». Але, помітивши Галинку, Яворина змінив заданий азимут, ризикуючи багато втратити, і виріс цілим розбурханим велетнем біля нашого вогнища. Підняв незносиму Стратіонову шапку з гарячої

голови — опростоволосив Стратіона на якусь мить, давши тим зрозуміти, що не треба бути таким жорстоким батьком, не треба бути тільки командиром у всіх випадках, а потім узяв за плечі Галинку, в якій саме загорівся смалюшок, і посадив поруч із Стратіоном.

— Ех, дівчино, зеленою ти скошена! Хіба ж можна з такої славної ватаги йти кудись? — І пішов од нас своєю дорогою.

І збагнули ми, що коли б не він, то Галинці, може, і не довелося б з нами вечеряти. Вона задумливо дивилася йому вслід — може, віднині він був для неї найріднішою людиною, адже не батько, а він наздогнав її у степу — вона не бачила, як повзе по смалюшку, шипить, сичить полум'я й добирається до її рук. Стратіон вихопив од неї того палаючого смалюшка й кинув у жар. Галинка здригнулася, не помітивши, хто це зробив.

VIII

...Ми поспішали на операцію, котру жартома називали операція «Меч». Їхали глухими лісовими дорогами, на яких ніхто нікого не обминав, ніхто не виривався наперед, бо це було майже неможливо. По дорозі могла разом пройти лише пара коней. Я їхав з одним із наших мінерів, сусідство з яким було не з присмних, бо його кінь, окрім вершника, був ще нав'ючений вибухівкою, і здивувався, коли поряд мене опинилася раптом Галинка. Ніч була на диво темна, крім білих березових стовбурів більше нічого не було видно, і я не помітив, коли і як трапилось це сусідство. Галинка їхала все на тому ж Борисовому коні. Колись наші коні дружили, і я не раз мав нагоду помічати, що коні дуже вірні своїй дружбі. Вони почувають себе краще, коли поруч не якась незнайома байдужа істота, глуха і німа до всього, а старий випробуваний друг, здатний попередити про небезпеку, сам здатний спіткнутись, може, тільки для того, щоб не спіткнувся товариш, а в години відпочинку здатний посміятись і приємно погризти загривок. То так, коні дружать, і сміються, і плачуть...

— Галинко, ви помітили, що наші коні дружать між собою?

— Давно помітила. Ось і зараз мій Нептун сам знайшов вашого Карого.

— У них стара дружба. Ми з Перепелом дружили, і наші коні дружили. Невже Перепел загинув у гестапо?

— Не згадуйте зараз про нього,— попрохала Галинка.— Це так тяжко. Переді мною зразу з'являються його очі, в яких тепер повно печалі і докору, і я починаю плакати від зустрічі з ними. А зараз не хочу плакати, не хочу... Мені і без того тяжко на душі. І сьогодні особливо тяжко. Якесь неприємне передчуття гнітить мене. Щось погане має стрястися зі мною... Може, їх не вдасться взяти тихо. А коли спалахне бій, то, може, хтось із наших вистрілить мені в спину.

— Що ви, Галинко? Цього ніколи не буде. Ми всі любимо вас як бійця і як жінку... І я зовсім не згодний з вашим батьком. Ви блискуче провели свою роль в «Урагані», щоб після цього ще чогось від вас вимагати. Принаймні в моїх очах ви героїня. Я майже певен, що коли б не ви — ми не взяли б «Урагану». І ви навіть не уявляєте собі, хто ви тепер для нас...

— Навіщо ці жорстокі слова? Навіщо? Адже я тільки тепер дізналась, що у вас був суд і ви присудили мені смерть.

— Хто вам про це сказав?

— Лікар, Лука Орестович... Про цей вирок навіть не знає мій батько...

— Так, це було. Це було в день вашого приходу. Тоді ми вас ще зовсім не знали. Але тепер... Хто посміє це зробити тепер?..

— Кожен з вас. І я сама це могла б зробити. І це справедливо. Я заслуговую цього. Та мені не хотілося б помирати від пострілу в спину. Батько порадив мені вибрати собі красиву смерть... Коли б я могла своїм тілом підірвати цей міст, то зробила б це. Повернулися б паші, збудували б новий міст, і моя душа вічно жила б на тому мосту...

Вдалині показався міст, освітлений тихими, примаскованими вогниками. Нічний міст вічно нагадує мені щось приємне, якусь напівказкову споруду. Але зараз я дивився на нього, як на потвору, яку треба знищити. І ось теодітна Галинка хоче тілом своїм перетворити ту потвору на руїни. Тепер я не уявляв нашого загону без Галинки, без її журних променистих очей, без її жіночого духу.

— Треба залишити Галинку біля коней,— шепнув я Стратіонові з таким таємничим виглядом, наче віднині я відповідав за її життя.

— Біля коней залишаться коні,— відповів мені Стратіон.— А люди всі туди,— показав він на міст.

Страгіон під час операції був скупословом, і я більше не посмів вступатися за Галинку.

В одну мить вона опинилася в босій команді, озброєній пістолетами й мечами. Лука Орестович, який вів цю команду, теж роззுவся. Помітивши Галинку, він торкнувся її плеча, щось шепнув і нечутно, як лісовий звір, рушив до мосту. Його боса команда пішла за ним. Мені теж щось важливе хотілося сказати Галинці на прощання, але Лука Орестович пішов так швидко і так швидко розтанула в нітьмі ночі його команда, наче раптом провалилась крізь землю. По кількох хвилинах ми не чули вже жодного їхнього кроку, жодного шелесту. Ми теж підійшли ближче до мосту й під самою колючою огорожею зайняли зручні місця для стрибка, якщо в цьому виникне потреба.

Тепер нам було добре видно весь міст, височенний насип перед мостом, сонну казарму, на яку були націлені ваші кулемети, і двох вартових. Один з них зайшов у мостову будку, що світилась маленьким віконечком, а другий задумливо походжав по мосту. Він наспівував якусь пісеньку, і по голосу я зрозумів, що цей вартовий був ще зовсім молодою людиною. Ось він перехилився через поручні, пад якими тяжким півколом здіймалася верхня арматура мосту, і дивився вниз у річку, де тихо і мирно купалися вогники, хазяйповито розвішані на биках. Саме мить брати його, але ще рано, паша боса команда ще не встигла вийти на міст. Сигналом до цього мав бути поїзд з протилежного напрямку. Він підходить, вартові дивляться в його бік, кричать свої привітання пораненим німцям, яких везуть з фронту (на ту пору саме зачистили санітарні поїзди), а в цей час, під шум мосту і потягу, Лука Орестович вилітає зі своєю командою на міст. Такий був план нападу.

Просиділи добру годину ми і Лука Орестович зі своїми людьми. Ніхто не кашлянув, ніхто не запалив. Тільки вартовий на мосту перебрав усі свої пісеньки. Вже, мабуть, скоро йому мала вийти зміна.

Та ось почувся довгожданий далекий стукіт, а за ним і стогін закованої дороги. З будки вийшов другий вартовий, змахнув руками, щоб одігнати сон, потягся й попростував до свого невсипущого товариша. Ось вони вже разом зустрічають поїзд.

А в цей час на насип крадеться Лука Орестович. Він збожеволів, він іде просто на поїзд. Я бачу Галинку, що, як і всі, видирається на насип. Ось вони вже зверху. Що

вони роблять? Навіщось перебігають на той бік полотна. Адже досить вартовим озирнутись, досить зробити лише один постріл, як усе пропало. Підніметься уся варта і на-в'яже нам зовсім не потрібний бій. А Вінниця зовсім близько, майже поруч, і ворог тримає там один з най-більших гарнізонів на Україні.

Я побачив, як нервово сіпнувся Стратіон і навіть, коли мені не почулось, сказав щось образливе на адресу Луки Орестовича.

Поїзд важко вийшов на міст і сопів, наче боявся загрози. На жаль, це був не санітарний поїзд і вартовим цього разу не довелося кричати «Vive veterane!». Здається, цілу вічність проходив поїзд через міст. Та ось блимнув його пурпуровий прощальний вогник, і варта опинилась віч-на-віч з босими грізними людьми. Подив, розпач і смерть... Лука Орестович — повний господар мосту. Мінери вже починають свою квапливу роботу, а Лука Орестович мчить до казарми. Але саме тут і виявилась непоправна помилка його плану.

Поїзд своїм гулом розбудив декого у казармі. Комусь з розбуджених заманулося зиркнути у вікно, і в ту ж мить запрацював селектор.

«Winnice! Allo, Winnice! Hier ist Brücke! Wir werden angegriffen! Wir werden angegriffen!» *

А ще по хвилі розчинилися вікна й залили вогнем нашу команду, що навіть не встигла збігти з насипу й мусила залагати між рейок.

Ми відкрили вогонь по казармі, але кам'яна будівля була добрим захистом для її мешканців. Тим часом уже під обстрілом не лише люди Луки Орестовича, але й наші мінери. Треба негайно щось діяти, щоб не пропав замах. Надалі німці подвоять, потроять охорону мосту, і тоді тим більше не вдасться його підірвати.

Тут обізвався Івашко своєю гарматою. Прямою наводкою він пальнув по казармі один лише раз і цього було досить, щоб зчинити там пашіку. Два інших снаряди вибухнули за казармою, і ми чули, як лаяв себе Івашко:

— Окаянна моя душа! Як же я міг не попасти! Це нерви, це тільки нерви.

Івашко замовк, він би розніс ущент цю казарму, заховану за насипом, але перед ним ще стояв непідірваний

* Вінниця! Алло, Вінниця! Говорить міст! Ми атаковані! Ми атаковані!

міст, ще цілі роки війни були попереду, і він не міг допускати найменшого марнотратства.

І, немовби скориставшись замішанням Івашка, Стратіон веде нас на п'ятурм казарми.

Але веде в обхід, щоб зайти в тил сторожі. Починається бій за кожне вікно, за кожну кімнату. А все той же папічний голос волає в селекторі одні і ті ж слова, благає підтримки.

І паче у відповідь на ті благання вже десь зовсім близько виють вівчарки, гнітюче й зловісно. Хтось із наших гукає:

— Нас оточують!

Але Стратіон вже не може залишити казарми. Розпалився він, зайнявся своїм страшним полум'ям. Йому здаються, і виходять, і виходять без зброї, з піднятими руками, але Стратіон в нестямі і вже не приймає полону. І знову вигуки:

— Де Стратіон? Нас оточують...

Вибігаємо з казарми, чуємо гул машин, ось, ось, поруч.

— Зірвіть проводку! Погасіть вогні! — наказує Стратіон.

Хтось зриває проводку, і гасне міст, на якусь мить щезає в темряві.

— Всім на міст! — наказує Стратіон. — Мінери залишаються тут... І я залишаюся тут... Де кулемет?

— Ні, батьку, я залишаюся тут, — твердо говорить Галинка, збагнувши батьків намір.

Якусь мить іде незрима, зовні спокійна, десь у душі шалена боротьба між батьком і Стратіоном. Хто ж переможе? Стратіон чи батько? Невже він пожертвує своєю дочкою ради цього мосту? Невже він вибере їй цю красиву смерть? Ні, ні, в ній живе батько, і батько мусить перемогти Стратіона. Ми всі остовпіло дивимось на нього, благаємо його своїми поглядами, але він зовсім не зважає на нас, сін суворо обнімає свою Галинку, цілує її в чоло, потім наказує залишити їй кулемет з дисками...

Іще хтось з кимсь прощається. Ніби ми на пероні перед самим відходом поїзда. Бачу дві постаті і не зразу впізнаю їх. Гнат Яворина прощається з Лукою Орестовичем, своїм другом і суперником. Вони збожеволіли. Вони справді прощаються, як на пероні.

— Ні пуху тобі ці пера. Дай я поцілую тебе у твою латинську голову.

Яворина цілує його і біжить зі своєю санітарною сумкою на міст, перечіпляється через труп вартового, який ще так недавно наспівував пісеньку, вилаявшись, поспішає далі.

Останнім бредє по мосту Стратіон, якомсь розбито, безвільно, і мінери гукають знизу, мабуть, йому:

— Швидше, швидше там!..

Я йду поруч з Стратіоном і майже фізично відчуваю його невимовне горе. Він не зважає ні на свист куль, ні на спалахи ракет.

Ворог шаленіє, ворог уже наступає на міст, який то казково зринає в сльїві ракет, то знову щезає в кромішній пільмі. Стратіон сходить на берег, обертається обличчям до ворога і, мовчазний, насторожений, вглядається у той чорний, зловісний берег, на якому залишив він найлюбішу людину на видиму смерть... Мовчить наш кулемет. А ворог уже веде вогонь по мосту, безладно, навмання, і ось озивається наш кулемет. Коротко, спокійно, економно... Відчувається спокійна лікарська вдача Луки Орестовича.

— Готово,— кричать мінери десь з середини мосту.

Запалюють бікфордіві шнури й біжать до нас. Палають лукаві, підступні, неблаганні синьо-білі вогниці, і вже ніхто не зможе погасити їх. Лютує ворог, зганяє злість на тих вогниках, а ми завмираємо... Ще є час. Наші ще можуть проскочити через міст. Але вони ніби прикували себе до кулемета — невже вони не встануть, поки не злетить у повітря міст?.. Все нижче припадаємо до землі, а потім, оглушені, осипані піском і залізом, вглядаємось у той берег. Страшний рев ще стоїть над нами, а замість мосту лежить щось потворне, мертве, жахливе. Потім якусь хвилю стоїть моторошна тиша, яку порушує до болю знайомий жіночий голос на тому березі:

— Луко Орестовичу! Луко Орестовичу!..

Нема відповіді на той голос...

І знову озивається кулемет, на цей раз нервовіше, протяжніше.

Кінчаються останні патрони... А далі бачимо в передранні високу жіночу постать між чорними руїнами мосту. Вона входить у воду. Несе свою зброю, яка тепер втратила всяку силу. А тут, на нашому березі, бачимо гордого, несамотитого Стратіона, бачимо його сиву шапку, чуємо його стривожений голос:

— Прикривайте її, прикривайте! За Луку Орестовича — вогонь!

Відкриваємо шквальний вогонь по тому березу, по чужих людях, що повзуть до поваленого мосту, і вже десь в глибочині душі радіємо за свою перемогу. «Швидше, Галинко, швидше!» — хочеться кричати нам. Та раптом бачимо страшну картину. З того берега у воду змією шугнув здоровенний пес і кинувся вплав за Галинкою. Вона не чує, не бачить його, і переслідувач ось-ось перехопить її.

Та назустріч йому вже пливе Стратіон. Я побачив на березі його чоботи і навіщоє теж почав роззуватися механічно, майже не думаючи. Стою вже по груди в воді, але з жахом відступаю, бачу зустріч Стратіона з тим навіженим переслідувачем. Не можу стріляти — щоб не вбити Стратіона. Дивно, пес обминає Стратіона й подається за своєю першою жертвою. Але в цю мить сталось несподіване. Вільною рукою Стратіон ухопив вівчарку і разом з нею зник під водою. На поверхні залишилась тільки його шапка, яку тут же почало зносити тихою течією. По хвилі він сплив один між руїнами, побачивши шапку, кількома ривками наздогнав її. Збив мокре волосся з очей, надів шапку, і від того знову став схожий на нашого рідного Стратіона.

Але сила була вже не та. Ми підхопили його з Галинкою під градом куль й блідого, знесиленого вивели на берег. На все життя запам'ятався мені кривавий слід на білому прибережному піску...

Відходимо від руїн мосту під шквальним вогнем, який сиплеться десь уже позаду, наче хоче вбити на смерть, спалити землю, по якій ми щойно пройшли. Ми бачимо зелені й сірі постаті ворогів наших, що висинали на берег і вже не ховаються, вже не маскуються. І раптом з того ворожого гурту хтось виходить на самі руїни мосту і знущально гукає нам:

— Галинко! Галинко! Це я, твій Іванко! Ха-ха-ха!.. Де ти поділа мого сина? Ха-ха-ха!

Галинка щось хоче йому гукнути, щось страшне, палюче, але заціпило їй — вона разом з іншими несе свого батька, вона навіть не може послати кулю в бік руїн мосту, але очима своїми благає інших: «Ради бога, убийте його!»

— Де Максим Івашко? — запитує Стратіон.

А людина на руїнах мосту зовсім знахабніла:

— Галинко! Кинь тих розбійників! Поховай свого батька і йди до мене! Я повішу тебе своїми руками...

Довго цілився на голос Максим Івашко. А як пролунав гарматний постріл, то якесь недоказане слово впало в руїни мосту... І вже не там, а серед наших хтось розкотисто засміявся.

Але то була передчасна радість. З руїн мосту знову виповз він, може, вже після смерті, і хоч вже не піднімався так високо, як раніше, але ще зшучальніше, ще в'їдливіше заволав Галинці:

— Галинко, ти чуєш мене? Кип'ї їхнє кодрло! Поховай батька і приходь до мене. Моя адреса: Вінниця, вулиця Пирогова, будинок гестапо. Пароль ти знаєш. Може, ти забулася, то я нагадаю тобі: «Хайль Гітлер!» Приходь! Я завезу тебе в мою сонячну Вестфалію. Будеш служницею у моєї Кателіни. А сина твого викину собакам. Більшого ти не варта. Ну як, згодна?

Гаряча голова Максим Івашко знову припав до жерла гармати. Такого дива ще не траплялось в його канонірському житті. Всіх довкола розметав на смерть, а той, кого найбільше хотілось вбити, залишився живим. Але є ще в Івашка кілька набоїв і він примусить замовкнути того христопродавця. Але Галинка жестом руки зупиняє Івашка. Потім знімає з мого плеча карабін і зникає у верболах, ніжно озолочених світанком.

А той стоїть на руїнах мосту. Кидає якусь команду своїм, потім знову повертає голову в наш бік, шукає Галинки. Ми йдемо далі, а він грозить нам і вже тільки обривки його окремих слів долітають до нас. Нам теж не видно Галинки, але ми догадуємось, куди вона зникла. І якесь беззвітне, але палке почуття ворухиться в наших грудях. І вже не він нам, а Максим Івашко гукає йому:

— Гей, ти, пес вестфальський! Стій, не ворухись! Я хочу з тобою поговорити один на один. Я єсть Максим Івашко — робітник з «Арсеналу». А ти хто єсть? Барон, буржуй, ковбасник? Тобі захотілось землі моєї? Ти матимеш її. Але тільки на могилу. Ага, мовчиш, люципере? Мову тобі одібрало? Галинко, іди поговори із ним останній раз, бо зараз його не буде. Ти чуєш, душа з тебе вона! Вона не хоче тебе бачити. Вона плює на тебе і на все ваше свипяче лицарство. Хрестись, собако! Прощайся із світом...

Але він, нащадок тевтонів, певен в собі. Йому нема ніякого діла до вбитих і попиматованих, що ячать довкола нього. Йому хочеться постояти, помилуватись своєю хоробрістю, показати свою перевагу над ними, дознуцатись, доглумитись над іншим народом. Йому не хочеться піти з

поля бою переможелим. Він ладеп на руїнах цілого світу стояти отак, як він стоїть на руїнах мосту. Це його найвища насолода і пайбільша радість в житті. Він немовби божеволіє від того і починає наспівувати одну з своїх пісенок. І темер нам добре чути, що то не наша пісенька.

Деє біля самого мосту гримнув одинокий постріл. То озвався мій карабін — я по звуку впізнав його. Обірвалася пісенька, а її до краю знахабнілий виконавець повис на погнутих перилах мосту. Його кашкет з білим орлом упав на воду і довго ще плив по річці вниз. А Галинка повернулася до нас з таким виглядом, наче вона зробила щось дуже звичайне, наче відбула похорон далекої, чужої людини. Лише повертаючи карабін, вона запитала мене стривоженим поглядом: «Що з батьком?»

Мертві здаються важчими за живих. І те, що Стратіон став важким, як олово, було поганою прикметою. Йому поклали на рани підбілу, перев'язали груди, пробиті наскрізь, але кров просочувалась на носилки.

— В Шаміля така рана заживала за тиждень, а я нехай промучуся два тижні, не більше,— втішав себе Стратіон.

Не було води, а він прохав хлюпнути йому на груди студеної води. Мліли руки, він ставав усе важчий і важчий, а Галинка кидала йому на груди вологе листя, наче цим справді можна було вритувати його. Нас підганяли гаспійливі кулеметні черги і надто дошкульні поодинокі постріли. Кулі пролітали між листям, як стрімкі невидимі птахи, з виттям і дзвоном, і лунко в'їдались в дерева. І було дивно, що ті дерева не падають, що вони ще багато літ житимуть з кулями у своєму тілі.

Наші одстрілювались рідко, берегли патрони, хоч Гнат Яворина, який прикривав наш відступ з групою найкращих стрільців, до хрипоти в пересохлому горлі вигукував:

— По фашистах — вогонь!

Кіпчались просіки, наставали дикі, ще не ходжені місця, пробиратись ставало дедалі важче, а Стратіон немовби повеселів од того, полегшав, у нього забігали очі, пропав зловісний рум'янець на впалих щоках.

— Вже близько,— прошепотів він.

Його обличчя осяяли ледь уловимі промінчики посмішки. То йому уявилась вода, студена, прозора, світлі чистильники плавають на ній, а може, уявилося йому все його життя, теж чисте, прозоре, як тая жива вода, що століттями береже себе для людей. І, мабуть, зараз не так ми потрібні ворогові, як Стратіон, і той фашистський ге-

нерал чи полковник, який наступає на нас, мабуть, має дуже конкретне й чітке завдання: взяти, схопити Стратіона. Вони, певне, гадають, що від того Чорний ліс перестане бути Чорним лісом. Яка чисто німецька наївність. Вони зовсім забувають, що в кожному із нас уже живе Стратіонів дух, що в кожному із нас уже щось є від Стратіона, і те «щось» — нестримне, велике, гнівне, і його не можна побороти. Можна побороти, вбити людину, але не можна побороти і вбити її совісті, її духу, її ідеалу. Ми несемо Стратіона, ми несемо щось більше, ніж сам Стратіон. І за те більше ми ладні загинути всі, і першим серед нас за те ладен загинути сам Стратіон.

Заченившись за гілку, дзенькнула єдина острога, що, здавалось, навечно була прилаштована до його правого чобота. Од знайомого звуку затривожився Стратіонів кінь, що покійно і винувато йшов за своїм хазяїном, наче не хто інший, а він був винен у тому, що не вберіг Стратіона.

— Хлопці, а може, киньте мене, заховайте десь тут, а самі повертайте до степу. Вискакуйте на коней — і в світ. Це єдиний спосіб одірватись од них. Бачите, як знахабніли. Чують, що у нас щось негаразд.

— Тату, що ти говориш! Ти хоч би про матір подумав, коли забуваєш про себе. «Киньте мене». Кому? Ти що, пощади чекаєш від них? Та вони б тебе живцем спалили. А що сталося б з нашою мамою? Ти зараз не командуєш, і ми можемо не підкоритись тобі. Ти зараз тільки батько і дозволя мені робити все, що я захочу. А коли пропадати, то всім пропадати. Чи не так, товариші?

— Так, Галиночко, так,— сказав увесь спітнілий, розварений Сидір.

Він був найнижчий серед нас, і від того йому було найтяжче під тією несоціальною пошею. Він спотикався, чіплявся навіть там, де ні за що було чіплятись. Коли Баябін хотів його підмінити, він відмовився і показав на Галинку. Тепер Галинка йшла поруч, знову зішморгувала листя з галузок і кидала батькові на закривавлені груди.

— Ти вичунаєш. Ти дужий. І чує моє серце, що все буде добре. Я привезу сюди маму, і вона виходить тебе, вона тебе швидко підніме на ноги. І ти ще літатимеш на своєму коні, і цілі полки зійдуться до тебе. Ти мусиш жити. Для мене, для матері нашої, для них. Бачиш, як вони захищають тебе...

Стратіонів кіпъ зачув воду, заіржав навіжено, нестримно, а скоро і ми вловили піжну мелодію струмка, кришталеву, чисту, життєдайну, і зупинились, немов заворожені нею, ми боялись, щоб та мелодія не зникла, як міраж, у таку скрушну хвилину.

— Це Чорноліска, — тихо возвістив Стратіон.

Він завжди дивував нас своїм знанням Чорного лісу, нам іноді здавалося, що все життя він тільки те й робив, що вивчав цей похмурий ліс, якого люди недаремно назвали Чорним. Струмок в'юнився між корінням, підмивав велетенські дерева, які міцно тримались одне за одне, щоб той струмок не міг їх здолати, вирвати з землі. Але нам, людям, він став у великій пригоді. Ми напоїли Стратіона, зволожили йому груди студеною водою, відтак кинулись, щоб нанитись самим, напоїти спраглих копей.

І раптом до болю знайомий оксамитний голос з глибини лісу:

-- Стійте! Не стріляйте! Це я — ваш Перепел! Чорт візьми, як ви швидко забули про мене!

І він заспівав' по-перепелиному, і нам уявилися раптом поля пшениці, і мирне життя, і все те було приємним спомином у цю пайлихішу для нас годину. Коли б не горе у нас, то ми примусили б Перепела співати ще і ще, пехай би аж завахло нам тими давніми пшеницями. Але Стратіонові стало гірше, і ми зовсім забули про Перепела, про пшениці...

Люди облишили Чорноліску, в'юнку, неспокійну, наче затривожену нашим горем, кинули коней напризволяще й заспішили до Стратіона. Він лежав під старими березами, блідий, спокійний, урочистий, наче приліг спочити після тяжких боїв.

— Галинко! — навіщось покликав він, хоч вона була біля нього.

Ні, не покликав, він просто назвав її ім'я, може, найлюбіше з усіх імен, які він будь-коли вимовляв. Німо, без жодного слова, надів на її непокриту голову свою сиву шапку, ще вологу і ще гарячу від його голови...

— Батьку! — з розпачем вигукнула Галинка, схилившись над ним, а він глянув на нас своїми жовто-карими очима так, наче і нам хотів подарувати щось своє, але вже нічого не мав при собі, окрім своїх останніх роздумів, без котрих немає права кінчати життя жодна порядна людина.

І, може, вчуваються Стратіонові пісні рідного дому. Його Варвара любила співати, а він не мав пісенного голосу, якийсь дальній предок по батькові одібрав від їхнього роду цю особливість, та Стратіон любив слухати пісні. Весь тиждень він віддавався роботі, інспектував школи і серед тижня рідко бував удома, але вже сам вихідний ставав для цього справжнім святом. У їхньому яблуневому садочку, якого Стратіон сам колись посадив, влітку дуже гарно: пахне білим паливом, червоною люцерною, яку він підкошував так, щоб вона цвіла ціле літо, а трохи пізніше — антошівкою. І в тому саду недільними вечорами Варвара співала для нього своїх пісень. Може, найбільше він за те любив її, що з літами вона не в'яла душею, не забувала пісень свого роду і свого дому. І ще вишивала йому білі сорочки. Він дивувався весь район тими своїми сорочками-вишиванками. Варвара любила жартувати, що йому, чорнявому татарині, дуже до лиця ті білі вишивані сорочки. Але то був, мабуть, не жарт, бо Стратіон частенько одержував інтимні листи від молодих учительок, які тремтіли перед ним як перед інспектором, тому не завжди називали себе. Вони не відали того, що він однолюб і ніколи не зраджував свою Варвару. Але чи не найбільшою його втіхою була Галинка. В своєму достоту потертому інспекторському портфелі, таємниці якого даремно навівали страхок на вчителів, Стратіон посив маленький сап'яновий черевичок, один з тих перших черевичків, які зносила Галинка. Це ніскільки не заважало Стратіонові бути вимогливим, а для декого навіть суворим інспектором. Але чи доведеться ще повернутись коли-небудь до того всього? Чи, може, почнеться велика облога Чорного лісу, і Стратіон сам уже ніколи не вийде з нього і не введе своїх людей, ніколи не знаних до війни, а тепер таких рідних, близьких, найдорожчих. Він любив називати партизанів нічними квітами — вони вдень сплять, а вночі розквітають, і тепер, мабуть, знову згадалися йому ті слова, котрі вживав, коли батьківська піжність находила на нього.

— А ви теж зовсім пов'яли. Одвикли ми від денного життя і від денних тривог. Дивлюсь я на вас і не можу збагнути, якими ви були раніше. Спохмурніли, посуровіли ви в цьому лісі. То нічого. Одвоюєтесь, повернетесь до своїх коханих — і знову стаєте ніжними, лагідними, добрими, такими, як були, а може, ще луччими. Війна вбиває людське в людині, але потім знову людина відроджується

і стає ще красивішою. Моя Варвара ніколи не обижалася б на мене, коли б я повернувся з війни... Вона завжди співала мені — кращої співачки від неї нема. А я любив поезію. О, яка то сила! У кожної людини мусть бути улюблений поет, як зірка, як планета на небі. Мій поет — Іван Франко. В нього слова вогненні, могутні, стріляють, як гармати нашого Максима Івашка.

Люди, люди! Я ваш брат,
Я для вас рад жити.
Серця свого кров'ю рад
Ваше горе змити.
А що кров не зможе змить,
Спалимо вогнем то!
Лиш боротись — значить жить.
Vivere memento!

Йому принесли води, цілющої, студеної, з тієї кринички, в якій плавають чистильники, від такої води повинно зразу полегшати. Нанився й почав дослухатися до Чорного лісу, до далекого бою, що вже не наближався, а відкочувався від нас.

— На табір ідуть. А де ж Перепел? Нехай заспіває мені по-перепелиному. Чи, може, там відучили його від того?

Замість струпкого крутоплечого юпака з мрійливими карими очима, закоханими в життя і в Галипку, з'явилось щось довготелесе, потворне у формі офіцера СД. Хіба що красивий піс з горбинкою і злетні чорнокрилі брови нагадували нам про колишнього Перепела-красеня. До того ж він появився у тому приголомшено-розгубленому непевному стаці, в якому опиняється всяка людина, коли їй кажуть: «Господи, що тут відбувалось без тебе!» — і не встигають розповісти, що ж відбувалось. Ми тільки догадуємось, що Перепела врятував той мініатюрний браунінг, якого він так і не доніс Галинці, але про якого не знали ураганівці. І, можливо, той офіцер, в одягу якого повернувся Борис, був убитий саме з того браунінга, але під час допиту чи при якихось інших обставинах — про все це Борис ще встигне нам розповісти, а поки що ми даємо йому доступитися до Стратіона.

Ні, Перепел уже дещо знає. Нам видно, як немилосердно, непрощаюче зустрічається його погляд з Галинкою, що стоїть навколішки по той бік батька, і яка синівська ніжність спалахує в його запалих очах, коли він схиляється над Стратіоном з непокритою головою, на якій ще не так давно вився добрий весняний чуб, а тепер стирчала арестантська щетина, темна й столочена, як осіння стерня,

— Капітан Воронцов зрадник,— шепоче йому Перепел так, наче не хоче, щоб про це чула Галинка, щоб почули це всі.— Тепер я знаю той сумнів, якого не виказав генерал перед смертю. Я рвався до вас, щоб сказати про це. Якщо він тут, то накажіть, нехай негайно схоплять його, а якщо він ще не встиг сюди, то треба піймати його і знищити. Він ніякий не Воронцов, він німець. Ви чуєте, Стратіоне?..

— Все це мені відомо, юначе. І їй відомо... Але я бачу, що і ти німець. А як душа, в порядку? Тоді знаєш що, ти один можеш вибратись із лісу, не чекаючи почі. Затрися якомсь між них і проберись до Шиманського. Якщо зможе, нехай вночі привезе лікаря. Він знає якого — Степана Теофіловича. Ну, Перепеле, стань переді мною, надінь кашкета, я проінспектую тебе.— І розчаровано додав, оглянувши його з ніг до голови.— Ні чорта ти не схожий на німця. Духу їхнього в тобі нема, пихи нема, перший-ліпший гестапівець тебе розпізнає. Залишайся, скинь це дрантя і ставай таким, яким ти був. Доживемо якомсь до ночі. Дивуюсь, як вони досі не піймали тебе.

Перепел похнюпився — для нього, розвідника, це прозвучало як образа, він одступив від Стратіона, і через кілька хвилин перед тим самим Стратіоном уже стояв інший «німець». Рудий, пихатий, з випнутими грудьми, і все на нім сиділо так, наче якийсь великий спец пошив для нього той одяг. Привітав свого уявлюваного фюрера, і ніхто вже не міг би сказати, що це наш Балябін, селянин орловський.

— Іди! — сказав Стратіон, подарувавши йому на прощання кволу посмішку.— А Перепел нехай спочиває, нехай відходить, бо я бачу, що вони його зовсім потроцюли. Він не те що на німця, а навіть на жителя Чорного лісу не схожий. Там, у моїй сумці, хліб і печена волятина, дайте йому, нехай поїсть.

Нищать, палять, руйнують наш старий табір, куди їх навмисне завів Гнат Яворина, щоб одманити від Стратіона. Нехай згонять злість на наших пожитках, на наших партизанських оселях, а ми тим часом зможемо перепочити, одірватися від них, врятувати Стратіона. Тепер до пізньої почі ми чекатимемо того візка з лікарем, якщо тільки Балябіну вдасться вибратись із лісу. Стратіонові знову стало гірше, і ми, з'юрмлені біля нього, пічим не можемо допомогти йому, і нам здається, що волохата лісова ніч чомусь западає над ним раніше, ніж над нами,

ми ще бачимо один одного, а його вже не бачимо на землі, тільки чуємо його тихий стогін, і немовби чорні чоловічки все вибігають і вибігають з його очей...

І в ту вже стихлу, безмовну хвилину, коли людині не завважають, коли вже треба виявити до неї останню шапу, десь зовсім близько почувся приємний, жалісливий скрип візка. «Запізнівся Шиманський», — скрушно подумалось мені. Але, зачувши скрип того візка, такий знайомий для Чорного лісу, Стратіон раптом ворухнув повіками, а в його очах, геть спустошених, безборонно захоплених ріжком місяця, знову появився чоловічок. Я ще ніколи не бачив його таким схвильованим і рішучим. Саме схвильованим, а не розгубленим. Ми розступились, і Шиманський пройшов до Стратіона.

— Що, брате, з тобою?

І, не чекаючи відповіді і нас ні про що не розпитуючи (він бачив перебитовані груди), взяв Стратіона на руки й один поніс до візка, вимощеного прив'язаним сіном. Перед тим ми вчотирьох ледве несли Стратіона, а він ніс його один — вже істинно правда, що сильними стають рішучі. Він поклав Стратіона у візок, сам усівся на передку і погнав коня зовсім не в той бік, звідки приїхав. Кинув нам із дороги:

— Ідїть вглиб! Я вас розшукаю.

І він зник так само несподівано, як і появився, і ми тепер з болем вслухалися в скрип і деренчання візка, що ще довго нагадував про себе далекою, переривистою луною, яка то зринала над лісом, то вщухала падовго, аж поки не вмовкла назавжди. Нам стало якось дивно самим, без Стратіона. І ми дивилися в ту лісову непроглядь, в якій він щез, уже бралось зовсім на вечір, і та непроглядь ставала дедалі сипішою, глибшою, і не хотілося вірити, що з неї вже ніколи не повернеться до нас Стратіон, якого підполковник Шиманський міг просто забрати для того, щоб німці не глумилися над його тілом, щоб вони ніколи не знали, що в Чорному лісі вже нема Стратіона...

Збираємось, згуртовуємось, стаємо ще ріднішими, ще здруженішими — ми ж тепер без Стратіона, і йдемо в той бік, де тиша, де спокій, де непролазні лісові нетрі. Виднілася нам сива Стратіонова шапка, і ми ще довго не могли примиритися з думкою, що з нами нема Стратіона. Ми не зупиняли Галинку, йшли і йшли за нею. Ворог подумав, що ми змаємо його в глиб лісу, і відстав од нас. І коли ми зупинились на перший постій, то тільки тоді відчули,

що в нас нема командира. Всяк мав право подумати про себе, всяк міг вважати себе гідним для цього, але ніхто не зголосився, ніхто не посмів порівняти себе з Стратіоном.

— Нехай залишається Стратіон,— сказав Гнат Яворина. Він підійшов до свого коня, відв'язав од сідла шанцеву лопатку й подав Галинці.— Бери, вкопуйся, твій батько завжди сам копав для себе землянку. Та кинь на щастя шматок хліба і дрібок солі.

Вона взяла лопатку, вибрала собі гарне місце, на горбочку, під ліщиною, і почала копати маленьку земляночку.

— Е ні, Галинко! Вам належить викопати велику командирську землянку. Таку, щоб нам усім було зручно в ній. Хіба даремно батько передав вам свою шапку?

Виявляється, батько не все може забрати з собою. На її обличчі, ще мить тому пригаслому, блідому, раптом з'явилася його посмішка, і воно стало владне, рішуче.

«Зараз щось буде»,— подумалось мені, але я забув, що переді мною не весь Стратіон, а тільки його посмішка. І тому не трапилось нічого особливого, вражаючого, тільки Галинка вибралась із ями на бруствер і дивилася на людей з таким подивом і захопленням, наче побачила їх уперше. По її постаті, дещо похиленій вперед, і по її глибокому зітханню можна було зрозуміти, що вона щось значиме, задушевне хоче сказати тим суворим, натомленим, вразливим людям, що заривалися в землю серед такої первозданної природи, але вагалась, мабуть, не могла знайти підходящих слів, а може, вже мала їх, але боялась, бо не знала, як ті люди зрозуміють її. І вона заговорила шанобливо, знявши до людей шапку:

— Це не моя, це батькова шапка. Поки батько повернеться, пехай її посить той, хто може замінити його. Не бійтеся, мати завжди казала мені, що я добра на руку. Кому надіну цю шапку — того не братимуть кулі...

Ближче всіх до неї був Гнат Яворина, і вона йому передала батькову шапку. Він приміряв її, похизував нею перед хлопцями — саме на нього, але шанобливо зняв її.

— Ні, я вже надто старий для такої шапки. Чуб не той, брови не ті, і вуса не ті. Під цією шапкою має ходити козак моторний, бравий і безстрашний. А мої ноги вже носять мене погано, мої перви вже не витримують великої критики. А що я іноді гусарствую, так то для того, щоб ви не думали, що я вже й справді такий старий, та не прогвали мене додому...

І пішла та шапка ходити по війську. Одним вона пасувала, інших робила дивними й смішними, а декотрі просто не приміряли її і шанобливо, урочисто передавали далі. Шапка ще пахла Стратіоновим потом, а тепер немовби наповнювалась ще людськими думками — стала ще дорожчою і, обійшовши всіх, знову повернулася до розгубленої, подивованої Галинки. І сказав Гнат Яворина:

— Хлопці! А гляньте на неї! Чим не Стратіон?..

І подумав, мабуть, кожен про себе: далеко і далеко це те...

І нам вчувається торохтіння того візка, на якому вивезено Стратіона з Чорного лісу. Воно вчувається нам кожної ночі. Але чим довше не чути того візка, тим менше надій на повернення Стратіона. І Галинка не може далі жити тими убуваючими надіями, тією крихтою, якою живемо ми всі.

Наряджаємо її селянською дівчиною і даємо їй свої накази: забрати Стратіона сюди. Ми збудуємо йому тут справжню палату, ми звеземо сюди найкращих лікарів світу, ми розграбуємо німецькі шпиталі і дістанемо для нього найновіші ліки, ми небо над ним прихилимо і тільки пташиного молока не зможемо для нього дістати. А тим часом ловимо себе на тому, що в її вузличок кладемо для Стратіона наймізерніші подарунки: коробку трофейних сигарет, кілька пригорщ лісової чорниці, балабуху старого засахарілого меду, вибраного з диких дуплянок. А до того — безліч привітів, найніжніших, найциріших, найзадушевніших.

Це було вранці, а вона повернулася наступного дня ополудні. Страждення, розбита, пригнічена. Вона не знайшла Шиманського на фільварку, нема його і в пекарні, де він уже давно не живе. На заводі почалися арешти.

Мед і ягоди Галинка віддала дітям у тій хаті, де почувала, а сигарети приберегла для батька. Ми переглянулись між собою потай од неї. Були надії, невеличкі, полум'яні, але якось раптом пригасли. Всі зійшлися на тому, що підполковник Шиманський — надійна людина.

IX

Ми знову живемо з Персепелом в одній землянці. Власне, це й не землянка, це, швидше, курінь, вкопаний у землю, між соснами, під горбочком. Замість нар дві відгород-

ки, набиті пахучим лісовим сіном. На одній сплю я, на другій має спати Борис, але його життя тепер — суцільно безсоння. Коли загін не виходить на операції і проводить ніч у лісі, то десь опівночі не стає мого Перепела. Я часто прокидаюсь, може, саме од того, що його нема поруч, і бачу його постіль порожньою. Я добре знаю, куди він ходить, але щораз, як він повертається, я сплю непробудним сном, і йому здається, що я нічого не знаю. Я не хочу підливати масла в вогонь, не хочу втручатись у їхню любов і роблю вигляд, що справді не знаю. Може, так буде легше для нього. Людина, яку зрадила кохана, скидається на безкрилого птаха. Нема лету, нема радості, а є лише жура, і мука, і якась вічна незручність перед цілим світом, і я не хочу, щоб той світ починався з мене. Але я бачу навіть крізь сон, як мучиться Перепел, я чую, як плаче його поганьблене серце, і нічим допомогти тому серцю не можу, хіба що єдиним: удавати, що я нічого не чую і не бачу...

Та вічних тасмниць не буває. Про їхню відроджену любов, окрім мене, мабуть, знали вже всі в загоні. Сидір і Балябін не хотіли взяти з собою Бориса на розшуки ставки Гітлера, об'єкта «Вервольф», під тим приводом, що їм удвох буде легше маскуватись. Але могла то бути й інша причина — вже надто ризиковане діло випало їм, і не хотілось, щоб Галинка передчасно залишилась вдовою.

Коли вона запрошувала нас до себе, то ніхто не смів сідати на її чудернацьке ліжко, звите з ясенових неотесаних вирубків і старанно застелене попонами. Я мав звичку влаштуовуватись на грабовому ослінчику біля входу, щоб можна було вийти й покурити — Галинка прохала не курити в землянці, але заодно я мав можливість пересвідчитись у кричущій несправедливості. Під її ясеновим ліжком лежали недокурки козиних піжок, в котрих кохався лише один чоловік у загоні. Дим коханого був для неї приємний. Одного разу я не стерпів і шепнув Борисові:

— Ти не складай своїх козиних піжок під її ліжком.

Після цього випадку більше ніяких слідів Перепелових відвідин не вдавалось помітити. З певного часу вона до всіх куріїв ставиться однаково нетерпимо. Але Борисова постеля так само часто виявлялась порожньою, як і раніше, і я добре знав, що він підпочовує на попонах, пропахлих опаморочливим кінським потом і в'ялим ясенем, на

якому ще не так давно освідчувались у коханні не дуже серомливі лісові птахи. Перепелові завітани до Галинки мові рішуче не подобались, і я чекав першої-ліпшої нагоди, щоб сказати йому про це чесно й одверто. Чи не краще йому зовсім перебраться до неї? Навіщо ховати те, чого не можна сховати ні од людей, ні од самих себе? Так і скажу Борисові: «Кинь крастися, не ганьби її, а переходь до неї, і тоді ніхто не посміє судити вашої любові».

Але Перепел своєю власною душею прийшов зовсім до іншого висновку.

— І все-таки я не можу її простити... Ви простили, а я не можу. Як можна простити людину, що віддала своє серце ворогові? Принаймні як жінку я назавжди викидаю її зі своєї душі. З корінням викидаю. І це остаточно. Ви думали, що я гуляю. А я провів з нею багато безневинних каторжних ночей, перш ніж прийти до цього.

— Не вередуй, Перепеле! Вдумайся гарненько у все, що сталося. Ворог прийшов до неї не сам, а прийшов з людьми, яких вона любила і яким вірила. Ти сам привів ворога в її хату. І перш ніж у неї забракувало чуття, його забракувало в тебе. Я завжди з жахом думаю, що коли б не ваша любов...

— Нема більше ніякої любові, — перебив мене Борис. — Ні, вона є, але не така, якою була колись. І Галинка зовсім не така. В ній тепер якийсь демон сидить. Коли я з нею, то все забуваю і люблю її ще більше, ніж тоді. А тільки одійду від неї, то знову починає їсти мене страшна гризота. Я не думав, що це може бути такою нестерпною мукою. Ні, мені треба піти від вас. Куди завгодно, тільки б забути її, розстатися з нею... Якщо я залишуся тут, то цей демон перемаже мене, і тоді я страждатиму ціле життя. Геть звідсіля, нещасний Перепел! Поки не пізно, поки ще крила твої не зв'язані цією чародійкою і поки ще серце твоє може обурюватись. Але куди?.. Полечу до Сидора Ковпака. Пам'ятаєш його очі з такою доброю людською хитринкою?..

Ми видали йому на дорогу все, що тільки могли видати в таку відчайдушну ризиковану дорогу: коня, зброю; в брезентове відерце, прив'язане до сідла, наскладали патронів і сухарів. І все ж виряджали його напівкрадькома, без почестей, без шуму, щоб не ятрити Галинку, яка була причиною його від'їзду.

— По дорозі завітай до Никодима-мірошника, попро-

хай його, нехай завезе мішечок борошна Галинчиній матері.

— Це я можу зробити,— з готовністю відповів Борис.

І тільки в останню мить серед проводжаючих появилася Галинка. Вона була на неосідланому коні, без шапки, розхристана і тривожна. Порівнявшись із Борисом, посмінулася і тим немовби схвалювала його вчинок.

— Я їхатиму через твоє село. Може, матері щось передати? — запитав Борис.

— Якщо зможеш, поцілуй за мене мого сина,— наче ненароком вихопилось у Галинки, хоч то був заздалегідь підготовлений, неприхований докір.

— Ні, цього я не зможу,— з ледве затамованою образою відповів Борис.

Ми непомітно відстали від них, і вони вдвох поїхали степом. Пізній вечір брався чорнилом, синім-синім, та ось місяць виплив назустріч їм, почав колотися об висохлі гостростеблі трави й закривав зразу півстепу, на якому чорнониттю вишились два вершники. Галинка проводжала Перепела далеко-далеко, до самої Татарської могили, на якій пахло прахом трав і чебрецем, і хоч ми не знали, про що Галинка говорила з ним, та коли вона повернулася, з її вигляду можна було догадатись, що вона розсталася з ним назавжди. Тобто вона трималася так, наче не трапилось нічого прикрого, але я вже звик дещо розуміти в ній.

Вона допізна сиділа біля багаття, в якому жевріли голувешки і спалахували смільчаки*, дзвінко сміялась і жартувала з того, що єдиним парубком її віднині буде Гнат Яворина, добивалася на те його люб'язної згоди, але все це їй знадобилось для того, щоб стамувати свій біль, свою гостру жіночу печаль по коханому. Вона була чудовою з тією прихованою печаллю і з тими підробними, дещо не властивими їй веселощами і, мабуть, остаточно закохала в себе всіх, окрім хіба що Гната Яворини, який любив подрімати біля багаття, розпарити свої старі кості.

Коли ми розходились по своїх домівках, вона попрохала мене, щоб я провів її. Яворина недвозначно підморгнув мені, хтось штовхнув мене ліктем під бік, хтось схвально хихикнув, але й без тих спонукань я зробив би це з превеликою охотою. Я встав від згасаючого багаття і пішов

* С м і л ь ч а к — сучок.

за нею. І хоч вона не запрошувала мене в свою отаманську землянку, але мені раптом стало якось страшно з нею, я відчув, що зараз не втримаюсь і почну освідчуватись їй у коханні, а це було б так недоречно й смішно саме в цю ніч. Тому замість слів, ніжних і запальних, якими люди звикли призначатися в коханні, кажу їй:

— Не печальтесь, Галинко! Перепел ваш повернеться. Далі вашого дому він не заїде. Він побачить вашого сина, схожого на вас, зробить усе так, як ви прохали, і прилетить. Він любить вас. Ніхто так не любить вас, як він. І ви ж його любите?..

— Не знаю,— відповіла Галинка і засміялась.

Мені стало страшно того її недоречного сміху, який так само несподівано уцух, як і почався, але ще десь бринів у її грудях, уже не дівочих і не соромливих, як тоді, коли на них спадала чорна безневинна коса.

— Признайтеся, вам страшно зі мною? Так, так, боїтесь мого кохання. Воно страшне, воно приносить людям тільки нещастя. І покляніться мені, що ви ніколи не посмієте мені сказати того, що хотіли сказати сьогодні...

Її з жахом відступив від неї, її великі вологі очі дивились на мене проникливо і насмішкувато, то справді були очі демона, який так несподівано і безборонно ввійшов у мою душу й відгадав мої мислі тільки для того, щоб я їх більше ніколи не міг воскресити. Я кинув їй: «На добраніч, Галинко!» — і майже втік од неї, неприкрито, ганебно, і це нічого не могло викликати в ній, крім сміху, нестримного, заразливого жіночого сміху, яким раптом наповнився весь Чорний ліс. І хтось запитав, подивований і вражений тим пізнім, зловісним сміхом.

— Що це з отаманшею? На якесь безголов'я, чи що?..

Занишкли, стихли нічні птахи, які трималися нас і зворушливо одспівували своє партизанське літо. По сонному табору ходило дві постаті, невідомі, мовчазні, як привиди. Вони приглядалися до наших жител-тимчасівок, до розхитаних конов'язей, до палищ з вигаслим полем, вони немовби когось шукали й про щось змовляли. Безсумнівно, ті невідомі, ті видовжені пічною темрявою привиди хотіли заподіяти щось погане, може, навіть збирались напасти на послуних людей, але птахи не могли розбудити табору, не могли попередити про небезпеку — вони вміють тільки присипляти, а не будити, і через той свій недолік зовсім не годяться для партизанської служби. Та чого не можуть

зробити вони, на те здатні коні. Ті затривожились, захропли, закосили на табір — вони вчули щось недобре, вчули небезпеку і не могли залишитись байдужими до неї, надто після недавніх боїв.

— Хто там? — пролунало загрозливо від батареї.

Потім люди з застави розповідали, що снаряд пролетів над Татарською могилою і вирвав у степу глибоку яму, в якій забили джерела. Це був єдиний снаряд од тієї найбільшої гармати, на котру Максим Іванко покладав великі надії, але котра вже піколи не зможе озватися і стояти безголосою, як знаменита співачка, що проспівала свою лебедину пісню. На таку непоправну жертву оццаливий канонір пішов підсвідомо, зопалу — він саме кувяв на лафеті, і, помітивши невідомих, не знайшов кращого способу возвістити табір про небезпеку.

— Ви збожеволіли, Максиме! Цим снарядом можна було б узяти ціле місто. А ви викинули його в степ без усякої потреби. Адже ж ні я, ні підполковник не збирались на вас нападати. Хоч варто було б напасти, бо вже надто безпечно ви тут живете...

Прокинувся, заклекотів, завирував табір, готуючись до оборони. Виїняв із піхов свою легендарну шаблю Гнат Яворина:

— Спокійно, дружочки, спокійно! Противник ще, мабуть, далеко, коли по ньому б'ють з важкої гармати. Івашко! До мене! По кому ти там палиш без моєї команди?

Не дочекавшись Івашка, Яворина сам прибіг на батарею. Протер очі вільною рукою, заховав шаблю й кинувся обнімати воскреслу людину, в повернення якої він досі майже не вірив:

— Стратіоне, соколе наш! Геть, вояки, припишіть оборону! Пропоную здатися Стратіонові без жодного пострілу! — І став пильно вглядатися у зблідле Стратіонове обличчя, з якого зійшов літній глянець, а разом з тим поділася колишня вольовість і сила. Але вітри і походи знову зроблять його схожим на себе.

Одні обнімали його, вигукуючи при тому слова високі, соколині, інші зовсім збожеволіли і, пританцьовуючи перед ним, палили з карабів і пістолетів у завітчане хмаринками небо, ще інші, переважно повачки, які бачили його вперше, дивилися на нього з подивом і благоговінням, наче вони вірили в появу духів, а Галинка, зіпершись на тепле жерло гармати, ридала од радості, од розпачу та,

мабуть, від того закрадливого сумніву, що все це ще може стати неправдою.

— Де мій Хмарочос? — запитав Стратіон, щоб якось припинити це безладдя, зовсім не припустиме для військо-вих людей, особливо ж у присутності підполковника, про якого всі раптом забули, хоч не хтось інший, а він вряту-вав Стратіона.

Йому підвели Хмарочоса, дещо збайдужілого й одвик-лого від нього, а може, просто ще сонного. Він пічим не виказав свого здивування, він був без сідла і добре знав, що поки стоїть неосідланий, то жоден з цих людей, і на-віть сам Стратіон, не посміє вибратись на його розпечену го-здею спину. І він затривожився, здригнув усім тілом тільки тоді, коли принесли сідло і попону. Стратіон осідлав його, взяв за повід і підвів до Шимацького.

— Так-от, друже, дарую тобі свого коня. Якщо вірити віз-дям, то це найкращий кінь у Європі. Чистої арабської кр-ові, без усяких, як вони кажуть, неблагогородних домі-шок. Що там казати, кінь добрий, на такому коні і в Бран-денбурзькі ворота в'їхати не соромно.

— Бог з вами, Стратіоне. Я хоч сам високий, але страх не люблю цибелатих коней. Мені звичайну колгоспівську конячипу. Таку, щоб і для бою, і для підпілля. Так що будемо вважати, що цього дарованого коня я знову пере-даровую вам, нехай посить вас на здоров'я.

— А я люблю високих коней. На високому коні сидиш, то бачиш далеко, що робиться перед тобою. Воно, зви-чай-но, і тебе бачать, але на те й дається козаку шапка, щоб вороги його бачили і втікали від нього.— Він повів по своїй чорній чуприні, наче згадуючи щось далеке.— А хто мені скаже, де моя шапка? Чи я її на мосту за-губив?..

Галинка принесла шапку, він узяв її, трохи здивований, заломив по-своєму, по-козачому, і тільки вона опинилася на його голові, як ми зразу впізнали в ньому колишнього Стратіона.

Він виліз на Хмарочоса, щоправда, не так легко, як ро-бив це раніше, і, вибравшись на дорогу, помчав у лісову непроглядь. А ми стояли, вражені й бентежні, відганяли від себе острах за нього, ми боялись, щоб він не зник на-завжди в тій непрогляді, хоч дорога, по якій він помчав, патрулювалася нашими заставами і йому ніщо не могло загрожувати. Скоро він повернувся до нас на засапаному Хмарочосі, знервований, незадоволений собою. Він сам

уже не міг злізти з коня й, закашлявшись дрібно, задупливо, припав грудьми до пелехатої гриви. Коли ущух той недобрый кашель, його зсадили з коня й повели в командирську землянку. Ми всі йшли за ним, ладні підкласти під нього свої руки, ладні подарувати йому свої груди, а він, підтримуваний Шиманським і Галинкою, подзенькував своєю єдиною острогою на правому чоботі й похвалявся, що ще є порох в порохівницях. «Просто перевтомився я...» Але Галийці добре було чути, що від його грудей ще пахло йодом.

На світанку наша застава затримала невідомого, який добивався до Стратіона. Це був Никодим, той мірошник, що напровесні переховував нас у своєму млині. Той, пропахлий олією і борошном, одяг він зняв і прийшов до Чорного лісу в чистому, в якому вже міг і вмирати. Йому повернули зброю, одібрану на заставі,— мабуть, півторанудовий кулемет з диском, знятий з підбитого танка ще на початку війни. Никодим з тим кулеметом, сам високий, могучий, хоч і глухий, здавався таким грізним воякою, котрому на вигляд не було рівних у загоні. Молоденький хлопчина з застави скаржився, що цей велетень не хотів віддавати свого кулемета, поки його не повалили на землю. Але зараз Никодим ніяк не реагував на розповіді хлопчини, бо не чув, про що той говорить.

— Він щось каже про мене? — нарешті запитав Никодим, коли хлопчина з застави заходився показувати, як вони його повалили.— Зо мною жартувати не можна, в моєму диску сімдесят один патрон, і до того всього я давній друг Стратіона. Ведіть мене до нього.

Йому сказали, що Стратіон тут, у Чорному лісі, але зараз він не може його прийняти. Ми просто не хотіли його будити, радіючи з того, що він спить, набирається сили. Никодим глянув на нас педовірливо, наче не дочув чогось, потім схилив голову на свій кулемет і безголосо заплакав — він ще не знав грізних законів війни, не знав, що солдати не плачуть, а від природи був добрий і чулий чоловік.

— Хто ж тут тепер за командира? — запитав Никодим, зупинивши свій погляд на Яворині.

— Та він же, Стратіон,— проукав Гнат Яворипа, якому сподобався цей жалісливий мірошник.

— Тоді ведіть мене до Стратіона! — домагався мірошник.

Стратіон сам вийшов до нього, ще заспаний, розхристаний, з перебинтованими грудьми, застебнувши гімнастерку і, впізнавши свого давнього знайомого, був тим неабияк здивований.

— Кого-кого, Никодиме, а вас ніколи не сподівався тут бачити. На кого ж ви свого млина залишили?

— Пехай їм чорти мелють. Вивели вони мене з терпіння остаточно.

Никодим дістав з нагрудної кишені якусь шматинку, сказавши при тому, що він віддав за неї поліцейському всі свої «білі запаси», і передав ту шматинку збентеженому Стратіонові. Це була пелюшка, від якої ще пахло дитинкою. На тій пелюшці написано тюремним огризком: «Стратіоне! Спалено все до фантички. Навіть мого благословення не дали винести. Ми з маленьким Стратем у тюрмі. В камері духота, бо повно людей. Не дають води, морять спрагою. Тяжко болить голова, і йде кров носом. Мене мучать на допитах, і я призналася, що ти мій. Тут багато славних людей. Чекаємо тебе. Якщо не прийдеш — нас замучать. Що з Галинкою?..»

Вона стояла поруч, і Стратіон їй сказав незлобливо, із співчуттям:

— Це, дочко, через тебе все, через твою прокляту любов.

— Ні, Стратіоне, це через тих, що прийшли в нашу державу, що примусили мене, старого Яворину, вдруге взятися за зброю. Сподіваюсь, що втретє мені цього робити не доведеться...

Десь далеко кривавіє ранок, гнівно і злобно.

Ми поспішаємо в той городок, щоб напасти на нього серед білого дня, коли цього найменше може сподіватися ворог. Стратіон тримається так, наче не у нього трапилось горе, а в когось іншого: жартує і насміхається з Максима Івашка, який захопив з собою навіть ту гармату, до якої нема снарядів. Івашка підтримує підполковник Шиманський: по його, зброя не тільки те, що стріляє, але й те, що наводить жах на ворога самим своїм виглядом. Ми чуємо себе сильнішими від того, що з нами підполковник Шиманський. Це він запропонував напасти на городок серед білого дня.

Кінчається Чорний ліс, насторожений, журний, як ніколи. Ми залишаємо його з вдячністю, як хранителя наших таємниць і нашої свободи. На все життя запам'ятаємо ми, як пахне його коріння, нам ще довго вчуватимуться його

грізні, зловісні нічні шуми і його лагідні, ласкаві ранкові шепоти. І нам якось боляче його залишати. Сюди, до Стратіона, ще йтимуть і йтимуть народні месники, не знаючи, що нас уже тут немає. Останнім залишає Чорний ліс той, хто перший прийшов сюди,— наш Стратіон. Зіскочив з коня, зняв шапку і розпрощався з лісом, наче з добрим другом. І, мабуть, згадалися йому ті люди, котрі прийшли до нього раніше інших, з котрими він почав обживати цей ліс і, обганяючи своє месницьке військо, що витяглося на півстепу, він не знайшов багатьох із своїх ветеранів.

— Не бачу Перепела. Де Перепел?

— Полетів од нас. У Поліські ліси...

Стратіон усе зрозумів і порівнявся з Галинкою. У відсутність батька вона звикла бути попереду загону. І коли, визнана нами, у заломленій сивій шапці, вона владно сиділа на його обличчю за літо іржаво-вороному коні, наче склепаному з гартованого заліза, і вихором мчала попереду нас, то здавалося, що нас веде старий Стратіон. Тепер у неї і кінь не той, і корона не та — замість шапки шкіряний кашкет, та, мабуть, і порив не той, і все ж вона трималася передніх, неабияк спонукаючи до того свого ледачкуватого холодноногого коня, щоб не дуже відставати від батька.

Могому коню ставало все трудніше дружити з її конем. І це, мабуть, на краще, бо її кохання справді приносило людям тільки смерть і нещастя. Перед самим городком, що ховався в ранкових туманах, нам зустрівся осідланий кінь без вершника. Біля його сідла теліпалось закривавлене брезентове відерце, в яке ще вчора ми скидали сухарі і патрони. Кінь упізнав своїх, зупинився, і ми шкодували, що він не може розповісти нам про свою страшну пригоду. Може, Перепел збожевів і один напав на той городок, щоб виручити Варвару й маленького Стратіона. Повагавшись якось мить, його кінь круто повернув за нами, і було дивно бачити позаду нашого війська осідланого коня без вершника, наче на тому коні мчала сама тільки його бунтуюча душа-невидимка...

І ще, може, бігтиме позаду нас не один кінь без вершника. І ще не одна душа-невидимка буде мчати на тих конях. І, може, ми всі загинемо, і нашими кіньми визволені люди оратимуть поле після війни і не знатимуть, кого ті коні носили по світу. Але чомусь віриться нам, що Стратіон уже не загине, чомусь віриться, що не впаде сива шапка з його голови. Людина, котру вже один раз убивали, не

боїться смерті. Для неї і смерть — життя, і не смерть — життя. Стратіон немовби поважчав од гніву, і Хмарочос вгинається під ним, але несе його, немов на крилах, і Стратіон одривається од нас, од своєї понещаснілої Галинки, і нам знову здається, що він, як і раніше, зовсім забуває про нас. Але тепер він про нас не може забути навіть у тому своєму командирському пориві. З нами — частка його живого горя, його Галина. І те горе не можна нікуди подіти, не можна навіть забути про нього, те горе тепер ціле життя доведеться носити з собою. І все ж він одривається від нас за своєю давньою звичкою, летить у безкрайній туманковий світ, і зникає спершу його сива шапка, потім зникає він сам, але ми бачимо його відземленого летючого коня і добре знаємо, що на тому коні не сама тільки його гнівна душа, а живий, плотський, караючий Стратіон.

Київ, 1957—1959

НІЧ БЕЗ МИЛОСЕРДЯ

ПОВІСТЬ

У надвечір'я, коли петривкість дня навіває думку про петривкість і самого нашого життя, полегли на снігу мають вигляд зловіщій, якщо не містичній. І не так своєю тихістю та упокорепістю, котрої довоювалися врешті, як отією фатальною неминучістю загинути саме тут, на цьому білому косогорі, й на спадку такої гарної днини, яка могла б і не провіщати їм такого кінця. Виморочене за день і паче виморочене війною сонце, що всі ці роки, як і наше життя, оберталось по небу з деякою осторогою, мовби довгою обхідною дорогою, кидає на них свій останній погляд, у якому нема ані співчуття, ані милосердя ніякого, а є лише байдужість, чимось схожа на байдужість переможців, які забули навіть про те, щоб віддати землі прах переможених. А втім, воши нас також забували ховати... Сутінки западають над ними якомсь ураз і на якусь хвилю раніше, аніж над цілим світом. Так перестають існувати ще годину тому живі...

Ми вже ладні були кинути їх напризволяще, коли на косогір повернувся Саватій з кількома вершниками — шість чи сім силуетів неначе сходили з вигаслого небосхилу на косогір. Вони переслідували «опеля», що на самім початку сутички чкурнув на Збаражівську дорогу — в той бік, звідки всі ці дні наростав гул фронту. Василеві коні, не витримавши поединку з машиною, винувато відфоркувалися, а Саватій зі свого Шпачка не то серйозно, не то для того, щоб зайвий раз нагадати про себе, пригрозив кулеметникам, які розтапувалися внизу, у руїнах мосту, хоча саме вони й вирішили результат бою. Захопившись грузовиками, які круто повернули від зруйнованого мосту

й заметушилились у паніці, так і не здолавши крутогору, кулеметники, одначе, випустили з-під самого носа пайціп-пішу птаху — офіцерський «опель», якому пощастило втекти. «Опель» був білий, виблискував увесь в останніх променях сонця, і кулеметники, певно, хотіли дати Саватію можливість захопити машину «живою». Але його кішотники надто довго перебиралися через брід, і тепер Саватій зовсім не даремно докоряв кулеметникам. Бо ж кому не хочеться посадити свого командира на таку білесеньку, гарну машину, якщо можливість витурити з неї попереднього господаря здавалася такою посильною. Не вийшло, і ця незначна прикрість відбилася на обличчях переможців. А можливо, до цього приєднався смуток сутінків...

У великому, критому брезентом «вагені» почухував мотор, монотонно, на малих обертах, якось дивно порушуючи гнобливу тишу побоїська. Ще кілька машин дотлівало, наповнюючи присмерк чадом пір'я — то воїнство їхне зогрівало себе у подушках та перилах. Бачачи, що ми сідаємо на сани й готуємося відходити, Саватій кинув:

— Гей, політрук! А хто їх ховатиме?..

Я глянув на нього з подивом. Хіба Саватій не знає, що ми не возимо з собою ніякого поховального інструменту, ба навіть маємо упередження до нього, а земля зараз як камінь, лопаткою її не вколунаєш. Потрібні кайла, штихові лопати.

— Пошукайте в машинах. Фріци — люди завбачливі.

— Вже обнишпорили. Пух-перо і целюлоза... — буркнув Яшко Кривенький, якого в загоні прозвали Тюльпаном за кучму білих кучерів на голові.

За сидіння на саях Яшкові правив стос ковдр, щойно вибраних з «вагена». Інтендантська жилка Тюльпана в такому війську, як наше, була не зайвою. З Великої землі останнім часом отримуємо лише вітальні радіограми, які Саватій бадьорим півнячим тепорком зачитує перед стром — без коментарів, але для піднесення бойового духу.

— Там солдат! — скрикнула Палазя, вистрибнувши із задніх дверцят «вагена» на сніг.

Меткіша й слухняніша за інших, вона було повірила Саватію, що німці — люди завбачливі, і ось маєш. Тепер стояла розгублена, обтрункуючи сніг з кожущка, забувши навіть про пістолет на поясі.

Тюльпан засміявся. Адже він щойно брав ковдри саме з цієї автомашини і ніякого солдата там не бачив. Проте зараз і він мимохіть схопився за карабін.

Був у нас велетень — Шурабура. Ні м'язи не вагаючись, він сплигнув із саней, на які перед цим звалили трофейну зброю, кількома стрибками підкрався до задніх дверцят «вагена», заіс над головою гранату.

— Фріц, вилазь!

Ні звуку, лише пальці в моторі, здавалося, видзвонювали іще первовіше, побільшуючи тим напруження. Під тентом уже темно, але звідтіля, якщо там справді причаївся пімець, йому було добре видно Шурабуру з гранатою.

— Виходь, кажу!

Нікого.

Шурабура зиркнув на Палазію з докором — мовляв, вигадуєш, дівчино, — й, виставивши перед себе гранату, ведмедем поліз металевими східцями під тент.

Чути було, як під тентом вовтузився Шурабура, а далі завищало там ламким голоском.

— Жінка! — прорік котрийсь із вершників.

Учора з такої ж машини ми витрусили втікачку з наших, вродливу куховарку, втікала із Золотоноші з пімецьким комендантом. Фашиста вбили під час перестрілки, а її забрали в «полон». Скориставшись відсутністю Івана Гнатовського, ми відпустили її, наказавши повернутися до себе в Золотоношу. Її щастя — Гнатовський таких не мляував.

У дверцятах з'явилася спина Шурабури. Позадкувавши, він з'їхав по східцях на спіг, ще й бранця за комір стягнув.

— Ху, нехай тобі кат, палякало до смерті. Там темпо: піднімаю одну перину, другу, коли чую — щось живе. Вгрілося, тепленьке таке, як миша. Женщина?! Ні, не женщина. Німченя. Ач, як вирядилося. Шинелька, чобітки — і все ніби справдешнє... Хеінде хох! — відпустив його Шурабура.

Німченя, мабуть, ще не зовсім усвідомило, що з ним трапилося, перш ніж підняти руки, навіщось глянуло на них, певно, нагадало про рукавиці, які могли залишитись на перині, а тоді стояло з піднятими руками і подивовано дивилося на Шурабуру, котрий так несподівано витяг його з теплового кубла.

Шурабура сплюнув, почепив гранату на паска, відступився од свого химерного бранця. Той перевів погляд на Палазію, напевне, прийнявши її за хлопчика, свого однолітка. Палазія відчула певну ніяковість за той погляд німченяти. Вона заховала до кобури браунінг, поправила пояс на кожушку, прибрала вигляду суворого та пенідкупного.

Його довгі тонкі пальчики, що ніби просвічувалися па-скрізь, не тремтіли, лише стирчали в'язом, кожен сам по собі. Був у шинелі, з погонами, кашкет, явно з чужої голови, сповзав на очі, та й у ньому віп скидався на маленького військового франта, щоправда, помітно зіжмаканого і від того дещо смішного.

Саватій показав, що бранець може опустити руки, і той зробив це пачебто живосилом, посміхнувшись при тому. Потім поправив кашкет і тим відразу розвіяв наші більш-менш усталені уявлення про «арійську расу». Обличчя у ластовинні, носик кирпатий, веселий, очинці — чорні, як два вуглики. Квапливо обвів тими очинцями нас усіх, тоді — убитих на снігу.

Упали сутінки, то хлопець багатьох уже не міг угадати в обличчя, але декого упізнав. Назвав свого дядька Ферді-нанда і Заукеля. Вони полягли на самім початку бою. Хлопець уперто шукав очима ще когось серед убитих, та, не знайшовши, окинув поглядом косогір, де дотлівали ма-шини. На його подив, серед них не було «опеля». І якось само вирвалося в нього:

— Wo ist mein Vater? *

Палазя мимохить зиркнула на Саватія. Той показав бранцеві на слід «опеля».

— Ja, ja... **

Хлопець ступив кілька кроків по сліду, тоді зупинився, вражений, і заплакав, схлипуючи зовсім по-дитячому.

— Що тепер з ним?..— забідкався Саватій.— Ще таке мале, дідько б його забрав. Хай би собі спало краще в пе-ринах...

Нагодився Іван Гнатовський, він найдовше пересліду-вав білого «опеля», пофарбованого під сніг. Гнідий під ним парував, перебирав вудила, метав злі вогники на хлопця, гаче він завинив перед конем, якому цей бій дався пелегко.

— А це чий такий?

— Наш тепер. Чий-бо іще? Батько втік...

— Офіцер? — то знову Гнатовський.

— Ja, ja, ja! — забелькотів бранець, зачувши знайоме слово.

Потім уточнив, що не він офіцер, а його батько. А він — рядовий солдат. А ще показав на вбитого Заукеля — той також рядовий.

* А де мій батько?

** Так, так...

Старий Заукель відростив бороду, щоб було йому тепліше на війні,— тепер вона немовби диміла на білому снігу, і хлопець мимоволі затримав на ній свій погляд. Заукель простудився, всю дорогу кашляв, лікувався шансом, який раз по раз потягував з фляги. Он та фляга, на боці, зачохлепа в сукло. Все бідкався, що кінчається шанс. Без цього Заукель ставав мовчазним, понурим. Старий з Фельбадена, містечка пивоварів. Він, Франц, також з Фельбадена, з родини Тільнів, батько його теж варив до війни пиво,— закінчив похашцем розповідати бранець, хоч ніхто з партизанів його до того не спонукав.

— Значить, пивовар?..— процідив крізь зуби Гнатовський, і на якусь мить хлопчик опинився з ним вічна-віч.

Франц не знайшов у його погляді ніякого співчуття, хоча вигляд цієї людини здавався обнадійливим.

Іван Гнатовський міг тоді згадати про своє...

Пригадує село Мошанське, біленьку хатину з двома віконцями до світу, вела туди в'юнка доріжка, пообіч заснована диким хмелем та дерезою. Вгадувалося щось загадково-звитажне в самій хаті. Хлопчики, його сини, обидва були схожі на Івана: довговиді, чорняві, з випнутими чолами, обидва народились у Мошанському, хоч Гнатовський уже на той час служив у кадровій, був лейтенантом. Навідувався він у Мошанське лише у відпустки. Степанида, дружина Гнатовського, залишалася ланковою у колгоспі, нічого не вимагала від лейтенанта, окрім хіба що уваги до дітей. Лейтенант рідко нагадував про себе, вряди-годи пришле там якого листа та ще гроші щомісяця. Степанида одне похвалялася, яких гарних сорочок, хусток та різного там іншого краму присилає її лейтенант. Усі ті вигадки Степаниди не потребували підтверджень, мошанці все те приймали на віру, бо ж не так уже й багато лейтенантів вийшло з їхнього села, все чомусь рядові та старшини.

Того разу, вже у підпіллі, коли ми заднювали у Степаниди, сини горнулися до батька, хоча й інтерес до цього суто хлопчачий помітно втратили: їхній батько тепер схожий на інших мошанських дядьків, на отих рядових, що тепер партизани, і хлопчаки, надто старший, у душі все ще не могли змиритися з цим. Гостювали ми у Мошанському глибокої осені. Потім усю зиму фашистські карателі полювали за Гнатовським, а навесні спалили в хаті Степаниду за червоного лейтенанта, якого не могли діп'ясти до

рук. Загинули й обидва хлопчики. Це було в сорок другому. Відтоді минуло майже два роки. Але рана кровоточить...

Хто зна, як склалася б доля юного бранця, аби не покликав Саватій Йозефа Йонеша поговорити з Францом... Йонеш перейшов до нас нещодавно, сам він судетський чех, свого часу видав себе за пімця, був мобілізований, навіть став у них офіцером. Коник під ним коротконогий, забрюханий, зате сідло спортивне, з гарної волової шкіри, рипить від найменшого поруху вершника. Йонеш у всьому їхньому, ніс у нього орлиний, очиці маленькі, ледь жорсткі, здалеку він скидався на середньовічного лицаря у кольчугі, хоча й ніякої такої кольчуги на ньому, певна річ, не могло бути. Франц дивився на нього з подивом, якщо не з захопленням, і лише одного не міг збагнути: чому цей вояк тут, а не там, де йому належить бути?

Хлопець стояв, усе ще зачудований, чи то вершником, чи то самим коником, який поглядав на пімчика уже зовсім не злостиво, навіть з деяким співчуттям. Йонеш спішився, говорив з бранцем недовго, всього кілька хвилин, і ми дивувалися з мови, якою так швидко вдалося з'ясувати майже все, що могло цікавити Саватія і всіх нас.

Фронт поруч, це ми знали й без нього. Вони з танкової бригади полковника Прайса. Технарі. Йому, Францу, чотирнадцять... Батько його дослужився у армії до капітана. Нинішнього літа він прибув додому у відпустку й забрав з собою Франца на Східний фронт. Тепер ось залишив його, а дядько Фердінанд, у чийй машині він їхав, зарившись у перини, лежить он убитий біля старого Заукеля. Коли почався бій, Франц прокинувся, але Заукель наказав йому залишитись під перинами, мабуть, беріг хлопця. Вже хотіли заночувати у селі. Франц запам'ятав його пазву: Борцагівка.

Закінчивши свій короткий допит, Йонеш узяв бранця за підборіддя, заглянув йому у вічі. Франц посміхався, мабуть, отак саме інколи брав його за підборіддя батько, а може, й дід. Важко сказати, що побачив у його очах Йонеш, напевно, нічого особливого не побачив і, повернувшись до нас, розвів руками.

— Він не стріляв? — запитав.

— Ні,— сказала Палазя.— Спав у перинах. Я шукала лопату і трохи не наступила на нього...— І засміялась.

Той сміх подивував Франца, примусив дещо іншими очима глянути на неї. Йому ніяк не вірилось, що перед ним.

дівчина і що її обличчя зовсім недавно ще могло бути таким непроникливо-суворим.

Я уявив собі його Фельбаден у цю пору. Там тепло й затишно димлять вечірні комипи над особняками-осторонцями, старі Тільпи попивають пиво у пивницях, а Мошанське лежить під снігами, марить завмерлими димарями й лише де-не-де крадеться манівцем життя від землянки до землянки...

Малий Тільп стоїть у сутінках, хукає в долоні, а грізний Гнатовський, мовби передумавши щось, розвернув свого коня й потрохикав до броду. Видно, навіть його серце здригнулося перед цим німчиком, а це значило, мабуть, те, що в цієї суворої людини все ще не погасло почуття осиротілого батька.

Саватій кивнув бранцеві на Тюльпанові сани з мінометом, Франц зрозумів той жест, підтюпцем підбіг до них, але зупинився в перішучості. Саватій показав, що він може сісти. Он туди, поруч з Палазею.

— А ти, Палазю, наглядай за ним, щоб не чкурнув, — посміхнувся з присмерку Саватій. — Може, він ще нам і знадобиться. Так я кажу, політрук? — звернувся до мене Саватій, він полюбляв звіряти свої рішення, іноді найменші.

— Ці його Тільпи мені давно відомі, — сказав Йонеш, під'їхавши до наших саней і показавши на Франца. — Ще задовго до війни...

Під час своєї повесільної маандрівки Йозеф з дружиною кілька днів провів у Фельбадені, в готелі Тільпів, ті безплатно напували постояльців готелю пивом. Довкола самого містечка колосилися ячмені Тільпів, назва тих ячменів запам'яталася Йонешу — «Анна Леосдорфська», пивний сорт ячменю, споник його Йозеф привіз з собою в Судети, але сорт не прижився, «Анна Леосдорфська» не забажала родити на глейкуватих судетських землях. А в Фельбадені все трималося на Тільпах: і ячмінні поля, і пивниці, і саме містечко.

Я подумав: тож треба юному Францу опинитися тут, і може статися так, що на ньому старий рід Тільпів обірветься. Загинуть ячмені, зачахнуть пивниці... І раптом так закортіло й мені коли-небудь побувати у Фельбадені, скуштувати їхнього пива, а пиво там, певне, й справді чудове, коли від самої згадки про нього загорілися очі у Йонеша.

Саватій патоптав тим часом люлечку, кляцнув запальничкою, і, прискаливши око, підморгнув Йонену — то міг бути якийсь хитрий знак на адресу полоненого на санях, — і помчав до броду через Рось.

Загін рушив слідом за ним.

Я оглянувся на косогір. Присмерк розмив, розкошлатив силуети убитих, вони здалека скидалися на велетнів, що полягали перепочити на снігу перед повним походом. Ніч насувалася на них од старого млина, виповзала з темних руїн мосту, який, напевно, значився на пімецьких картах справним і привів сюди капітана Тільпа з машинами-маїстерцями. Побачивши, що міст зруйнований, передні круто повернули назад, почали розвертати машини по косогору, та вибратися їм на гору вже не судилося. З руїн мосту по них ударили кулемети... А потім Саватій повів на них увесь загін, захований у прибережних заростях...

Брід був далеченько від мосту, власпе, від його руїн, і загін рухався туди полем мимо чорного хреста, який теж міг бути позначений на пімецьких картах.

Пушкін у своїй «Полтаві» згадує про нього. У тисяча сімсот восьмому році на тому місці страчено полковників Іскру й Кочубея. Згодом на місці страти поставлено мармуровий хрест, а в селі Борщагівці на майдані майже через сто років по тому — досить помпезний пам'ятник.

Біля самого хреста лежав убитий гітлерівець — мабуть, був віруючий і шукав там порятунку. Він біг сюди від Йоненша, який гнався за ним на своєму короткономому кокику, щоб захопити «язика».

Франц, помітивши вбитого, крикнув:

— Fater! Fater!..

Потім зіскочив з саней, підбіг до нього, заглянув у обличчя, зовсім як живе: ні, він помилився, це не батько... Кількома стрибками паздогнав сани.

«Звичайно ж, — подумала про нього Палазя, — він не знає та й не може знати, яка тут давня й трагічна історія відбулася, поводитьсь трохи дивно і, сказати б, навіть наївно, як на такого «солдата».

Коли на броді сани підпливли і в них почала набиратися вода, пімчення ухнуло, ахнуло і розсміялося.

«Ще зовсім дурненьке...» — подумала про нього Палазя, подаючи знак бранцеві звестися на ноги.

На старому млині кричало путькало на вбитих, од Росі волохатів туман, біліший за сніги. Саватій, як великий стратег, у душі радів з появи туману. Тепер ворожим вій-

ськам, що відступають, поготів не знайти броду через річку.

У Борщагівці, звідкіля ми рушили в бій, на вулиці Кайдашенків диміли комини: то Кайдашенківни готують для нас чи не останню партизанську вечерю. Вулиця Кайдашенків — наша вулиця, тут усе починалося, коли ми були ще слабкі, розпорошені, тут ми полюбляли зупинятися й пізніше, коли вже Борщагівка належала нам, і останні півроку окупанти з'являлися в ній лише тоді, як були певні, що нас тут немає. Як оті коменданти довідувалися про нашу відсутність, — того ми так і не з'ясували для себе. Напевно, мали вони тут свого вивідувача. Якийсь місяць тому коменданти витрусилися геть з Надросся, і біля Рогачина їх разом з кінними обозами перейняв сусідній партизанський загін Пилипа Живого. Нам же наказано з центру з'єднатися з ним цієї ночі і діяти спільно у районі Рогачина.

До воріт висипали діти, жінки, діди повагом знімають до нас свої смушеві шапки, іще парубоцькі, побиті міллю. Якесь засилля дідів — раніше я ніколи не думав, що у Борщагівці їх так багато. Тепер вони покахикують випувато, посміхаються очима, декотрі пахкають люльками.

«Ти, німче, бачиш, які у нас древні діди? — самими очима запитує Палазя. — Корчуваті, пругкі, як луки, мудрі і хвальки неймовірні, надто коли починають згадувати минуле, в якому наче від народження були дідами. Послухати їх, то начебто вони знають і те, чого не відає сама історія...»

Франц когось ніби шукає серед них, посміхнувся на сапях.

«Ану ж бо, ну, кого воно вподобало?» — поцікавився я.

Високого, сухорлявого дідка з люлькою. Стоїть віп з онуками біля воріт, онуки — котре в чому. Вони теж скидаються на дідків. Ніхто так не постарів за цю війну, як діти. Я бачу це по нашій Палазі. Геть доросла!.. Обношені, зацьковані, застрахані, діти немовби пересотали в себе частку історії, яка спалила в їхніх душах дитинство. У чужих кашкетах та шапках, що сповзали на очі, у широчених і довгих фуфайках, у взутті випадковому і, як правило, завеликому, вони такі суворі та незворушні на вигляд, що наш полонений франтик, певно, не мав ніякого бажання зіскочити з саней і побавитися з ними. Німчик з кокардою на кашкеті, в шинелі з чудернацькими нашивками, мабуть, викликав не так подив, як заздрість у борщагівських

хлопчаків-перестарків, до того ж піхто з них не міг здогадуватися, що на партизанських саях везуть справдешнє пімчєня. Адже чимало партизанської братії було у німецькому обмупдируванні, щоправда, багатьом чогось бракувало для повної форми. Тому саме на адресу маленького Франца й сипалися хлоп'ячі завидки:

— Дивіться, дивіться, хлопці, який!..

Навіть легендарний Саватій, обснований патронними стрічками, ланцюжками та всілякими іншими хитрими штуками (хімерні витівки цивільних від природи людей), викликав нині менше захоплення, аніж замерзлий німчик на саях під охороною Палазі.

Загін розтягся на півсєла, вершники з Саватієм уже дісталися вулиці Кайдашенків, тоді як задні з острахом перебиралися через ветхий місток, при якому сумував, охоплений першим льодом, монах на ставу. Передні вже займають хати для вечєрі, задні ж заквашились, бо Кайдашенки теж були не всі однакові хлібосоли: одні щєдріші, віддавали все, що мали, інші дещо кумєдно гралися у недостатки, хоч ті й без гри були для всіх пас очевидні.

Живуть Кайдашенки біля двох цвинтарів зразу — православного й польського. Себе ховають на православному цвинтарі, там їхні діди, прадіди, ті, що колись вимостили, вибудували цю вулицю, за старшинством, за спадщиною, за всіма ознаками вічності. Павло, Іван, Антон, Сидір, Папас, Левко, Анапъ, а далі вже ті, що примикають до цього коліна по крові, по духу, по причєтності до цієї війни. На всьому Надроссі не було, мабуть, більшої родини і такої партизанської вулиці, як ця.

Кайдашенки усі русяві, сіроокі, рукаті, розважливі і якось аж безпомічно добрі. Вони були такі схожі, що спочатку ми плутали Антопа з Левком, Папаса з Іваном, Сидора з Павлом... Кайдашенки на те не ремствували, вони навіть ставилися до цього з якимось добрим почуттям поблажливості, так, ніби їм самим важко було відрізнити одне від одного. Знову ж таки їх було так багато, що коли один чи й два відразу залишали село на якийсь час, то в Борщагівці цього майже не помічали. Користуючись такою «конспірацією», вони майже всі по черзі встигали побувати, причому не один раз, у діючому загоні. І якщо котрийсь барився в нас довше умовленого, то на «живє» місє приходив інший Кайдаш (так ми їх називали), забирав інколи і зброю родича, якого ми силоміць випихали додому, дбаючи про те, щоб окупаційні власті не поміти-

ли причетності Кайдашенків до партизанської боротьби. А втім, вони й самі не всі однаково ставилися до неї.

Особливо Ананія ніяк не можна було випхати додому, коли минав його строк. У третій прихід він загинув у бою з хортистами, які охороняли роставицький міст.

Охочіше за інших щоразу складав із себе партизанські обов'язки Левко. Ніжний, делікатний, сором'язливий від природи, вже за кілька днів до настання зміни він потирив руки від задоволення, казав, що його Фрося не звикла так довго залишатись без нього (йдеться про два-три тижні); коли ж той, хто мав змінити його (найчастіше ним був рідний брат Павло, який напередодні війни одружився на молоденькій борщагівській учительці), запізнився бодай на один день, тоді Левко втрачав усю свою делікатність, картав не так самого брата, як учительку. І взагалі ставав таким грізним та неупокореним, що й сам Саватій не міг його укоськати й залишав на таборі у дозорцях — після смерті Ананія Саватій неохоче брав на діло Кайдашів перед самою їх зміною. Павла змінював Іван, найстарший брат, агроном, він був без родини, його дружина й діти евакуювались на Схід, йому квапитися додому зовсім ні до кого, він відбував по два, а то й по три строки — за Левка, за Панаса і за Сидора, які в цей час дбали про хліб для нас та про фураж для наших коней. Але й Іванові вряди-годи доводилося сідати на свій «агрономічний» візок й подаватися до Борщагівки, щоб тривала відсутність його не впала в око окупантам.

Мешкав Іван у Павловій хаті, правив для Кайдашенків за взірць доблесті: прибувши з полону, відразу ж втягнув родичів у підпілля, душею якого була напочатку Онися Паньківна, вчителька, що виявилась гарним доповненням до цієї родини. Павла вона називала Павлуною, а всіх інших Кайдашенків по імені та по батькові, й те їм вельми подобалось, бо досі не знали на миру такої честі, за винятком Івана. Павло якось сказав їй, що нічого кепського не знайшов би у тому, якби на людях вона і його називала Павлом Стратоновичем, хай би старші не думали, що він для них і досі хлопчисько на побігеньках.

До армії Павло працював помічником комбайнера у свого ж брата Сидора. Повернувшись із Синюхи *, найперше, що зробили Кайдашенки, — випотрошили комбайн,

* Притока Південного Бугу, на якій точилися запеклі бої в 1941 році.

дрібніші деталі змастили й приховали по своїх клунях та горницях до ліпших часів. Самі ж перемайструвалися у зброярів. Якби окупанти здогадалися потрусити їхню вулицю, то найшли б там не лише «лавцюга Галля», але й децю істотніше.

Онися Паньківна мала рідкісний голос і вроджену любов до пісні, тому не лише вела до війни перший клас до четвертого, але й викладала співи у старших класах. Тепер вона складала для нас партизанські пісні, в них було забагато туги та іще чогось жіночого, тому жодна так і не прижилась у загоні. Те аж ніяк не могло завадити Кайдашенкам пишатися не так самою авторкою, як її піснями та наспівувати їх при нагоді й без нагоди.

Саватій оберігав цю партизанську вотчину, де всі перестороги війни відступали для нас перед затинком іншого життя, яке жіноча половина Кайдашенків уміла наповнити чимсь щирим, домашнім. Надто Онися Паньківна. І нас, молодших, і вусатих та бородатих лісовиків вона кликала однаково: «Умивайтеся, хлопчики», «До столу, хлопчики». Вусаті усміхалися з того, а ми в душі ремствували на неї, гадаючи, що вчителька й справді має нас за хлопчиків, хоч деякотрі з них були б не проти того, щоб закохатися в Описю Паньківну. Загрубілі люди мають підвищену чуливість до красивого, та, мабуть, ніхто не потерпів би чийось залицянь до вчительки, а надто Саватій, який тримав нашого брата в лещатах міцних, не попускав ні з боку, ні в партизанському побуті.

Над Борщагівкою з'явилася «рама», фронтвий розвідник «фоке-вульф»; літак зробив одне коло над селом, друге, зблипнув вогниками. «То чи не для Франца Тільца», — ворухнулася химерна думка. Туман лише насувався, і з «рами», певно, ще могли помітити машини на косогорі, бітих на снігу, а далі й нашу валку, що саме вступала на вулицю Кайдашенків. Саватій переказав через передніх усім зупинитися, не рухатись. На саях примовкли, піби нас і справді могли зачути на «рамі». Лише кінь Гнатовського заіржав з доброго дива. А німченя підвелось на саях, витяглось, наче струна, знявши кашкета, змахнуло пям, а тоді, напевне, вчепилось вільною рукою за крило «рами» й полетіло до своїх... Зиркнувши на нього, я мимоволі помітив, як Франц засяяв увесь, як запраг туди душею, як потім насунув картуз на вуха, щоб його не за-

брав вітер, — летів уже, аж доки Гнатовський, кінь якого ніяк не хотів стояти на місці, не здогадався скинути втікача з неба:

— Сядь, душа з тебе!..

Втікач уже був там, на «рамі», міг навіть не вчути слів Гнатовського або не зрозуміти, чого від нього хочуть, тому Палазі довелося схопити Франца за полу й у такий спосіб посадити його на місце. Хлопець зітхнув, якимсь ураз розслаб тілом, кинув на «раму» вкрадливий погляд. «Рама» зблигнула червоним вогником кілька разів підряд, знову ж чи не йому? А за кілька хвилин, тільки-но ми рушили з місця, з боку Збаржківки долинув до нас залп кількох гармат.

Перші снаряди впали десь біля старого млина, вечір струснувся від них, спалахнув, задерчали вікна в костьолі, а ще по хвилі снаряди почали вибухати на його подвір'ї, там, де ми кілька днів тому розбили обоз евакуйованої з-за Дніпра поліції. Шуцманн засіли в костьолі, і нам ніяк не вдавалося вибити їх з-за мурованих стін, аж доки ми не здогадались видертися на дах і звідти закидали їх гранатами. Захопили чимало зброї та різного драптя, з яким поліцаї давали драла на Європу. Настрахані коні металися по викладеній чавунними плитами підлозі, вибиваючи підковами якусь страшну музику смерті. Коли ми відкрили браму, зламавши опір останніх шуцманнів, коні вирвалися у ніч і диким табуном помчали геть. Потім ми знайшли їх у полі, за Борщагівкою, і пригнали в село. Деякі були поранені. Саватій наказав селянам розібрати коней і порадив промивати їм рани карболкою, забувши, певна річ, що тих ліків чортма у Борщагівці.

Франц підвівся на санях, коли кілька снарядів упало в став, обдаючи нас крижаним водограєм.

— Сиди! — наказала йому Палазя, вийнявши з кобури браунінг.

Франц присмирів, сидів тихо, та ось снаряд вибухнув зовсім неподалік. На санях, що йшли за нами, несамовито закричав Шурабура:

— Бережись!..

Його сани промчали повз нас, на них були міни. Коні, напевне поранені, влетіли у кладовищенські хащі з мінами на санях, а тут ще кілька чорних фонтанів здійнялося в повітря, наповнивши вигін гарищем та криком. Наші сани жбурнуло геть з-під нас, коні понесли їх боком, я ще вгледів, як з них випав Франц, і втратив свідомість.

Лежу на снігу, чую — хтось торсає мене. То Палазя, бліда, розгублена.

— Вставайте...

Поруч лежить градиль* від міномета, він випав з Шурабуриних саней.

По містечку гасали коні без вершників, горіла хатина перукаря, в ній з осені сорок першого виводилися сови, наповнюючи містечко зловіщим путьканням. Зараз вони випорхували з вогню і тут же падали на землю. Десь по той бік ставу, куди упали перші снаряди, лемситувала мати над убитими дітьми: «Ой Івапочку мій! Ой Миколочку мій!» Під Гнатовським убито коня, тепер він силкувався витягнути з-під нього сідло й, витягнувши нарешті, ще не опам'ятався, стояв без шапки, її хтось знайшов і подав йому. Йонеш не міг спіймати свого опалілого коника у поблизькому соняшничинні, кликав його якимось не по-нашому, а коник лякався тієї чужої мови. Все ж піймав.

— Що, Франца розірвало? — з жалем у голосі запитав Йонеш.

— Втік на «рамі»... — пожартував Гнатовський, пригадавши, як той прагнув туди ще до обстрілу.

— Невже? — Палазя ладна була повірити Гнатовському. До того ж «рамі» не стало над Борщагівкою.

— Дякуй богові, що сама жива, — сказав Тюльпан.

— Що ж я скажу Саватію? — побивалась Палазя, ніби й насправді то була така вже велика пропажа.

Валка знову рушила до кладовища, де чекав на нас Саватій з групою вершників. Зиркнувши на наші сани, запитав:

— А де ж німчик, Палазю?

— Вони кажуть, що він утік на «рамі», — мовила Палазя.

— На якій «рамі»?

— На якій? На їхній... — показала на небо.

— Еге ж, могло, могло таке статися, — Саватій удав, що так воно і є, гадаючи, що то у Палазі від контузії. Перепитав Гнатовського: — З чого били, Іване?

— З гаубиць. Прицільний вогонь. З коригувальником. На «рамі».

— А все той клятий «опель»... Видно, велике цабе у ньому. Коли б він не втік од нас, все було б тихо, спокійно...

* Плита, на яку ставлять міномет.

— Не в «опелі» тут заковика,— мовив Гпатовський.— Навряд щоб якийсь там капітан міг підняти фронтову батарею.

— А й справді, тут щось інше. Так просто вони не почали б стріляти з гармат по горобцях...

Саватій наскрізь цивільний полководець, його терміни дратували Гпатовського.

— По який «горобцях»?!

— Ну, хто ми для них? Для фронту? Горобці. Чи не так, політрук?

— Гей, горобці! — відразу підхопив слівце Тюльпан і, підвівшись на снях, закликав задніх швидше ворухитися до вечері.

— Ну, орли, чорт з вами! — посміхнувся Саватій, чуючи, що завинив.— На вечерю даю півгодини. Стук, грук і на каблук.

Нам і самим видно, що затримуватися тут ніяк не можна, на рапок ворожий фронт може докотитись аж сюди і затерти нас у своїх лабетах. Але й повечеряти треба, попереду — важкий перехід у Рогачин, до Пилипа Живого, щоб разом з ним блокувати залізничну станцію. Дороги кишать ворожими транспортами, пабагато більшими за той, який дістався нам сьогодні. А з тилу пімці підтягують до Росі резерви, зустрічатися з ними у відкритому бою ризиковано, та й нічим. Інша справа, коли б у нас було хоч кілька протитанкових гармат. У Рогачин і тільки в Рогачин! — там порятунок, там постійний зв'язок з Великою землею. Гуртом, як каже паш Саватій, і батька рідного бити легше.

Під час сніданку у Кайдашенків пом'янули Апанія та інших полеглих. Шурабура просльозився: у нього загинув у загоні молодший брат, такий же здоровило, як і він. Одно слово, то була тиха вечеря. Коні, з очей яких ще не вичах страх, побіля воріт без звичайного задоволення перебирали вівсянку, якою частували їх діти Кайдашенків. До речі, вони це робили не вперше, поки старші Кайдашенки клопоталися тим, як нагодувати партизанську братію.

Кайдашенківни показали себе великими вигадницями в кулінарії, вміли таке готувати з самої картоплі, що ми всі, і навіть ті з нас, що вирости на бульбі, вражалися їхніми витворами. Їхні деруни на конопляній олії спилися нам, коли ми сиділи в лісі голодні або ж долали важку дорогу, переслідуювані ворогом. Та куди більші кулінарні

дива чекали нас на вулиці Кайдашенків, якщо нам вдавалося закинути сюди кілька баранців-осінчаків, або ж привезти бичка з комендантських ферм, чи скинути з саней забитого кабанця з тих, що їх годували для фронту у сусідніх господарствах.

Сьогодні чекала на нас бараняча печеня із тих баранців, яких відбили у шудманів напередодні. Її пахощі просто чудові. Але Саватій, який і в кращі часи вхитрявся жити за божим духом, уже ходив по хатах, від одних Кайдашенків до других, квапив з вечерею. Проте в кожній хаті для нього знаходили вільну ложку, а подекуди й вільну чарку, і командирові мимоволі доводилося підсідати до столу. Так дістався він і до Павлової хати.

— Кінчайте, орли, кінчайте, — «мстився» Гнатовському.

Сам він вечеряв, як правило, в Аптона Кайдашенка, тихого й дещо сором'язливого. Саватій любив застілля в дуже вузькому колі, а інколи й один, з Антоном. До Павла ж збиралися охоче, в хату набивалося стільки людей, що бракувало ложок та лавок. Опися Пап'юківна у фартушку бігала від печі до столу, не встигала приймати та подавати. Зараз учителька папосідалася на Саватія, мовляв, як можна одривати людей від такої гарної вечері, в яку вона вклала усі свої кулінарні здібності, щоб хоч раз довести цим людям, що Опися Пап'юківна не гірша господиня за інших Кайдашенківців. Щойно вона поставила на стіл гарячу макітру з такими пахучими баранячими завиванцями по-борщівськи, що, скуштувавши одного, Саватій простягнув виделку й по другого. Але тут убігла до хати Палазя й залякла на дверях:

— Командир тут?

— Тут я...

— Знову «рама»...

Так ми й не довечеряли...

«Рама» зробила над селом ще один обліт і гайнула за Рось, а Саватій повів нас із Борщівки, остерігаючись чергового артпальоту.

Схоже на те, що ми сьогодні своїм наскоком зачепили щось дуже важливе для ворога. Через якихось технарів німці не стали б пасилати на нас «раму» й обрушуватися таким шквальним вогнем. Капітан Тільп, якому вдалося утекти, навряд чи зміг би підняти проти нас важку артилерію. Саватій висловив свої сумніви Йонешу, і той розвів руками. Якби малий Тільп не загинув, то Йонеш допитав би його вдруге, і цього разу суворіше. Йозеф при-

знався, що він помітив у його очах пещирість ще там, на косогорі, але згадка про Фельбаден та його пивоварів зроби́ла своє, приколисала пильність.

Кайдашенки цього разу пішли в загін усією вулицею, залишивши дома лише дружин та дітей. Родичі розмістилися на двох останніх саях, замикаючи нашу колону, що розтяглася ледве не через усю Борщагівку. У Кайдашенків був наш підпільний «арсенал», з якого випатрали чимало зброї, та найбільше враження справляла зараз гармата на grindжолах, піднімаючи бойовий дух відтак не одних Кайдашенків. Павло та Сидір притримували її за коліщата, щоб гармата не зірвалася з припони на затоках. Саватій був зачудований не так ушнурованою на саях гарматою, як гарматами.

— Ну й Кайдашенки! Танки бере? — поцікавився Саватій.

— Самого чорта бере, якщо влучити межі очі, — посміхнувся Сидір.

Я про цю гармату знав давно, Кайдашенки ховали її у клуні, а Саватій міг би гірко розчаруватись, коли б знав, що до гармати є всього кілька набоїв. Інакше Кайдашенки не тримали б її так довго без діла, приходячи в загін з карабінами іще царських зразків. Зараз та гармата мала для них чи не символічне значення, тоді як стратегічний геній Саватія, спираючись на наявність гармати, може в цю останню ніч принуститися найразючіших помилок. Тому, коли Саватій проїздив повз мої сани, якраз припалюючи люлечку від запальнички, я патякнув йому, що на гармату Кайдашенків не слід зважати: вона майже без набоїв.

— Е, іноді досить і одного пострілу, — посміхнувся Саватій, впустив люлечку із зубів, але на льоту впіймав її, як робив це щоразу.

Він дивував нас цією своєю виловченістю — зав'ялий, старий, зіжмаканий життям чоловік умить ставав чи не найспритнішим серед нас, коли випускав люльку із зубів. Іноді Саватій ловив її при самій землі і тим ніби зайвий раз нагадував нам, що ми маємо справу з людиною, в якій, у разі потреби, координація рухів така, що їй міг би позаздрити в цьому навіть найметкіший виконавець гопака в нашому загоні Ваня Швайка, який під час танцю вмів язиком торкнутися підківки власних чобіт.

Вловивши люльку, Саватій розпахав її й помчав наперед, де губилися в тумані розвідники Гнатовського.

Кайдашенки віддали Гнатовському коня, якого викохували для майбутнього колгоспного табуна, коли повернуться наші. Левко кохався на конях, був у Борщагівці від заснування колгоспу за старшого конюха, тож мусив дбати про жеребця заздалегідь, оскільки жодна стайня нічого не варта без плідника. Зараз Левко кучерував на санях з припнутою до них гарматою й похнюплено позирав на свого коника, якого Гнатовський немилосердно привчав до сідла. Левко зацікавився, коли жеребчик не послухався вершника й помчав його в бік ставу, на перший лід.

— Розчухнеться! — закричав Левко.

Гнатовський ледве вибрав коня на твердь, де зяяли чорні вирви від снарядів. В одній з таких вирв, подумав я, поховано рештки маленького Франца Тільпа, хоч Палазя все ще не може відмовитися від думки, що він і справді міг втекти на «рамі».

— А смішно, правда?

— Що, Палазю?

— Що він утік на «рамі»...

— Йому ж хотілося. Я бачив.

— Але чому Саватій повірив?

— Він пожартував.

— Я ж кажу — смішно...

— Див і на війні це буває...

Біля дубових воріт з дашком, масивних, старовинних, стояв дід у шапці та в кожушку, борода в нього кошлата, як вечір; коли піднімав руку, прощаючись з нами, то з білої подертої рукавиці прозирали чорні пальці. Саватій зупинив коня біля діда, сказав:

— Діду, тут десь розірвало німчика, то знайдіть його, поховайте, щоб лиха потім не було. І тих, на косогорі, також не завадило б заховати. Чуєте, діду?

— А чим? — підняв дід свої кволі старечі руки в рукавицях.

— Лопатою, — розсердився Саватій. — Ми не встигли...

— Скажу Омелькові. Скажу... Прах єсть прах...

Омелько, його сусід, тупцював сюди з дворища дрібененько, наче спутаний кінь, також у шапці, свитці домо-тканій, з ціпком карлючкватим, як сам, — виявляється, Омелько біг сюди, до воріт, з усіх сил, мав повідомити нам дещо вельми для нас важливе:

— Го-го-го-го!.. — підняв він ціпка, від чого відразу ж втратив рівновагу.

— Сійте-но! Омелько щось хоче сказати,— озвався за нього сусід з чорною бородою.

Омелько ж нічого уже сказати не міг, захекапий, він лише показав рукою на хату в глибині дворища.

— Що він каже? — запитав Саватій.

— Хоче податися з вами,— засміявся чорнобородий.

— Ні, пі,— хитнув головою Омелько.— Там, у Явдохи, німець...

— Я так і знав,— сказав Саватій, гадаючи, що, нарешті, нам вдалося потрапити на того сигнальника, який викликав сюди «раму», а потім і вогонь пімецьких гаубиць.— Ану, хлопці, оточіть хату! — наказав Саватій, показуючи на вікопце в кошлатій загаті. Сам залишився біля воріт.

Хату ми захопили без жодного пострілу, хоча й знали іще з сорок першого, що їхні сигнальники не здаються без бою, а, як правило, обороняються до останнього й кінчають самогубством. Тут же — ніякого опору, ми вільно влетіли в сіни й змушені були зупинитись. Із хати долипала музика.

— Радіо!..— застеріг Таратута, гадаючи, що зараз ми захопимо сигнальника на гарячому, за роботою.

Він рвучко відчинив двері до хати, і всі ми, скільки нас стояло в сінях, відчули деяку незручність один перед одним, а надто перед Палазею, яку я до «взяття» хати даремно був виштовхав з сіней геть.

Посеред хати стояв Франц Тільн у позі справжнього музиканта й награвав на губній гармоніці йому одному відому мелодію. Його слухачі повсідалися рядочком на лаві, були то все борщагівські хлопчики його віку і менші. Один уже одягнув його шинелю і сидів на лаві, вдаючи із себе неабияке цабе. Іншому ж дістався кашкет, і хлоп'я помітно розгубилось, коли в дверях з'явився озброєний Іван Швайка, а за ним усі ми ввійшли до хати.

На столі — глечик з молоком, кілька окрайців хліба, кварта, з якої, напевне, пив музика, стояла на ослінчику.

— Це ваш? — запитала господиня.

— Тітка не вірять, що він німець. Ге, німець?

— Німець. Але як він опинився тут?

— Втівав через городи, то ми піймали його,— сказав той, що франтив у шинелі Франца. Напевне заводій.

— О! — зрадив Франц Палазі й привітався по-німецьки.

— Збирайся! — наказав Швайка.

Франц витер об рукав гармонію, поклав її до нагрудної кишені кітеля, відтак попрохав свою шинельку, яку люб'язно йому повернув заводій; коли ж дійшло до кашкета, то хлопчик, котрому дістався трофей ще, мабуть, під час полонення німця, затявся його віддавати. Саме він, а не хтось інший, зірвав кашкет з голови бранця, і тепер Франц стояв перед ним, не знаючи, що вже й казати.

— Ач який,— кинула хвора з ліжка.— І воно вже до війни пнеться. Віддай, сину, кашкета, лиха б тобі не було! У тому кашкеті смерть ходить світом...

Хлопчина знітився, віддав кашкет, і ми вивели Франца Тільна з хати. Хлоп'яча ватага була явно засмучена цим пограбуванням, їх бранцеві також не хотілося на партизанські сани, йому більше імпонувало оте метке воїнство, яке переходило його на городах і з яким він так швидко потоваришував, перепроваджений до затишної хатини з іконами святих на стінах. Франц зняв кашкет і махав ним, доки сутінки не змішали хлопчиків з дідами.

— Воскрес? — здивувався Саватій.

— Виявляється, утік під час обстрілу.

— Хоч повечеряло там?

— Повечеряло,— відказала Палазя топом зовсім дорослої, ще й досі вражена його «воскресінням».

Ще там, на косогорі, Палазі чомусь не хотілося його смерті, її коли Франц щез під час обстрілу, тому легко пристала на вигадку дорослих, що бранець утік па «рамі». Бачила перед цим, як він праг туди, і десь у душі могла навіть зрозуміти хлопця. Зараз запитала мене (мала б запитати його):

— У нього мати є?

— Напевне.

Потім розшукав папі сани Йозеф Йонеш і, тримаючись на коникові обочини, перепитав Франца про Фельбаден, про батька й про танкову бригаду полковника Прайса. Здається, хлопець підтвердив свої попередні показання, і Йонеш облишив його, помчав, щоб наздогнати Саватія.

Та після розмови з Йонешем хлопець якось рантом заник, здеревів після теплої хати, ховав свої голі руки то в кишені, то в рукава, але зігріти їх не міг. Шинелька хоч і гарно припасована, шив її якийсь віртуозний майстер, але сукно вутле, рідке, холод забирався крізь неї геть до самої душі. Одного разу я також звідав на собі «теплостійкість» їхньої одяганки, як обносився до рубців і зму-

шений був профрантувати який тиждень у такій шинелі, то мерщій обміняв її на селянського кожушка, в якому одразу відчув себе людиною.

Коли мерзнуть руки, то мерзнеш увесь, тепло тікає з людини через пальці рук і ніг. Хлопчина надібав щілипку між мою рукавицею і рукавом, прикладав свої холодні пальчики до мого зап'ястя і грів їх там. Він робив це нишком, наче боявся, щоби Палазя — його конвоїр — не помітила того, відсахувався й хапцем прибирав свої руки від самого погляду Палазі, яка напевне не поділяла нашого зближення передусім як конвоїр. Одного разу посміхнулась подумки. Я ненароком помітив.

Може, для нього це дитяча гра у щось мені невідоме, незрозуміле. Але ж для мене та гра обернулася у дещо більше. Якесь дивне, досі не знає почуття прокинулось у мені. Воно з'явилося на тому маленькому клаптику мого зап'ястя — між рукавицею і рукавом, де грів свої холодні пальчики хлопчина, і вже звідтіля проникало в душу, спалахнуло там, не знає досі. Невже то вперше озвалося у мені почуття батька? До кого?.. Але мимохідь подумав, що, якби я був батьком цього хлопчини, нізащо б не побіг з поля бою, не залишив би його напризволяще. Я прибрив свою руку, давши зрозуміти, що він для мене ніхто, як і я для нього, що він на цих саях всього лише полонений. Сум спалахнув у його очах, сум самотності, дитячої журн. Палазя немовби відчула, що гра скінчилася, й більше не позирала у наш бік.

За селом стало ще холодніше, посвистував вітерець у стволі міномета. На білі Тюльпанові кучері, що визирали з-під шапки, падав іній, висріблював їх.

— Скільки йому років? — раптом запитав Тюльпан.

— Ти ж чув. Чотирнадцять...

Тюльпан перепитав по-пімецьки. Хлопець підтвердив: у січні йому мише чотирнадцять.

— А моєму Сергійкові минуло б оце дев'ять... Коли його з Белою вели на розстріл, у Сквирі, я сидів на горинці біля віконця. Сергійко наче відчув, що я поруч, зиркнув на віконце, щось шепнув матері, вона теж зиркнула на піддашся, обережно так, ніби ненароком, щоб не виказати мене. Потім їх привели, поставили над глинищем, на високому висипі, було їх чоловік двісті — жінки, діти, одна з немовлям на руках. Белочка взяла Сергійка за руку, стала над урвищем, пошуквала мос віконце, підняла синову руку. Так і бачу його з піднятою рукою. Але що я міг один

проти цілої зграї убивць! Відтоді я білий. А був у мене колись гарний чуб. І то ж вигадають, бісові діти,— Тюльпан! — і заквапш коней.

Шпачок ніби розчинився в тумані, й нам було видно лише чорний башлик Саватія. З ним Саватій не розстався іще з тих пір, коли ходив у цих краях один і час від часу навідувався вночі у рідне село. Тоді піднімав башлик, ховав під ним обличчя від надміру допитливих, аби не накликати біди на родичів. Лише згодом у селі здогадувалися, що нічний гість у башлику — то їхній Саватій. Він так само несподівано щезав з села, як і появлявся там, і згодом поліція змарнувала не одну ніч, полюючи на «башлика». Виміщуючи за певдачі, фашисти схопили дружину Саватія, повісили її в Оратові на майдані; розстріляли кількох близьких родичів; але ж «вічний голова сільради», як себе називав Саватій, так і не з'явився до карателів з повинною. Невеличкий з себе, півникуватий, він полюбляв обвішуватися бойовими лаштунками — в армії дослужився до старшини. Від природи лагідний, та водночас гранично строгий. Я не чув, щоб Саватій дозволив собі бодай раз підвищити голос або ж чорно вибатькувати якогось певдачу. Він завше ніби прохав, прохав навіть тоді, коли міг показувати, над усе щадив у людині гідність. Для себе я порівнював його з Жоржем Кодудалем, ватажком партизанського руху у Бретані проти Наполеона. Коли імператор запропонував йому звання маршала і дав одну ніч для роздумів, той нібито відповів уранці через посланця: «Я міг би прийняти жезл маршала лише з рук своїх волонтерів». Навіть у бою Саватій умів підніматися в наших очах своєю тихістю. Але завше перший поспішав на небезпеку. І ми постійно перебували під страхом втрати його. Ось і зараз відірвався од нас і щез у тумані, як привид. Звернув з дороги і повів нас полем, де вітерець гортає сиві вали.

Десь тут вітряки, біля них має чекати на нас група Миші Татарина з Маминець. Туди ще за дня послано Настю Стеблинську, але ж бій під Борщагівкою міг усе сплутати, ми запізнюємось, і група Татарина могла податися до Рогачина без нас. У Рогачині кілька днів тому приземлився представник партизанського штабу, він координуватиме наші дії з авангардами Соколовського*.

* У цьому районі наступала 38-а армія генерала В. Д. Соколовського, пізніше Маршала Радянського Союзу. (Прим. автора).

Біля вітряків не було ні посильпої, ні людей Татарина. Так і є: не дочекавшись нас на умовлену годину, вони пішли на Рогачин самі. Але ж Настя конче мала бути тут.

Саватій під'їхав до моїх саней:

— Нехай нема Татарина. Але що могло стрястися з Настею?

— Звідки ж мені знати, Саватію?

— О, коли мою стару вішали в Оратові — я відчув... На відстані відчув!..

Найгірше, якщо Мамниці зайняв другий ешелон ворога. Тоді Настя могла потрапити просто в руки німцям. Я промовчав, що, коли вона вирушила туди, у мене було якесь недобре передчуття на душі.

Йти в розвідку викликався Гнатовський, а з ним і Йозеф Йонеш. Саватій мав невеличкі упередження щодо Йонеша, може, й непомітні для самого Йозефа, проте цілком зрозумілі для нас. Він казав про нього: «Йонеш молодець, але має той гандж, що народився в Судетах. Якби він родом з мого села, то ціни йому не було б». Зараз, шукаючи третього, Саватій зупинив погляд на моїх санях. У мене завше було таке відчуття, що Саватій знав про кожного з нас більше, аніж дозволено або ж належить знати командирові про підлеглих. А втім, недарма кажуть, що любові й кашлю від людей не приховасш. Саватій здогадувався про наші стосунки з Настею.

Хлопчина куняв під моїм боком. Його вії пойняв морозець. Коли я зупинив коней, хлопець прокинувся. Палазя гріла руки в рукавах, постукувала носками чобіт. Вже і їй холодно, а яке ж то німцеві.

Саватій нагнувся з коня, спробував пучками пальців сукно його шинелі і, ніби впевнившись у чомусь, зміряв хлопчину співчутливим поглядом. Фрапц посміхнувся, зіщулився, втяг шию у комірець, на якому щойно побували пальці бувалого солдата.

— Що, синку, зимно? — показав він на Францову шинелю.

Той похитав головою.

Я віддав йому свою єдину рукавицю — другу загубив уже давно.

— Го-го-го! — заволав Саватій у ніч, для Насті, якби та заблукалася десь неподалік.

Луна спалахнула у вітрякові і, впавши на кам'яні жорна, погасла там.

Ми вирушили у білий туман, а коли я озирнувся, то людей не було видно, лише вітряки ніби спливали пад землею. Дивно мені, яким чином Саватій зміг відшукати їх майже наосліп,— останнім часом стояло безвітря, й слідів до них аж ніяких. Назад нас приведуть сюди хіба що коні, по своїх слідах, бо ж нам землі не видно вже з висоти вершника. Гнатовський висловив припущення, що в такому тумані татари могли не знайти вітряків і десь блукають у полі. Стрельнути б кілька разів, подати сигнал. Може, вони десь зовсім поруч. Але туман, ще вата, гамує звуки.

Якось ніби нечутно ступали коні. Самі зунинились перед якоюсь сивою химерною вибудовою. Звичайна собі скирта з білим верхом, а в тумані — паче айсберг.

Біля скирти, здається, потрапили на слід Насті Стеблинської. А точніше, на сліди двох людей. Однокіпні сапи стояли по той бік очереду, щоб їх було видно з дороги, ось просигано ячмінь, яким Настя підгодувала коня, а далі слід вів до схованки, яку, мабуть, ще з осені висмикали пастушки і грілися тут. Звідси добре видно вітряки, доки їх не забгав туман.

Я заліз до схованки, досить просторої, обжитої, тут ще немовби не вичах Настин сміх. Чи то мені видалось, чи пим і зараз озвалася скирта. Я вибрався із схованки, Гнатовський з Йонешом сиділи на конях, Йонеш тримав за повід мого коня. Запитую їх:

— То ви сміялись?

— Коли?

— Тільки-но...

— Ні,— сказав Гнатовський.

— Хтось ніби сміявся...

— Там, усередині?.. Стеблинська! Стеблинська з Татариним і його людьми. Хто б іще міг сміятись...

Я обійшов скирту: нікого.

Сапний слід від скирти крався до села. Ми стали па нього, та скоро загубили. Морозно нам, фьркають коні в тумані, а там, у схованці, сухо, тепло, шарудять миші й сміється собі в соломі Настя Стеблинська як наяву... Але з ким? Адже я сам бачив, як вона виїздила з Борщагівки одна, у неї не було батіжка, то хтось із наших позичив їй свого. Настя була в кожущку, в білій вовняній хустці поверх перкалевої, весела, паче й справді вибралася до млина. Нарядили її помолкою, вкинувши у сани клумачок

ячменю. Саме цю пашню просіяно біля скирти, я павіть захопив кілька зернин у жменю, покажу їх Стеблинській.

Вперше я побачив її у сорок першому в поїзді для евакуйованих. В дорозі нас обстріляли ворожі вишпичувачі, поїзд зупинився на перегоні, жінки з дітьми кинулись урозтіч, розбрелися по посадці, начальник поїзда потім скликав їх з допомогою кондукторського рійка. Потят уже брався рушати, коли на одній з платформ жінки залементували:

— Сійте! Настя! Настя з дитиною!

І справді, жінка з маленьким хлопчиком поверталася від будки, йшла пеквапом, несла глечик та добрий окрасць хліба. Плаття на ній зелене, вовняне, з білим гаптованим комірцем, малюк років трьох-чотирьох підтюпцем біг за нею.

— Комісарша! Це тобі що, на курорт їхати? — в'їдливо кипув начальник поїзда, ховаючи рійок до сумки.

Але жінка підняла на те глек з молоком:

— Чого кричиш! Діти ж голодні!

— Ох і начальничок, я вам скажу... — примружився наш старшина, який під час нальоту спостерігав начальника поїзда далеко не такого бравого, як зараз.

Жінка з хлопчиком на руках лишалася спокійною. Ми запам'ятали її ще з Проскурова, де наш вагон причепили до евакопоїзда буквально за кілька хвилин до відходу. На маленьких станціях вона опускала хлопчика з платформи на землю, не боялась відстати, поводилася так, ніби для неї якраз і затримують поїзд. Зараз також показала характер, та, коли вибралася на платформу, старшина сказав про неї:

— Середній комсостав.

У Козятині нашого вагона відчепили, загнали в тупик, на глуху колію, порослу бур'янами, а поїзд з біженцями, точніше, з біженками, після короткої стоянки відправляли далі на Схід, щоб розвантажити і без того захаращену станцію. Це було ополудні, а надвечір на дрезинах привезли перших поранених з того поїзда — дітей і жінок. Кілометрів за двадцять від Козятина, неподалік Чорнорудки, на ешелон палили бомбардувальники. Вбитих поховали біля старої Чумацької могили, в житті, ті ж, хто міг йти пішки, повернулися до Козятина. Йшли впродовж ночі — з дітьми, з клунками, з валізами. Серед них і жінка

в зеленому платті, з клунком, але без хлопчика, у вільній руці несла чорні «лодочки» з високими закаблуками, ніби поменшала, постаріла за одну ніч. Поховала там сина...

Увесь день натовп біженців метався по станції, перебігав по коліях від одного ешелону до другого, хоч жоден не міг вирушити. Ешелони стояли без паровозів, ті мали прибути не то з Фастова, не то з Вінниці, як їм пояснювали, з якогось там «резерву» Південно-Західної залізниці. На відміну від інших, жінка з «лодочками» не виявляла ніякої гарячкості, вона ніби збайдужіла у своєму горі, й біготливі маневрові паровозики, давно списані з великої дороги, сердито проганяли її з колій. Машиністи гнівалися, щось кричали їй спересердя, вона ж усміхалася їм вдикувато і якось скривджепо. Упізнала наш вагон у тупику, то прибилася до нас, сказала старшині, що тепер їй нічого евакуюватись одній, що ладна залишитися тут, буде разом з нами обороняти Козятин.

— Жінко добра,— сказав їй старшина,— ми прибули сюди не обороняти, а підривати. А жити в нашому вагоні небезпечно, сама бачиш, куди нас поставили. У чортів тупик, бо ото все ящики з вибухівкою; якщо в наш вагон влучить бомба, то з Козятина стане ковбана. Діло тут не жіноче.

— Коли так, то і я підриватиму. У мене ж чоловік був сапером. Комісар саперного батальйону. Вовкотрубенко. Може, й чули такого?

— Ні, не чули. А тебе ж як звуть?

— Настею...

— А прізвище? Вовкотрубенко... по чоловікові?..

— По чоловікові... Моє дівоче — Стеблинська. З-під Білої* я.

— І йшла б туди...

— Куди?

— До Білої. Яка тут евакуація вже... Рукою подати...

— Я й кажу...— Вона поклала свій клуночок до вагона, поставила туфлі, потім озула їх, витрусивши пісок.

— То що, хлопці? Як? — звернувся до нас старшина.

— Нехай варить нам кашу...

— Без фартушка?

— Нічого. Ми її зодягнемо у штани, в чоботи кирзові. Обмоток же вона не захоче носити.

— А чому? Мені однаково... Можу й в обмотках...

* Мається на увазі Біла Церква.

— Ось тобі котел, пшоно. Зараз принесемо шпалу, розпалимо багаття, будеш варити кашу.

Тільки-но розвели багаття, як жіноча депутація прийшла за нею. Вже літня, але красива, строга жінка в хромових чоботях, мабуть з командира, відкликала старшину, про щось пошепотілася з ним, після чого він зміряв Настю прискіпливим поглядом й наказав майже урочисто:

— Рядова Вовкотрубенко, я змушений відрахувати вас із групи, оскільки ви приховали від нас дуже важливу обставину, яка не дозволяє вам нести військову службу. Я тепер і сам бачу. Звиняйте, що не звернув уваги відразу. Для мене головне очі, а я в них нічого не помітив...— То про її затяжілість.

Полковниця забрала Настин клунок, потім і її саму жінки захопили у свій гурток і повели до поїзда, який все ще стояв без паровоза. Одійшовши далеченько, Настя оглянулася, помахала нам прощально. Ворухнула пальчиком у повітрі й полковниця.

— Ну, перелесники,— сказав старшина,— доварюйте кашу, а я навідаюсь до коменданта станції, може, пора нам братися за діло...

Незагодя підійшов маневровий, забрав нашого вагона і потяг до вокзалу. Там уже чекали на нас старшина з комендантом.

З дверей теплушки валила пара — то допрівала каша в котлі, яку ми пошкодували залишити, хоч так і не доварили її. Кашу виставили на перон і вже заходилися вивантажувати вибухівку, але хтось приніс зловісну звістку:

— Німці!..

Перші мотоциклісти вдерлися на віддалений міст, нам було видно з перону їхні каски,— це кілометрів за два від станції на захід, під мостом відсвічували колії в легенькому мареві. Мотоциклісти рухалися па Сокилець, обходили Козятин з півдня, наші ж частини чекали їх із заходу, з боку Бердичева. Комендант станції наказує старшині підірвати міст, по якому тепер уже рухалися велосипедисти. Здалеку вони справляли враження дещо феєричного видовища: шпиги коліс у своїм обертанні утворювали живі сонячні кола, силуети фашистів майже всі в однаковій позі — в позі гінців. Може, тому безглуздий наказ коменданта, що залишив перон і побіг у свою кімнату, видався нам майже природним. Старшина навіть не встиг щось сказати комендантові, наказав лише нам:

— Забирайте кашу!

Коли ми поставили котел з кашею до вагона, старшина скомандував машиністові:

— Прямо до мосту!..

Машиніст якусь мить ошелешено дивився на старшину, потім щось сказав кочегарові, паровоз чмихнув і на тихому ході почав рухатись до мосту.

Перед мостом старшина, стоячи на приступці, крикнув машиністові:

— Під мостом — стоп! Чув?!

— Чув! — Але паровоз перебрав, виліз з-під металевих прогонів, зачадів чорним димом.

— Тепер беріть з кочегаром кашу і несіть їм. Як хліб-сіль.

— Кому?

— Їм! — показав старшина на міст. — Швидше, дідько б вас поковтав! І пригостить їх як слід... Ну, прошу вас! Благаю!

Старий скочив з паровоза, за ним зійшов і кочегар (помічника у них не було), зняли кашу і подерлися стежкою на високий насип. Ось вони вже на самім верху, попесли кашу до мосту. Потім зникли обидва з поля зору, відтак якась бігалица пад нами, чужий лемент, в котрому вчувалися не то подив, не то радість. А тут старшина, не сходячи з приступців, наказав нам:

— Ящике... мерщій... Під опори...

Все тривало кілька хвилин. Аж ось затримка. Не могли відшукати гніздовий ящик, аби присплати бікфордів шнур. Потрапили на те ще кілька божевільних хвилин. Старшина вже готовий запалити кіпчик шнура, але машиніст з кочегаром забарилися. На наше щастя, паровоз кіптявив — світу божого не видно, — і ми, користуючись з димової завіси, встигли поставити під опори ще кілька ящиків. По насипу з'їхали на штанях машиніст, а за ним і кочегар. З усього видно, їм вдалося вручити переможцям кашу. Хтось із дотепників радів уже, що каша недоварена.

— Велика йому з того втіха, — обурився старшина, в якого щось там не клеїлось зі шнурами.

Я подумав: ці люди не перестануть жартувати і в самому пеклі.

За «хліб-сіль» машиністові припав презент від переможців: пачка сигарет в позолоті. Старий почвапився, що святкував у душі свою перемогу над ворогом, за те був майже силоміць зачепаний до старенького «Ехо», від якого залежало усе. Кочегар те збагнув раніше від машиніста.

Бікфордів шпур уже кипів, голубий живчик поповз до середньої опори, паровоз зачахкав, дав задній, штовхнув вагон досить необачно, але тепер усе вирішували секунди; там, нагорі, бенкетували, хвалили кашу, а повз щасливчиків, що обліпили котел, котили і котили чорні силуети на живих колах. Коли дим розсіявся, хтось із них закричав, показуючи на голубий вогник, що в'юнився під мостом. Все на мосту збурилося, ніби вихором їх змело до купи. Страшний вибух підняв міст на чорній головошці диму й жбурнув у прірву. Посипались камінчики на дах нашого вагона. Біля вокзалу паровоз притишив хід, старшина зіскочив, побіг у приміщення, певне, хотів доповісти комендантові, що його наказ виконано, але повернувся пізчим — за комендантом і сліду не лишилися.

З насипу вдарили кулемети: по вокзалу, по нашому «Эхо», який тепер прикривав собою «пекельний вагон».

Так починав війну наш Саватій, старшина підривників.

Маминці виступили з туману спершу своїми зальоділими деревами, що ніби вибралися на саме небо й скидалися здалеку на висячі сади, приземлені хіба що безладним збіговиськом стріх, під якими цього разу не жевріло жодного вогника. Те пасторожувало: так рано село не могло заспути.

Г'натовський скочив з коня, передав повід Йонешу, сам зайшов до першої ж хати, але по хвилі повернувся пізчим.

У другій і третій хатах також не було й живої душі. Лише наляканий пес вичмулився на нас із будки в захираченому подвір'ї й побіг на городи; десь закричали спрощення кури.

Ніхто з нас не мав вогню, щоб пильніше оглянути ті порожні домівки, але й так видно було, що залишено їх зненацька впопарі, двері не замкнено ні в хатах, ні в сараях, незатулені печі ще подекуди дихали жаром, отже, люди од своїх вогнищ втекли цього ж таки вечора. В одному подвір'ї до наших коней бентежно озвались гніді, полишені напризволяще — схоже було, що їх вивели зі стійла, але не встигли запрягти, коні тепер сновигали подвір'ям, як привиди, виступали з білого мороку якось непевно і боязко, були вочевидь безпомічні без людей.

Побіля нахилених воріт примітили білу бороду на воринках — так бакенщики на Дніпрі вішали ліхтарі на

перекладинах. Лець наблизилась, як борода ніби сама впала з ворин — її власник уже ладен був зкурнути геть, якби його не зушищив Гнатовський:

— Ге, ге, борода, ти куди?!

Дідок навіть не покажикав при тому, хоч мав би вда-тися до цього звичного способу «самооборони», лише при-скішливо зиркнув поверх ворин на пашого німця, тоді бі-лий заступець знову замалювався на дощці.

— Кого вам, люди добрі?

— Що тут відбувається? Село наче вимерло. Ні душі.

— А я вам що — не душа?

— А село, діду? Де село?

— Я і є село, — посміхнулася борода. — А ви фронт чи хто такі? Ласкаво перепрошую.

— Хіба не видно? — вишкірився білозубо Гнатовський.

— Мова наче й людська. А от німець — то ніби справж-ній.

— То наш чоловік. Партизан. А де ж ваші будуть?

— Хто?

— Ну, татари ваші...

— Ото як пальнули у Борщагівці з гармат — то хто куди. Один я вирішив тут помирати. Вже однаково мені: фронт — не фронт. Обридло бігати від смерті. А воно справ-ді німець? — про Йонеша.

— Справді. Але наш німець. Перейшов до нас.

— Красота... — Дідок побравішав, скрипнув хвірткою до нас. — Хто тут старший?

— Він, — показав я на Гнатовського.

Дідок підстушив до «старшого». Зірвав бороду, випро-стався. Я мимоволі скрикнув:

— Макогоненко? Та це ж Васько Макогоненко!

— А де ж решта ваших? Саватій де?

— Біля вітряків.

— Щойно й наші пішли туди. Вісім підвід... Я зали-шився на господарстві...

То був заступник Мишка Татарина Васько Макогонен-ко, великий артист і веселун. До війни працював кіноме-ханіком, у всіх навколишніх селах його знали як облуп-леного, то він частенько вдавався до подібних перетворень, коли ходив з татарами на діло. Тут у нього сестра з діт-ками, мати. Заради них мусив дбати про свою особу, щоб не розпізнали у ньому Васю-кіномеханіка.

— Що там стряслося у Борщагівці? По кому били гар-мати?

— По нас. По кому б іше?

— А ми вже тут: фронт! Село в лісі, а самі на сапи. Гарних хлопців Татарин зібрав. І я тут дещо маю...

Макогоненко заклав неслухняні пальці в рот, свиснув тричі. Йому озвалося кілька посвистів. На дзвіниці, на Замчиську, іще десь.

— «Гостей» зустрінемо достойно.

— Ти тут, Макогоненко, обережніше. Німці — як оси. І драпають вони не поодинці. А полками йдуть. Отож не свисти. Не лізь на рожен. Це, брат, не жарти. Фронт. На порох зітруть.

— Я що — сліпий? Не бачитиму, хто йтиме? Полк пропустимо. Батальйон пропускаю. А роту — б'ю. У мене «максим» на дзвіниці.

— Твоє діло — пропускати їх на Рогачин. А там уже Пилип Живий як знає. Йому видніше. Зрозумів?

Знічений Макогоненко не чекав такої перестороги. Паче від нас. Зітхнув:

— Виходить — сиди й не дихай? А як почнуть палити село?

— Аби людей не спалили. Село — відбудуємо. Скажи йому, Йонещ, що таке німці, які відступають.

— Очень опасно. Очень...

— Чув?

— Чув...

— Бувай!

Ми повернули до вітряків, і я піби відчував, з яким доктором дивиться нам услід Вася Макогоненко, — в ньому прокипівся відчайдушний отаман без бороди.

І тут ввижається мені зовсім інше. Батько Франца нищечком повернувся під Борщагівку, на недавнє побоїсько, ходить поміж убитих, перевертає їх, присвічує у вічі ліхтариком, шукає сина. Ось знайшов Фердінанда, велетенського, довгого, знайшов його неподалік машини, у якій спав син, щось шепоче над ним, допитується про сина. Потім збагнув, що мертві не говорять, сплюнув, посновигав у туман, там такий же туман, як і тут, власне, він звідти, від Росії, накопився сюди. Батько полічив людей убитих і раз, і вдруге, і втретє — нема двох людей: його сина і ще одного. «Втекли, — гадає він і наказує своїм нагорі гріти машину. — Вони втекли», — радіє він і вже йде до авто. Аж раптом натрапляє на кінний, а потім і на піший слід на снігу — похапливий, відчайдушний. Батько здогадується, що сталося, і біжить, біжить по отому людському

сліду, який обривається, петляє, потім знову тимкує у піч, у смерть... Йому видається, що він біжить тим слідом усе життя, вже навіть чує, як вершник мчить за ним; ті, що на горі, біля машини з увімкнутим мотором, щось кричать йому, погрожують залишити його.

Але ж хіба можна зупинити батька, що так близько до мети. Батькові ясно, що цей посидюк з вершником не міг тривати довго, що вершник наздогнав Франца, і він прагне зараз не так уже й багато — знайти сина й самому поховати його бодай на цій землі, якщо не вдасться добратися на споконвічне захоронення Тільпів у Фельбадені. Яке безглуздя — брати хлопчину сюди, на Схід, але поготів безглуздо було залишити його на немічного Заукеля, а самому втекти з поля бою, щоб повернутися сюди зрадником власного сина. Чорний мармуровий хрест серед поля вражає його, батько сприймає хрест як щось містичне, як знак господній про смерть сина: він і справді бачить убитого неподалік, той лежить горілиць — батько крадеться до нього, але велетенські обшиті валянки вбитого примушують його погасити ліхтарик.

...А проводи були помпезні, мало не весь Фельбаден проводжав Франца Тільпа з батьком, фельбаденські пивовари мали надію висунути зі свого середовища бодай одного видатного військового, оскільки досі їх допускалося до фельдфебеля — і не вище. Туман обступав його непролазний, батько брів по косогору, тепер він знав напевне, що сина нема серед убитих, і міг сподіватися на одне: що Франц живий, що він блукає десь тут, у цьому тумані, заволав: «Франц! Мій маленький Франц! Чи чуєш мене?»

На його крик прибігли ті, що були на горі, схопили його і силоміць повели до машини. Даремно він пручався, виривався від них, бився з ними, вони ж не бажали гинути тут через якесь рудепьке щеня, хай навіть воно й доводиться йому сином. Хіба ж він не бачить, що піякого Франца поблизу нема, що довкола біле безмов'я і в ньому причаїлись партизани?..

Біля вітряків розвели вогнище, збилися біля нього люди і коні, геть забули про полоненого на санях, він не певен, можна йому до вогнища чи зась, всунув руки в мою рукавицю, гріється в ній; крук звідкілясь прилетів погрітись, сів на крилі, голодний, виморений, закаркав, непаче у якомусь подиві, Франц на санях стрішопувся весь, підняв голову; отакі велетенські круки водяться й у Фельбадені,

в старому графському парку, а може, то батько перекинувся у крука і прилетів за ним? Крук мовчить, мовчить, а тоді знову отим змученим гортанним голосом волає самовито, аж поки котромусь з партизанів не оприкрило те, він зняв з плеча карабін і вистрілив навмання: крук упав у біле провалля, забився там, закричав майже по-людському, а хлопчина зірвався з саней і побіг геть. Хтось вистрілив навздогін, аби повернути втікача до саней, але Саватій сказав спокійно:

— Не руште його. Нехай біжить...

— Що б це могло означати? — запитує Гнатовського.

— Випадковий постріл. Може, хто спросоння...

Горбоносій, суворий, сам в інеї і кінь в інеї, Йонеш і справді скидається зараз на середньовічного лицаря, — треба ж отак воскресити минуле. А десь там, неподалік вітряків, біля вбитого Франца (я вже звик до цієї думки), лежить моя рукавиця, якої мені зараз бракує, й у ній будуть грітись відпипні польові миші. Другу я загубив на косогорі. Пальці мерзнуть, я мимоволі засовую руку до кишені — що це там у мене? — щось холодне, неприміне. Виймаю й не вірю очам своїм: губна гармонія. У правій кишені. Коли ж він встиг покласти її? Показую гармонію Гнатовському, Йонешу, ті теж помітно дивуються. Прикладаю до уст, і якийсь змерзлий, непримний звук примушує мене здригнутися й заховати ту річ до кишені. Він міг зробити цей дарунок в останню мить, коли я залишав сани. Діти передчувають смерть гостріше за дорослих, і ця гармонія буде тепер нагадувати про неї як докір, як зневіра у щось високе й людське. Люди на конях напевне могли б наздогнати хлопця, не вдаючись до зброї. Якщо ж так сталося, то підсвідомо, зопалу. Адже й справді хлопець не випен, що фанатик-батько потяг його на цю війну. Тепер нехай божеволіє на білому косогорі, біля мармурового хреста, де я уявив його, коли й справді він доводиться батьком маленькому Францові...

Вдруге з Настею Стеблинською ми зустрілися випадково, як буває на війні.

Йшли з Оратівських лісів до Пилипа Живого, щоб разом з ним напасти на залізничний міст через Роставицю і тим вивести з ладу бодай на якийсь час залізницю Козятин — Христинівка, по якій німецьке командування переправляло свої військові резерви для групи «Південь». Нас було тоді чоловік десять на конях, тому пробиралися вдень, легко обходячи комендантські та поліційні пости. На вечір

ми були вже у Дзюнькові. Там, у лісництві, мала чекати на нас провідниця від Пилипа Живого, той витримав перед цим кілька важких боїв з каральними загонами і змушений був метатися з одного району до іншого.

Однак піякої провідниці ми не застали в лісництві, а йти на Рогачин без провідника Саватій вагався, не був певен, чи застане там Пилипа Живого. Вирішив чекати на провідницю у Дзюнькові хоч день, а хоч два, виставивши пости на дорогах. Мене з Іваном Гнатовським послав на Борщагівську дорогу, ми мали «замкнути» міст через Рось, там облаштувалися у старому млині, облюбувавши собі одне з віконць.

Коней також завели до млина, хоч і не знайшли там ні пашпі, ні тим паче сіна. Помолець пішов мізерний, приходив на млин з клумачками, мірчуки з такого помольця майже піякі, тому й не було пашпі, а коні наші, потомлені, голодні, визбирували зернини на підлозі і так лунко форкали, що перехожі на мосту мимоволі озиралися на вигаслий млин.

Перед нами відкривалася Рось, дорога на Борщагівку спила старовинними вербами, що скидалися зараз на запізнілих подорожніх, а правобіч неї, понад Россю, затихав, вгамовувався хутір, віконця якого невдовзі скинули на річку перші стежини світла, мерехтливого, непевного, як і самі світильники того хутора. Іще по хвилі закурили комини над хатами, то в одній, то в іншій хаті печі відкидали полум'я на вікна, а звідтіля й на Рось. Добрі люди готували для себе вечерю, і гадки не маючи іще про двох голодних. З нашого припорошеного віконця, яке довелось протерти шматком мішковини, щоб краще бачити дорогу, хутір справляв враження чогось теплого, затишного і навіть щасливого. Хат там було з двадцять, не більше, усі стояли понад Россю, від хутора починалось неоране поле на горі, на випадок чого туди легко відступити на конях, німці на машинах на такі гори вибратися не зможуть. Якщо вже залишатись у Дзюнькові, то найкраще тут, на хуторі. Саме тут живе Гапна Зосимівна, в домі якої нам уже доводилось побувати раніше. З віконця видно її хатину, третя від краю.

Кажу Гнатовському:

— Йди, Саватій не знатиме, що ти відлучився, не барись тільки, а якщо зустрінеш там Рудакова, благаю тебе — не стріляйтесь...

Жартую, звичайно.

Гнатовський пішов, а я залишився біля вікопця з ручним кулеметом, пильную міст. Внизу занишкли копі, так і не дочекавшись своєї вечері, стоять, і щоразу чути мені, як вони міняють ногу.

А Ганна Зосимівна, напевне, сидить зараз над якоюсь книжкою, боса, в халатику, в теплій хаті, мати готує вечерю, а батько крише тютюн на скрині, до світлиці ведуть скляні двері, вони темні, й ніколи не знаєш, що там чи хто там за ними. Можливо, там, у білому ліжку, відпочиває комісар Рудаков, щоб опівночі, коли село засне, вибратися з нього на копі й податись у свої Шабелянські ліси.

Рудакова ми якось застали, вийшов до нас зі світлиці в самій білизні, достоту свіжий, як на наше лайдацьке життя, привітався, познайомився з Гнатовським. Років йому за сорок, високий, худорлявий, повільний в руках, з гарною сивиною в чубі, з великими синіми очима. Він сам зібрав для нас вечерю, пославшись на те, що старі пішли на чийсь хрестини, а Ганна Зосимівна так і не вийшла до нас. Гнатовський хвилювався, зиркав на скляні двері, ніяково усміхався і загалом почувався винуватим перед комісаром.

— Як ти можеш? — запитав я Гнатовського, коли ми вийшли.

— А що ж мені, битися з ним? Ти ж бо бачив, як спокійно він вийшов до нас.

— Атож, як не бачити...

— Більше нога моя не переступить порога цієї хати. Так мені було на тій вечері, наче я заподіяв якесь зло супроти Рудакова. А зла ж ніякого. Тільки й вини, що подобається мені Ганна. Якась вона така для мене незвична. Тобі не здалося, що вона нібито безпомічна! Як жінка. Це не війкуватість, а пезнана жіноча добрість, покірність. З такою можна прожити сто років і ні разу не посваритись. Якщо Рудаков не забере її після всього, то я ожеюсь на ній. Отак просто ожеюсь...

Сиджу біля віконця у млині, коні голодні, дедалі частіше міняють ногу, тривожаться, не сплять: мені таки легше, Іван напевне ж здогадається принести хоч якусь там вечерю й тютюну добуде, старий Бех водить гарний тютюн турецький, домішує буркпу: запалиш — і одразу відчуваєш себе бозна-яким аристократом. Але ж як довго можна чекати на те? Вже й хутір погас, і в хаті Бехів погасло, і місяця чортма, лише Рось у тихому плині зганяє

зорі до греблі й скидає їх у вир, що по цей бік греблі. Допильшовую те все, чекаю на Івана. Негідник, звичайно ж, зовсім забув про товариша. Розмірковує собі, що половина усіх зрад на світі трапляється через жінок. Дурниці, певна річ, лютий егоїзм голодного чоловіка у млині. Але ж навіщо Бехам гасити світло?..

Іде!..

— Це ти, Гнатовський?

Мовчить. Іде. Кроки наче не Іванові. У того мала б бути певніша хода. А цей ніби крадеться. Навіть міст під ним не гуде. Далі прочиняю вікно. Це ж жінка йде... Майнула думка: посильна від Пилипа Живого.

— Стій! Хто йде?

— З хутора йду...

— Хто з хутора?

Мовчить, щось зважує.

— А це хто?

Звичайно ж, вона. З хутора так пізно не ходять. Інша річ — на хутір. Тепер я мовчу. Адже знаю наперед: скажи правду — не повірять. А вона:

— Ну, хто ви? Свої чи чужі?

— Якщо до Саватія, то свої... Проходь.

— Отак би й зразу. А то перенитує, наче тут полк іде...

Залишаю віконце, лечу вниз по східцях, вибігаю з млина. Нема нікого... Лише Рось шелестить. Гукаю:

— Гей! Де ти в біса?! Та ми ж справді свої. Не бійся. Виходь!

Стою, ошуканий бабою, шелоче торішній очерет у заводі, ось-ось забуває тепла весна: Дзюньків учора відсвятував страсний четвер, люди поверталися з вечерні з ліхтариками. Мені б зараз такого ліхтарика, ану ж моя ошуканка сидить під мостом. Кричу туди:

— Вилазь, дурено, я проведу тебе до Саватія, він чекає вже другу піч!..

Але діють парадокси війни. Що я одвертіший, то більше недовіри до моїх слів. Те саме почуття недовіри охоплює й мене. Ану ж провокаторка?.. Похапцем вертаю до млина, там кулет у віконечку, і коні там, і сумніви до самісного світанку, з якого повернувся Гнатовський. Я злий, так і хочеться сказати йому щось жорстоке. Знайшов:

— Не було Рудакова?

— Не буває останнім часом,— сміється Гнатовський.

«Казати йому про пригоду чи ні?»

— А коні голодні...

— Зараз старий принесе сіна.

Про мене, голодного, мови нема...

— Тоді побудь сам, а я доскочу в лісництво. Будь обережний...

— Щось термінове?

— Ні, так... Нехай щільють зміну...

У лісництві застаю мою ошуканку. Сушить одяг над буржуйкою. Боса, в сорочці. Впізнаю її. Це та сама Настя, з евакопоїзда. Прийшла за нами з Рогачина.

— Де ви щезли з мосту?

— Стояла у воді... Під вербами, — засміялась Настя. — Ніяк не можу обсушитись... А ви... Ви зовсім змінились... Ви що, усім вагоном сюди?

— Майже...

Іще тоді ж, сорок першого, у Насті Стеблинської народився син (під час війни гинуть і народжуються переважно хлопчики), його переховують на селах від поліції, і хоч я ніколи не бачив маленького Вовкотрубенка, але тепер здогадуюсь, які почуття могли б виникнути до цього, коли б мені довелося стати йому батьком. А все ота щілинка між рукавом та рукавицею, і якась навіть тиха образа прокинулася від того, що перший викликав ті почуття далекий чужинець, може, зі страху, а може, й щиро розчарувавшись у рідному батькові. Ще зараз я піби чую доторки холодних пальчиків на моєму зап'ясті і все більше схиляюсь до того, що по маленькому втікачеві зопалу міг вистрілити Тюльпан. Невже один батько так швидко перестає співчувати іншому? Ні, хоча й знаю, що великі вагання майже завжди справджуються...

З Борщагівки танки йшли сюди з пригаслими вогнями, лише головний, скидаючись на якусь потвору, промацував фарами волохаті зарості туману. За танками, що їх ми легко полічили по вогнях — усіх було сім, — дерлися грузовики, видзвонюючи розслабленими ланцюгами на колесах до поворотки — там залишився наш слід від вітряків. У Саватія погасла люлька, і мені було чути, як він посмоктував її, мабуть, задалегідь обмірковуючи рішення на той випадок, коли головний танк натрапить на наш слід і поверне до вітряків. Упродовж останніх двів я не знав тривожнішої хвилини за цю. Потвора завважила щось, невагалась якусь хвилю й посунула далі...

— Пройшов...— Саватій виронив люлечку, але піймав її цього разу пізніше ніж будь-коли, десь біля стремена.

Те, що люлька не впала на сніг, видалося мені доброю прикметою, хоч раніше я не надавав цьому аніякісного значення. Та й сам Саватій, мабуть, і гадки не мав, якої ваги набирає його люлечка для нас, коли він підхоплює її у такі важкі хвилини.

Грузовики не встигали за танками, пробуксовували в мокрому снігу, відставали од передніх. Один чахнув іскрами, зупинився, загородив дорогу іще кільком машинам. Ті спробували обминуть його, але скоро знайшли за краще звільнити дорогу в інший, певніший для них спосіб. Солдати сипонули в сніг, щоб зіпхнути грузовик на узбіччя, самі ж розбрелися по інших машинах, залишивши в заглухлом водія і солдата. Ті негайно заходились оглядати мотор, зогрівали його паклею, перепробували все, до чого вдаються в таких випадках водії. Ми тим часом легко обійшли машину на конях, спішилися позад неї й захопили обох просто-таки під колесами, без жодного пострілу.

Були то вже літні солдати, покірно йшли перед нами до вітряків, пересварювалися, шукаючи винного: водій нарікав на солдата, який нічого не тямить у військовому ділі, солдат у свою чергу звинувачував водія, котрий не спромігся завести машину.

Один з них, баварець, усіма зморшками свого обличчя підкреслював зневагу до колишнього офіцера вермахту, а старечі руки його помітно тремтіли. Йонеш перекладав нам лише їхні відповіді, гадаючи, що його запитання ми добре розуміємо і без перекладу. Але ж підключився Саватій:

— Куди пішли танки?

— Рогачин,— відповів водій.— Тобто, в Рогачин.

— З якого корпусу?

— З корпусу генерала Мілленгіна.

— Це так?

— Я не знаю,— відповів баварець, вовком зиркнувши на водія, той навіщось приніс сюди паклю, з якою його захопили, несамохіть обтирав нею сухорляві пальці, на одному була заяложена обручка, мабуть, золота.

— Командир танкової групи хто?

— Бригадний генерал Прайс. Харро фон Прайс.

— Неправда! — сіпнувся баварець.— Групою командує капітан Дітріх. З сусідньої бригади.

— Так, капітан Дітріх. Але з ним генерал. Генерал Прайс, поранений, на милиці.

— Це відступ? Втеча?

— Ні, це погоня.

— За партизанами. Вони напали на генерала Прайса і відбили в нього сина.

— Відбили? Брехун він, ваш генерал! Прайс не бився за сина, він утік. Скажи їм, Йонешу.

— У тому селі,— водій показав паклею в той бік, де за його уявою мала бути Борцагівка,— їм сказали, що бачили хлопчика. Малецький, рудий, генерал Прайс також рудий. Якщо партизани не повернуть йому сина, то Прайс...

— Гуго! — озвірів раптом баварець, гадаючи, що Гуго й зовсім розбазікався.

— Но, но! — гримнув на баварця Йонеш.

Баварець сказав, що в діла генералів не втручається, що він солдат...

— Досить,— озвався Саватій. Потім власноручно замкнув вітряк, поклавши ключ під балку, де ховають його мірошники.

Один час, коли нас викурили з лісу, ми кілька днів жили у цих вітряках, імітували помольців. Біля вітряків стояли вози, поруч паслися потрипожені коні без сідел, вітряки крутили крилами впорожень, аж доки з Маминець та з навколишніх сіл не потяглися сюди справжні помольці (переважно помолки) з клуначками. Саватій правив за мірошника, молов без мірчука, та ледь помолки розійшлися по домівках, як і нам довелось залишити вітряки. Таємниці жіночим язикам не підвладні, бійтесь їх, навіть коли ті язики піють вам славу. Та карателі не застали нас, виявили там лише багаття, на яких ми варили чумацьку кашу без солі. Тепер полонені сидітимуть там, доки не подмуть вітри. Бо ж двері міцні, а віконця що бійниці, то все проти злодіїв, але цим двом довіку не збагнути «фортифікаційних» призначень тих амбразур у крилатій будові.

Йонеш узяв хлопця за комір і, підвівши на сапях, запитав, ледь тамуючи гнів:

— Фон Прайс?

— Я-я... — сказав винувато Фрапц.

— Тепер старий пес од нас не відстане... — сказав Йонеш.— Це відомий генерал Харро фон Прайс. З ганновверських баронів, поранений, їхав у тил. Ви з Ганнове-ра? — перепитав він Франца, що приголомшено стояв біля сапей.

— Так, Ганшвер аллес капут. Бомба. Американ бомба. Тому батько забрав на фронт... Сестри загинули...

— А звідки знаєш Фельбаден?

— Фельбаден вигадав старий Заукель. Він був великий вигадник. Пивоварів Тільпів також він вигадав. Йому і Францу ця казка дуже сподобалась. Надто Тільпи.

— Кляті Тільпи,— мовив Саватій, коли Йонеш переклав слова Франца.— Залишили на нашу голову цього генеральського франтика. І що ж тепер з ним?.. Як його віддати?

Прокинулось партизанське лоша, що цього літа виплодилось в лісі. На зиму воно замохнатіло, було все в інеї і від того добре якесь та ніби не з цього суворого світу, а прибилося сюди із зимової казки. Тварини це люблять зверхності, шукають товариша по душі, то й лоша іще в лісі встигло подружити з Палазею і тепер трималося її сапей. Оце прокинулось і бачить: нема нікого на санях.

— Ноги! Рятуйте ноги! — кричить Настя.

Онися Паньківну підхоплюють, несуть на сапи, обтрунують. Настя гарячково натирає снігом босі ноги. Виходить з туману й кінь, на якому мчала сюди Онися Паньківна. Неподалік вітряків упала з коня, то вже не змогла вибратися на нього, кінь і справді зависокий.

Онися Паньківна, коли їх оточили ташками на майдані, помітила коня неподалік, викралася з патовпу, але піяк не могла залізти на того драбиняка, аж доки не здогадалася скинути чоботи. Хлопчики під стіною костюлу стояли рядком, зустріли смерть, як дорослі, лише матері ячали на майдані. Що там відбувалося далі, Онися Паньківна не знає, вона майнула сюди через поля, блукала біля якихось ожередів. Потім пройшли танки на Маминці, мабуть, ті самі, що були там. А кат той на милиці, з білою ногою, пригрозив, що винищить усіх до ноги, коли йому не повернуть полоненого. Один з хлопчиків, зовсім прикорінок, босий, в сорочці, мабуть, з печі забрали... теж поліг під стіною.

Хтось перевзувався, передав для вчительки спершу одного валянка, а далі й другого. То Тюльпан, в його мішечку виявились черевики, іще не взувані, припас для відлиги.

У Маминцях озвався кулемет. Франц стрепенувся, бо-язно зиркнув на Саватія, що саме підвівся в стременах,

шукаючи у натовпі Мишка Татарина. Кулемет гарикнув зухвало і тепер піби жахався самого себе.

— Твої? — запитав Саватій, підстьобнувши коня.

— Макогоненко... — відповів Мишко. — Це він. Точно. Стара стрічка. Заїдає.

— По конях! — кіпним і санним наказав Саватій.

— Він що, сліпий? — запитав Тюльпан. — Зупини цього стратега, доки не пізно. Це ж наша остання ніч... З чим на танки? З чим?..

Побувавши не раз і не два в лабетах смерті, ми виховали у собі здатність ігнорувати її навіть тоді, коли смерть здавалася нам непереможною. Це, можливо, й рятувало від неї. Та що ближче перемога, то більше бажання дожити до неї. Але довіримося Саватію.

А Настя сьогодні зовсім «переметнулася» до них, татари привласнили її сани, посадовили свого кучера, і той погукував по-татарськи, коненята стригли вухами, не знали чужої мови. Сама ж Настя горнулася до заломленої шапки Миши Татарина та, щоб не так помітно було її білу хустину, звела комірець свого дубленого кошушка. Чудна! Мені, однак, видно.

Родом Настя з Надросся, з бідного і велетенського села на горбах, яке тому й зветься Рудим Селом. Сама ж вона циганкувато-чорнява, очі в голубизні, коси чорні, пестить їх у косі, котра зараз під кожушком. І вродиться ж отаке в Рудому Селі, де всі дівки мали б бути руді й жінки руді. Сина свого віднедавна переховує тут, через те так незастеречно й летить туди.

У Рудому Селі сюрбнули лиха за Настю, коли фашисти довідалися про «комісаршу». Перед самою війною приїздили туди з Вовкотрубенком у відпустку, і шпала на його петлицях потім далася знаки Стеблинським. Не здолавши Настю, гітлерівці заходилися «ловити» її маленького сина, якого наредила вже тут, у Рудому.

Онися Паньківна кутається у Павлів кожух, завеликий для неї, валянки також заглибокі, коліна не згинаються в них, тому тримає ноги пластом, а на валянках лежить упоперек карабін — озброїли вчительку. Якщо на нас нападуть танки, то Онися Паньківна в тих чужих озувцях не зможе ступити й кроку. Лоша відстало, біжить поруч з конем, і Франц раз у раз озирається, не хоче втратити свого нового товариша.

Харро фон Прайс знову нагадав про себе залпом. Сили явно нерівні, й татари з Настею не мали б отак беззастережно летіти вперед. З'явився ворог, якого обрали не ми для себе, а він обрав нас. І дивно було мені, що то був батько цього хлопчини, який занишк за мою спиною. Хлопець не знав, що ми веземо його до батька.

Саватій наздоганяє сани Татарина, на ходу дає йому якісь розпорядження, потім звертається до Насті, мабуть, пропонує їй перебратися на інші сани. Саме так, показує люлечкою назад. Настя, либонь, відмовляється, але Саватій примушує кучера притримати коней, за їхніми саньми зупинилась уся валка. Настя сходить, вервечка саней рушає далі, повз Настю... Я певен, що вона чекає на мої сани, вже штовхаю Тюльпана в плече, щоб той зупинив коней, але Настя пропускає нас, очікує Кайдашенків, сідає до них, поруч з Онисею Паньківною, і мені тепер крізь скрип полозків, дихання коней та набридливе постукування чобіток Франца все голосніше вчувається Настин сміх у скирті і теплий запах її козушка. Була там сьогодні, й, певно, не вперше, але ж як витончено ховалася зі своєю любов'ю до цієї останньої ночі, коли змінити щось уже неможливо, та й чи потрібно... Татарин озирається, знімає шапку до неї, немовби прощається з Настею.

А я знову сотаю собі нитку отого недавнього, з чого почалася, а мо', й справді велика любов, поміж якою опипилися зараз мої сани... з бранцем війни і з бранцем зради жіночої. Ще й не знати, котрому з тих бранців зараз тяжче на душі — йому чи мені?..

Щоразу, як тільки виникало якесь непорозуміння між нами й татарами, Саватій посилав до них Стеблинську, та все улагоджувала, татари на деякий час переставали занікувати до нашої «зони», адже тим інколи ставили нас у скрутне становище. Ходили на своїх возах «по ясир» хто й зна куди, під Таращу й під Київ, інколи брали з собою на діло Настю, тоді вона барилася там по тяжпеві й довше, та навіть у ті дні, коли ми вже втрачали надію на її повернення, молодиця знову з'являлася в загоні. Була весела, дотепна, жартома кепкувала з маминського «отамана», а проте в очах її з'являлися ласкаві промінчики, що ними обдаровувала там відважного Татарина. Миша був гарний, вражала синява його очей, постать як у джигіта; і шапка була йому завше до лица, і вусики що гаряча смола, так і кортіло торкнутися їх пучками пальців, аби вневпитись, чи справдешні воли. Мені не лишалось нічого

їншого, як тамувати свої ревності, вдавати на людях, нібито мене мало обходить, повернеться вона від татарів а чи залишиться там назовсім. Але вночі, коли вона затримувалася в них довше звичайного, я нишком вибирався з Липника * на своїй кобилі з лошам, пускав їх пастися на рові, а сам вглядався в дорогу, чекаючи, що там замаєчів Настя. Кілька разів мчав назустріч оманливому видінню, і кобилиця, певно, ніяк не могла втямити собі, навіщо я відірвав її од паші з сонним лошам.

Найлегше переконати людину в тому, у що їй самій так гаряче хочеться вірити. Хтось вигукнув перший: «Наші, наші!» — і люд повалив з балки, старі й малі бігли сюди, до майдану, де зупинились танки й звідкіля долинав тепер лише притамований гул моторів. Що ближче до майдану, то більше певності: прийшли наші. На біса німцям гасити вогні й поводити себе аж так обережно. Де збирається бодай два німці — там відразу ж спалахує лемент, просто дивно, що вони так багато галасують. Переднім уже видно в тумані силуети танків — стоять один за одним, тихі, добрі. Та тільки чому не чути Миші Татарина? Чому партизани не братаються, не радіють, не кличуть народ з лісу? Це примусило декого зупинитися, завагатись, цикнути на хлопчиків, завше безпечних та доскоцьких — вони й зараз борсались у снігу ватагою, одне наперед одного.

І раптом увімкнулися прожектори, вихопили з туману юрбу, і танки, ніби по команді, посунули на людей. Тоді й озвався «максим» на дзвіниці. Бив по піхоті, що спішилася з машин, бив по озвірілих танках, один з яких переслідував зграйку хлопчиків. То була нерівна гра чогось страшного й великого з малим, беззахисним, аж доки хлопчики не здогадалися кинутись урозтіч, розлетілися в туман. Тоді танк зупинився, розвернувся, пошукав кулемет Макогоненка прожектором і прямою наводкою вдарив з гармати по білій дзвіниці.

Вася Макогоненко з другим номером опинився на землі, під уламками дзвіниці. Він ще жив, коли його схопили фашисти, підняли на ноги й, тримаючи поїд руки, привели на майдан. Люк відчинився, з нього висунувся танкіст у шоломі, запитав:

— Партісан?

— Так...

* Назва лісу.

- Где мой син? Франц. Там, Борцаговка, сдался плен...
- А ти хто? Хто ти?..
- Я — отец...
- Сволота ти! Катюга!
- Что?
- Танками на дітей... Зараза!

Харро фон Прайс вийняв пістолет, але, повагавшись якусь мить, сказав замирливо:

— Отдавай Франц, і я отпущу тебя. Карашо?

Макогопенко мовчав, голова впала йому на груди. Знаючи, що його життя зараз важить для Прайса, солдати поклали Васька на сніг горілиць, напевне, ще мали надію, що він прийде до пам'яті. Прайс наказав обшукати вбитого, але солдати нічого не знайшли в кишенях партизана, окрім люльки та білої бороди.

Татари, спішившись у вибалку, на санях залишили кілька чоловік і побігли через городи до головної вулиці, звідкілья докочувався гул моторів. Саватій наказав їм відрізати піхоту від танків, а своїм загоном він атакують потвор із засідки. Гранат було обмаль, то Ваня Швайка роздав пляшки з пальною сумішшю — кожному по пляшці. Цю зброю Швайка виготовляв сам, знав її іще з сорок першого, і хоч ми рідко вдавалися до легендарних пляшок у партизанській війні, Швайка, однак, не забував про них, на ньому лежав цей обов'язок, як на старшому підривникові загоноу. Зараз Швайка роздавав пляшки наче бозна-яку коштовність. Одну пляшку Саватій поклав і собі в кишеню, певна річ, для прикладу.

— Головне — знешкодити піхоту, а ті одоробля для нас ніщо. Вони страшні у відкритому полі, — підбадьорював Саватій вершників.

Ми засіли за плотами на околиці. Саватій з вершниками причаївся у вишневому садочку, з якого зручно нападати на танки. Там Гнатовський, Йонеш, іще чоловік п'ятнадцять на конях. Настя Стеблинська з карабіном також пішла в засідку, залягла неподалік нас, побіля воріт, за якими хлопці встановили міномет. Перемовлялися жєстами, хоч німці нас не могли б почути — ракетіли мотори. Франца залишили на санях, припоручивши на нього коней. Я наказав Насті мати око на Франца, щоб той не втік.

Татари пішли у рукопашну, орудуючи ножами й прикладами. На машинах зчинився лемент, передсмертне ри-

чанья зарізаних, безладна стрілянина. У танках іще не могли збагнути, що стряслося з піхотою. Задні машини повернули на Борщагівську дорогу, по якій прийшли сюди, але тут ми вдарили по них із засідки од тинів та воріт. В машини полетіли пляшки, призначені для танків. Спалахнула одна, друга. Німці кинулись геть від охоплених вогнем машин, побігли до танків, що квапливо заклацали гусеницями, перешиковуючись на майдані. Швайці вдалося підпалити пляшками перший танк, стіжок полум'я піднявся над майданом, посунув до ставу, тоді почав розлітатися на шматки — у танку вибухнули снаряди.

— Пішли! — то Саватій повів свою групу на ковах.

Підбравши піхоту з розбитих машин, танки один за одним посунули на греблю. Саватій ішов за ними по п'ятах. Солдати на танках, облінивши їх, наче мурашня, вели по вершниках безладний вогонь з автоматів. Раптом, наче по команді, всі замовкли, скинули на насип кількох убитих — з греблі танки подерлися на гору, що панувала над селом.

— Назад! — наказав Саватій переднім, що вже були в кінці греблі. — Вони виманюють нас на поле...

Танки зупинилися на горі, повернули гармати на село, прожекторами прсмацали став, кілька разів ковзнули світлом по Саватію. Генерал Прайс напевне упізнав вершника, якого не міг не помітити іще там, у Борщагівці, на початку сутички. Прайсу зараз нічого не варто послати снаряд, другий у Саватія, він-бо міг зруйнувати й саму греблю, та, напевне, приберігав її для себе. Саватій віроломно стояв по цей бік греблі, і я не зразу збагнув, чому він дозволив собі такий виклик Прайсу. Цютім я зрозумів — з нами був син Прайса.

...Настя стоїть над убитим Татариним, якого вюклали в поблиській хаті на лаві. В головах шапка, одна рука на грудях, друга звисає долу. Настя наче пробуджується, коли я зупиняюся в дверях. Стоїмо разом, я знімаю перед ним шапку... Згадую свою першу зустріч з татарами тут, у Маминцях, тільки в іншій хаті. За сніданком зібралося чималеньке коло. З решток окремого татарського полку вони заснували тут свою оточенську колонію. Полк був кавалерійський, бився на Росі сорок першого, й оце все, що вціліло від нього. У хаті пахло квантениною, а в сулію збігала по колоску вогненна цівка, з якої впродовж усього

сніданку знімали пробу: на вогні горілка спалахувала, потім спалахували від неї розмови чистою татарською, лише інколи хтось вертався в минуле й називали Мишка «товаришем сержантом». Потому я зрозумів, що всі інші були рядові. Коли поминали командира, комісара полку і всіх, кого називав Мишко, татари вставали, випивали мовчки. Відтоді він старшинував над ними. І над Маминцями. А от Руде Село йому не вдалося «завоювати». Руде підлягало Саватію. Заполонив там лише Настю Стеблинську.

З хати виходимо разом... і дивно мені, що в Насті на очах — ні сльозинки. Можливо, я своєю появою завадив їй виплакаться.

Танки на горі погасили вогні, вимкнули мотори. Тепер вони ледь вгадувалися на білих валах туману, що наповзали з поля. Пожежа в селі висвітила їх — були то піби живі, волохаті потвори. Їх жерла спрямовані на село, на нас. В одному відкрився люк, з нього підвелася постать у шоломі, щось прокричала по-німецькому в мегафон.

— Що він там шваргоче? — спитав Саватій у Йонеша. Йонеш пояснив:

— Він викликає сина. Це Прайс. Так. Прайс... Він обіцяє йому, що визволить з полону. Що примусить нас віддати його...

Прайс прокричав по-російському:

— Я буду здесь стоять до утра... утром я уничтожу вас, если вы не вернете сына. Вы слыхаль меня?

Саватій зацалив люлечку, поглядом усік, хто був поруч.

— Де Кайдашенки з гарматою?

— Кайдашенки! — покликав Гнатовський.

— Ми тут! — озвався Павло.

— Павло, ти бачиш його? — запитав Саватій.

— Бачу. У люці стоїть...

Гармаші побігли до саней, схопили гармату, поставили на упор. Павло навів її на ціль, прицілився, змахнув рукою. Снаряд пролетів через танки, вибухнув десь у полі. Прайс стояв у люці, наче виклик. Знову зарядили гармату. І знову невдача. Гармату намацав прожектор. Гармаші розбіглись од неї. Там, на горі, засміялися.

— Покажіть їм Франца! — наказав Саватій.

Його привела Палазя. Не одного, з лошам. Ще там, біля вітряків, лоша здружило з хлопцем. Той підгодовував його сіном — лоша брало з рук. Зараз ішло за хлопцем. Ледь

він зупинився, як відразу ж зблиснув прожектор й зашипів порив на нашому натовпі. Зупинився на лошаті, потім засліпив Франца.

— Ультиматум, тільки ультиматум... — наполягає Йонеш.

— Який? Який тут ультиматум? Хай іде к бісу...

— Ми повернемо йому сина, але хай забирається геть. Я сам піду до нього... З ультиматумом!

— Ти?.. Може, краще комусь нейтральному?

— Нема нейтральних... — зауважує Гнатовський.

— Лікар. З червоним хрестом...

Надходить Настя, сувора, мовчазна.

— Лікар біля поранених...

— Ну, ну, Йонешу, то яка наша умова?

— Умова одна. Я повертаюсь від них, Франц повертається до Прайса. Після цього танки забираються під три чорти...

— Гадасш, вони підуть?

— Хай дасть слово генерала... Якщо він ще хоч трохи... Якщо він... Я маю на увазі отець... Бать-ко...

— Я піду до нього. Як мати, піду...

Я не став перечити: Настю вже не зупинити.

Прив'язала білу хустину до тички. Настя зійшла з цею па став, підняла над собою як прапор. Ожив, заячав льодок під ногами, тільки Настя наче не чує його, йде без перестороги, без страху.

Загас прожектор. Франц наблизився до мене. В його погляді тремка тривога.

— Ось твоя гармонія... Заграй...

«Для кого?» — мовчки здивувався хлопець.

Я показав на гору:

— Що ти там грав для нього?..

Хлопчина виступив наперед, відкашлявся, пройшовся по ладах устами, раз, удруге. І заграв...

Настя зупинилася посеред ставу, озирнулася, тоді підняла хустину вище, пішла. Там, від танків, відокремилася постать, зробила кілька кроків до косогору і несподівано вклякла. Її враз обступили чорні маляки.

Хлопчина грав «Катюшу» (їм подобалися наші пісні). Там заспівали... Змерзлі чоловічі голоси. Співали для Франца.

Настя перейшла став, потім подерлася нагору. Кілька разів упала. Хор затих... Тут замовкла гармонія... Хлопчина весь був там... Я думав про Настю, про Мишу Татарина —

товариші внесли його з хати, поклали на сани, чекали, деки повернется Настя, мабуть, знали, що вона му- сить попроситися з ним. Можливо, його смерть штовх- нула її на цей відчайдушний крок. Йдучи, вона навіть поглядом не попрощалася зі мною. Пішла на лід з ним, з Татариним. Я вперше позаздрих йому, вже мертвому. Маленька й безглузда заздрість...

Пригадував кожне її повернення від них, до наймен- них подробиць. Так, то приносила вона любов, дедалі біль- шу, яку приховувала від нас, а може, просто оберігала. Згадалося з сорок першого: зелене плаття, білий комірець, розлючений начальник поїзда, хлопчик і розхлюпане мо- локо. Тепер вона стоїть перед Прайсом, перед його воло- хатими потворами, що занишкли в тумані, та наче ладні цохвилі плигнути через став,— стоїть маленька, безза- хиспа, все ще закохана у Татарина.

Прайс мовчить, і його волохаті потвори також мовчать... До мене підходить Оніся Паньківна, стає поруч, шукає мою руку, шепоче:

— Як ви могли відпустити її? У неї — син на чужих людях...

— Сама зголосилася...

— Краще б я пішла...

Оніся Паньківна сказала це так щиро, що я повірив — пішла б. Вона знає про мою любов до Стеблинської...

Там Настя сходить на лід у супроводі німця. Тут — я з німцем. Хлопцеві слизько в чобітках, незвично. Він нама- гається піймати мене за руку. Ні, хлопче, ми чужі. Іди сам. І п'яких почуттів, п'якого тепла не чую від його до- торків, лише бачу Настю в білій хустні, німця з нею, і танки все виразніше проступають з туману. Жерла спря- мовані на нас, на село.

Вгинається перший лід. Озираюся, щоб не перебрати середини. Ще кілька кроків. Настю супроводжує офіцер. Ось він зупиняється, погрозово тріщить лід.

— Стійте! — гука Настя для нас.

Ми зупиняємось. Офіцер упізнав Франца, кивнув. Франц дістає з кишені гармонію, намагається подарувати мені. Якась незручна мить. Я відмовляюсь. Тоді простяга руку, хоче попроситися. Злий погляд офіцера примушує хлопця опустити руку.

Розходимося, як вороги. Ловлю на собі жорстокий, не боязкий погляд офіцера. В комбінезоні тавкіста, у шоломі, він, проте, чимось скидається на буидючних есесівських

офіцерів, завше тупих, зарозумілих. Здогадуюся — його роблять таким жерла гармат, повернуті в наш бік.

Рушаємо з Настею. Не чую ні її, ані своїх кроків. Чую лише, як цокотять підківки Франца. Озираюся, ті побігли. Чого б це раптом? Хотуть виграти час? Навіщо? Адже ми їм нічим не загрожуємо. Настя тримається з гідністю парламентаря, хо́да у неї красива, незалежна, навіть надміру урочиста як для такої хвилини.

— Швидше! — квапить Опися Паньківна від нашого берега.

Ні, я не побіжу, навіть коли вдарять гармати. Такий стан. Щось ніби померло в душі, відсахнулося назавше. Чіпляюся за останнє:

— Де ваш син, Насте?..

— Тут, у Маминцях. Його переховував Миша... — А далі про інше: — Прайс на млиніці... Одна пога в чоботі, друга у гіпсі... Дав чесне слово, що залишить село. А цей офіцер, що йдеюв сюди, бовдур якийсь. Не зронив жодного слова за всю дорогу.

— Зараз вони заговорять, не потерпайте.

— Він сказав, що міг би стерти нас на порох... Якби не був певен, що з нами Франц.

— За борщагівських хлопчиків ви сказали?

— Сказала...

— А він?

— Промовчав. Мабуть, озвалася совість...

— У людини, що залишила сина на полі бою, яка совість? Шкура він, цей ваш Прайс!..

— Мій?! — зупинилася Настя.

— Я так сказав? Даруйте, Насте. Зірвалось...

— Фойєр! — почулося нам з того берега, ледь ми ступили на землю.

Разом заговорили гармати.

Настя повернулася до них обличчям, неначе закам'япіла. До неї наблизився на коні Йозеф Йонеш, запитав крізь гул:

— Він дав слово честі генерала?

— Дав...

— Кати! — вигук Йонеша потонув у гарматнечі.

Снаряди вибухнули в скупченні саней, заіржали поранені коні, сипонула на лід мерзла земля, обдавши Саватія і всіх, хто був на березі. Лише гребля начебто лишилася недосяжною для гармат.

Саватій раптом пришпорив копя і буквально вилетів на греблю. Він один примітив, що гребля була тією зоною, якої не могли дістати гармати. Погарцював на коні та, немов упевнившись у чомусь, закричав нам:

— За мною! На греблю, на греблю всім! Мерщій!

Кіньні й піші кинулись за Саватієм. Все, що могло пересуватись, побігло, покотилось, полетіло на греблю.

Наша «армада», напевне, справляла з гори неабияке враження. Вона й справді виявилась недосяжною для гармат, що й далі вели обстріл, виміщуючи злість на Маминцях. Ми ніби почували себе під якоюсь вогненною стріхою, і я, може, вперше повірив у гегіальність Саватія, який зважився на цю божевільну атаку. Лише останній поблизький танк зміг відкрити вогонь по греблі, влучив у міст, і той спалахнув, перетнувши нам шлях до відступу.

Передні вже були під горою, вже коник Саватія видряпувався крутим схилом гори, коли раптом заревіли мотори і танки один за одним посунули в ніч. На Рогачин...

У Пилипа Живого є справжня протитанкова гармата, і якщо Прайс наскочить на неї, то це може бути його кінець. Головне тепер для нас — не датися Прайсові в полі, уникнути сутички з ним до Рогачина. Те, що він утік, ще нічого не означає, то могла бути хитрість, щоб виманити нас із села, на простір. Передні з пересторогою йдуть по катаних гусеницями слідах, нічим іншим Прайс поки що не нагадує про себе, він ось-ось має дістатися Рогачина — це кілометрів шість-сім, не більше. Саватій зупинився, прислухався. Гул танків ніби подаленів, Прайс іде швидше за нас, та ось він затих зовсім, мабуть, зупинився.

Саватій наздогнав Йонеша, щось сказав, і з того пішло по валці:

— У них скінчилось пальне...

— Що?

— Бензин скінчився!

— А, бензин. Ви чуєте, хлопці?

— А що? Що? Кажі, чого тягнеш, душа з тебе...

— А! Танки заглухли! Ура!

— Вперед і горе Годунову! — улюблена фраза Тюльпана.

Отак перебалакували собі, та раптом:

— Танки!..

Все зупинилося, завмерло, закам'яніло.

Танки стояли у вибалку, серед чагарників, що тяглися в Рогачинський ліс. Люки були відкриті, солдати стояли гуртками, про щось гаряче сперечались.

Досвітній морозець з'їдав туман, перетворюючи його на колючу мряку, що голками вшивалася в обличчя. Ось-ось мав братися сірий, пронизливо-холодний ранок. Між тим гомоном та ахканням перемерзлих пімців в одному з танків, чути було, вигукував радист... Йому не відповідали, нарешті відповіли. Радист закричав, заквапився, ковтаючи слова. Йозеф Йонеш перекладав Саватієві почуте:

— Шпреє! Шпреє! Квадрат номер сім... Квадрат номер сім... Рогачин... Рогачин... Баки порожні... Рухатись може лише одна машина. Шпреє! Ти чуєш мене? Одна машина... З нами генерал Прайс із сином... Ми відбили його... Мама-не-ц... Прийом! Прийом... Шпреє! Прийом... Русіш панцер... Ні. Партизан, партизан много... Русіше панцер... Ні. Партизан, партизан много... Танків нема... Немає танків... Шпреє! Шпреє! Висилайте заправку... Прайс вимагає... Терміново... Квадрат номер сім... Поле... Туман... Ліс... Шпреє! Шпреє! Прийом! Що? Скобинц? У баках — нуль... Шпреє! Шпреє! Передаю генералу...

В цей час котрийсь із солдатів закричав навіжено:

— Рус! Рус!..

Зупинився знервований танок перемерзлих фашистів. Солдати кинулися до машин, але не встигли вони вибратись на броню, як люки зачинилися, наче по команді.

Ми, не чекаючи наказу Саватія, залягли й відкрили вогонь по танках з кулеметів, гвинтівок, автоматів.

— Кайдашенки! — вигукнув Саватій.

Сюди, на узгірок, поспішали Кайдашенки з гарматою, зняли її з саней, заходились вкопувати, та було вже пізно. Башти танків розвернулися гарматами у наш бік, перші залпи впали на вершників, під Саватієм убито коня, злетіла в повітря гармата Кайдашенків, так і не зробивши отого свого вирішального пострілу. Брати вхопили вбитого Сидора й бігцем понесли до саней. Даремно Онися Панківна голосила над ним: «Сидоре! Сидоре!..»

За хвилину-другу канонада вщухла, розметавши наші ряди на пагорбі. Саватій зібрав вершників і пішки, без коня, повів їх в обхід, на чагарники. Хтось закричав:

— Коня Саватію! Коня!..

Коли Саватій опиниться в чагарнику, ми знову вийдемо на пагорб, відкриємо по танках вогонь, щоб відволікати їх увагу на себе. Саватій в цей час вийде на танки.

Хтось розвернув сани для втечі, я grimнув на кучера — то був Тюльпан. Я підійшов до нього, вирвав з рук віжки і лише тої миті згадав про Настю, яка мала бути на його санях.

— Де Настя?

— Залишилася з Татариним...— сердито сказав Тюльпан.

Учителька взяла Сидорів карабін, пішла з нами на пагорбок. Залягла поруч зі мною.

Вершників не було видно, вони вже чи не дісталися чагарників. Гармати дивилися в наш бік, але мовчали: покльований вирвами пагорб заважав їм розгледіти лапцюжок партизанів. У санях форкали коні, полишені на вбитого Сидора... Ми чекали сигналу з чагарника, хоч не знали, яким він буде — не змовилися із Саватієм. Не встигли. Напевне постріл... Ні, запальничка Саватія. Ось вона спалахнула раз, удруге, мабуть, з-під поли, для нас.

Відкриваємо вогонь по танках. Відповідь — у ту ж мить. Горить, чадить пагорб. Але з чагарників уже летить на танки Саватій. Вибухають гранати, спалахує броня від «пляшок» Івана Швайки. Лише два спалахи було, отже, лише дві пляшки, головний танк вмикає швидкість, натужно піднімається на протилежний косогір, робить кілька пострілів по нашому пагорбу і щезає в тумані.

Саватій ходить по броні, стукає підковами, кричить їм:
— Здавайтеся! Вилазь!..

Полонці шинелями збивали вогонь із зачипених танків. Вони кричали танкістам, що Прайс утік, а їм краще здатися. Певна річ, благали за себе.

Настя Стеблинська в цей час ховала у Маминцях Мишу Татарина.

А на світанку прийшов туди радянський батальйон. Заставши там спалений міст, солдати заходилися скидати на вигарище вози, сани, човни, віялки,— все, що знаходили поблизу. Ми нагодилися саме враз, віддали для мостків добрий десяток саней, на яких привезли полонених.

Капітан Кладов, ще зовсім юнак, років йому двадцять чи трохи більше, за сніданком, який влаштували обопільно, не зводив очей з Насті Стеблинської.

Полонених погнали пішки на Борщагівку, а ми пішли з Кладовим на Рогачин. Кладов сказав, що, за відомостями командування, в Рогачині засів свіжий німецький пелк.

Коли ми проїздили повз танки у вибалку, Кладов висунувся з віліса, привітав Саватія, що пасупопив на голову чорний башлик, в якому знову прибрав суто цивільного вигляду. Великий полководець уже не підлягав мобілізації за віком, отже, знову повернеться в свою Довгалівку і стане тим «вічним головою». Отак і зникне Саватій, якого втворила війна. Його звали Петром Опикійовичем Довгалюком, а ось чому називали Саватієм — цього ми так ніколи і не збагнемо.

Слід Прайса примушує капітана пасторожитись, він пропускає наперед мисливців за танками. Я ж чомусь намагався думати про Онисю Пальківцу, вочевидь уявляти собі, як ото вона сама серед поля везе вбитого Сидора і, можливо, в цю мить думає про нас...

Штаб дивізії стояв у Збаражівській школі, це за кілька кілометрів від Рогачина, по той бік Росі. Загін після зволення Рогачина мав з'явитись туди — там уже чекав на нас представник партизанського штабу. Ми зупинилися біля воріт школи. Звідси стежка веде через сад, ми заповнили її майже всю, маленький Саватій вів нас гордо, з гідністю, в Рогачині його хист визнав сам комдив. Тримав у руці люлечку. Раптом зсрухомів, різко, як він умів це робити, за ним зупинилися всі.

У саду, під деревами в інеї, товкся гурт полонених — чоловік двісті-триста, під охороною. І один на милиці, у шоломі танкіста.

— Віп? — запитав Саватій у Насті.

Настя гостро подивилася на Прайса.

— Віп...

Генерал одвернувся від нас, але з гурту раптом виірнув Франц, упізнав це то мене, не то Саватія, вигукнув майже радісно, по-дитячому:

— Камрад! Камрад!

Саватій рушив далі. Хто зна, як можуть витлумачити це знайомство солдати з охорони. Франца вразила така наша байдужість, він напевне подумав, що ми не впізнали його, похапцем вийняв гармонію з кишені, провів по ній вустами, загравав «Волгу, Волгу». І тут старий Прайс не витримав, ударив хлопчину по обличчю. Гармоніка випала на сніг. Натовп полонених заціпенів. Тоді якийсь солдат підняв гармонію, подав її похнюпленому хлопцеві, але той, замість того, щоб піднести її до уст, жбурнув батькові під ноги. Прайс з навіснілою люттю почав товкти її залізним наконечником милиці.

Коли ми залишали штаб дивізії, полонених в саду вже не було, залишилось тільки вибите ними місце на снігу і стежка, яку вони протоптали до воріт. На тирлиці їхньому валялися обривки газет, пляшки, консервні банки, мокрі онучі і серед тих покидьків — гармонія Франца. Саватій зупинився. «А он і кашкет, і чобітки визирають з-під снігу...»

Ми підійшли ближче. Вбитий лежав ниць, притрушений снігом, а точніше інесм, який насявся на нього з дерев. Гнатовський нахилився, перекинув, потягнув за рукав. То був маленький Франц, наш полонений, син Харро фон Прайса. Ми познімали шапки з червоними нашивками, постояли мовчки.

— Що там таке? — запитав вартовий на ганку.

— Вбили свого...

— Поховаємо... — сказав вартовий, начиняючи махоркою козячу ніжку.

Другий солдат вивів Прайса зі школи і завернув до машини, що чекала на нього біля воріт. Батько Франца підстрибував на милиці, навіть не повернув голови до мертвого сина.

Вартовий на воротах пропустив полоненого з конвоєм і пестив замахнатіле лоша, яке прибилося тепер до штабу.

Заіценний шкільний сад стояв у якійсь такій задумі, в ньому бракувало для мене веселого дитячого лементу, що ніби мав ось-ось спалахнути. Був перший день сорок четвертого. Ми перепочинемо — і знову у тил ворога. Перемога має зростати і з наших рук.

Київ, 1972—1973

ОСТАННІЙ ПАТРОН

Кіноповість

Неподалік від залізничної колії під старими яблунями притулилась біла хатина під стріхою.

Ранок. Довкола над комiнами сиві пасма диму. Тільки над цією хатиною ще не курить.

У хатині на високому ліжку сплять двоє — Василь і Нінка. Молодик обхопив рукою дівчину за стан, пригорнув до себе.

Нінка прокидається, легенько вивільнюється з-під його руки.

Василь повертається горілиць, щасливо посміхається уві сні.

Нінка поглянула на хлопця, тихенько прикрила ковдрою його груди. Знову зупинила погляд на його усміхненому, гарному обличчі. Потім тихесенько вислизнула з постелі, стала босими ногами на підлогу.

Підлога, стоптана за минулий день, втратила свіжість. Нінка поморщилась і вийшла в сіни.

Василь заклав дужі руки за голову, спить.

Нінка вносить відро з водою. І тихесенько, щоб не збудити хлопця, протирає підлогу попід лавами, від столу до ліжка.

Раптом Нінка завмерла. Під ліжком в узголів'ї на підлозі лежить пістолет ТТ. Нінка подивилася вгору. Поміж бильцем ліжка і матрацом — щілина. Видно, пістолет випав уночі з-під подушки. До нього біжать зараз патьочки води. Нінка обережно обвела ганчіркою довкола пістолета і заходилася мити далі. До печі, до мисника, до порога.

Свіжозмита підлога виблискує плямами фарби, що збереглися від давнього фарбування.

Не рипнувши дверима, Нінка виносить відро у сіни, потім повертається, пурхає у ванькирик, починає вдягатися.

Прогримотів поїзд залізницею. На вагонах німецькі написи.

Спить Василь.

Нінка чепуриться біля люстра. Побачила у люстрі Василя. Підходить до хлопця з наміром збудити його.

В цей час біля двору зупиняється чорний «опель-капі-тап».

Нінка поглянула на нього у вікно.

В машині пихкає сигаретою фон Ріхтер, шеф місцевого гестапо, здоровенний німець, трохи обважнілий у свої тридцять п'ять літ. Він зиркає з віконця машини на порожню вулицю, на подвір'я, на хату, з якої виходить Нінка.

Василь розплющує очі, ніби він і не спав. Швидко схоплюється з постелі, підбігає до вікна. Прохиливши фіраночку, уважно дивиться в щілину.

Він бачить Ріхтера в машині. Той саме викидає недокурка у відчинені дверцята. Нінка пірпає в машину, вмоцнується біля водія. Ріхтер зачиняє дверцята. Машина рушає.

Василь стоїть ще біля вікна. Потім підходить до ліжка, відхилиє подушку, але того, що він шукає,— нема. Василь помічає щілину поміж матрацом і спинкою ліжка. Нагинається.

Пістолет лежить на підлозі, вимитий і ще вологий довкола нього.

Василь піднімає пістолет і, перевіривши обойму, стромляє його за пояс штанів, швидко вдягає піджак.

Кабінет шефа гестапо.

На зеленому сукні столу жодного папірця. Тільки жовто-іржаві бляшки гільз. З пістолета, з гвинтівки, ба навіть з мисливської — шістнадцятого калібру.

Гільзи, доскіпливо відсортовані, підібрані одна до одної, рівнорядними рядками зашпилені на потертому сукні окремими ґрунками.

В одному рядку дві гільзи з пістолета, в другому — три з нагана, в подальшому — чотирнадцять з гвинтівки.

Але не будемо розглядати до кінця рядки, бо поле сукна неосяжне.

Під кожним рядком гільз прикріплена шпилькою біленька паперова смужка з написом по-німецьки, на якому відзначено рід зброї, а подекуди ім'я її власника.

У найдовшому рядку — вісімнадцять пістолетних гільз. На білій смужці напис — «ТТ». І більше нічого. Ім'я власника пістолета ще не з'ясоване.

Око Ріхтера викривилось за опуклим склом лупи.

Рука розчепірила пальці, перекочує на долоні пістолетну гільзу, потім кладе до групи вісімнадцяти з написом «ТТ» і пришпилює до сукна.

Решту гільз, що лежать купкою на столі, Ріхтер згортає зі столу і кидає в кошик.

Василь заходить у хату.

Біля столу снідає Микола. Господиня ставить на стіл ще полумисок з картоплею.

Микола поглянув на Василя. Той хитнув головою, показуючи на двір.

Микола долонею витирає губи і йде за Василем.

У клупі Микола дістає з-під сіва автомат, три гранати «лимонки». Знімає з кілка старий плащ.

Василь вкидає «лимонки» в кишені плаща, потім замотує в нього автомат. Микола викотив велосипед. Скручений плащ Василь прив'язує шнурком до рами.

В кабінеті Ріхтера виструнчилися поліцаї. Біля них Нінка.

— Якщо за три дні ви не знайдете пістолет,— Ріхтер тиче пальцем у сукно столу біля рядка з дев'ятнадцяти гільз,— який прищє смерть дев'ятнадцяти німецьким офіцерам, ви будете знищені всі до одного!

Нінка перекладає просто:

— Якщо не знайдете за три дні, вас розстріляють. Усіх.

Поліцаї насупились, поскиляли голови, дехто розгублено кліпає повіками. Один, чорнявий, з маленькими очицями, злісно стис обезкровлені губи.

Ріхтер показує рукою на двері.

Поліцаї, понуро згинаючись, виходять з кабінету.

Ріхтер допитливо дивиться на Нінку і говорить по-російськи:

— Ви не точно перекладаєте. Я сказав: «Ви будете знищені всі до одного». Як ви могли вчити дітей німецької мови?

Нінка мовчить, не відриває погляду від дев'ятнадцяти гільз, пришпилених до столу.

— Не вистачає двадцяті? Так? Ви це подумали? — Ріхтер просвердлов очима Нінку.

Але Нінка нічого не відповіла, тільки відвела очі вбік. Ріхтер виймає з шухляди столу книжку — підручник з німецької мови, подає Нінці.

— Сьогодні ви не потрібні. Вчіть мову.

Майдан у центрі містечка. Недалеко стримить у небо височезна труба цукроварні. З будинку, в якому розташоване гестапо, виходять поліцаї.

По два, по три сідають на бідки, на лінійки, роз'їжджаються в різні сторони.

З бічної вулички викочується па площу велосипед. Василь на сідлі, крутить педалі, па рамі Микола.

Біля будинку гестапо стоїть «опель-капітан».

Василь скоса поглянув па машину, потім кинув погляд угору. На другому поверсі біля вікна стоїть Нінка, дивиться вниз на нього.

Не оглядаючись, Василь і Микола їдуть далі вулицею. Проїжджають біля ставка. Обіч асфальтованого шосе стріла, на якій написано: «Kiev — 123 km».

Дорога вискочила в поле, під гору. На дорозі нікого.

Василь важко крутить педалі. Зупиняється.

Микола сплигує з рами.

Ідуть вгору пішки. Мовчать.

Назустріч проїхав камуфльований фургон.

Ззаду було видно, що в кузові повно солдатів-автоматників з білими бляхами на грудях.

Василь глянув па Миколу, той хитнув головою.

Зійшли на гору. Оглянулися.

Далеко впизу між пагорбами розкинулось містечко. Над ним високо стримить у небо труба цукроварні.

Микола скидає з себе піджак, накидає Василеві па плечі.

Тепер уже Василь вмощується па рамі велосипеда. Микола стрибає в сідло.

Велосипед котиться дорогою згори, у вибалок.

Дорога простяглася понад лугом. Потім прошмигнула попід залізничним містком. Далі рівно пролягла до лісу.

Василь, тихо насвистуючи, підморгує Миколі. Той ледь усміхається самими очима.

Метрів за чотириста від дороги стугонить молотарка. Біля неї видно маленькі постаті людей, що працюють на току, підводи, з яких скидають снопи.

Із внутрішньої кишені Миколиного піджака, накинутого на Василеві плечі, стирчить дуло пістолета. Але ні

Микола, ні Василь не помічають цього. Обоє стривожено дивляться в бік молотарки.

Ось невелика посадка над дорогою. Місток, перекинутий над рівчаком. Насип, обсаджений старими вербами.

Микола зупиняє велосипед.

Обоє сходять на дорогу. Молотарку звідси добре видно.

Микола дивиться на Василя, ніби питає, що ж робити.

Той заперечливо хитає головою і показує, що треба їхати далі.

Сідають на велосипед. Їдуть.

Кінчилася посадка. Лісочок відійшов убік. На пагорбі кілометрів за півтора вовтузяться біля телеграфних стовпів якісь люди. Біля них машина.

Микола стурбовано дивиться на Василя. Той рухом голови показує: далі, їдьмо далі.

З поля на посе виїжджають врубльовані підводи зі снопами, їдуть назустріч велосипедистам.

Микола звертає на обніжок дороги.

Повз них пропливає перша підвода. На снопах, придавлених рублем, погойдусться ще не старий дядько. Осадчий Явдоким. Дядько байдуже глянув на хлопців, цвюхнув на коней.

За першою підводою пропливає друга, третя.

Василь занепокоєно глянув на Миколу. Той натискує на педалі. Але їхати швидше знову заважають зустрічні підводи з снопами.

Коні йдуть поволі, серединою дороги. Снопи з возів широко звисають в обидва боки.

Знову жовтими горами пропливають снопи. Одна гора, друга, третя, четверта.

Нарешті велосипедисти можуть їхати вільно. Їдуть. Микола з усієї сили натискує на педалі.

Метляється його піджак на плечах у Василя.

Стирчить з внутрішньої кишені кінчик дула нагана.

Та ось підводи, що залишилися позаду, раптом звернули вбік і стали.

З лівого боку з-за них виринув чорний «опель-капітан».

Василь з тривогою поглянув на Миколу. Той не витерпів, оглянувся.

«Опель-капітан» швидко наздоганяє велосипед. На передньому сидінні біля водія сидить штадткомендант. На задньому — Ріхтер і поліцей-комісар.

Микола звертає велосипед знову на обніжок дороги.

«Опель-капітан» порівнявся з велосипедом.

Ріхтер глянув на велосипедистів, щось гиркнув водівві. Машина уповільнила хід, котилася паралельно з велосипедом.

Ідуть Микола і Василь. На обличчях вдавана безтурботність.

Уважно приглядається до них Ріхтер. Раптом він щось помітив. Торкає рукою водія за плече.

Машина виривається на кілька метрів уперед і стає. Відчиняються дверцята. Спершу з них висовується дуло автомата, за ним виходить Ріхтер. Він ступає кілька кроків від машини, не зводячи з хлопців автомат.

Микола зупиняє велосипед. Обоє сходять на дорогу.

Ріхтер впритул підходить до Василя і тиче автоматом у груди.

Чорна дирочка дула невблаганно насувається на Василя.

Василь не може поворухнутися. Ніби прикипів до дороги.

— Вас іст дас? — Ріхтер стукає автоматом Василеві в груди.

Василь схиляє голову і тільки тепер помічає кінчик дула пістолета, що стирчить із кишені Миколиного піджака, накинутого на його плечі.

Чи йому здається, чи то й справді так — у машині сміються штадткомендант і поліцай-комісар.

Василь зводить голову, дивиться на Ріхтера, помічає в його очах глузливу посмішку.

Автомат, який ось-ось проштрикне йому груди, важкий, дальнобійний, двадцятичотирьохзарядний, з дерев'яним прикладом.

Рука Ріхтера міцно обхопила ложу автомата. Вказівний палець цупкий, укритий руденькими плямами та тонісіньким безбарвним волоссячком, туго перехоплений у верхній фаланзі срібним перспем з гемою мертвої голови та схрепчених кісток, застиг на спусковому гачку. Леде помітний рух — і смерть.

Василь знову зустрічається поглядом з колючими, глузливими очима Ріхтера і спокійно каже:

— Дас іст наган, — більше сказати йому нічого.

— Мандат! — вимагає Ріхтер, не відводячи дула.

Перше, що спадає Василеві на думку, вихопити пістолет. Він хоче піднести руку до грудей, ніби збирається дістати мандат, якого насправді нема, але Ріхтер легенько вільною рукою смикає за полу піджака. Піджак падає додолу разом з пістолетом.

Василь чує, як у машині зареготали німці.

Микола оторопіло стоїть коло велосипеда.

На велосипеді прив'язаний до рами плащ з автоматом та гранатами.

Василь бачить, як дуло автомата на мить відхилилося від грудей — це ще й досі тягнеться та секупда, коли Ріхтер смикає полу піджака і піджак падає додола. Дуло так повільно відходить, і Ріхтер так помалу розгинається, що можна встигнути. Але це не думка, це відчуття людини, яка повинна зараз умерти або врятуватися, і Василь подається всім тілом уперед.

Дуло автомата потрапляє під пахву його лівої руки, а долоня хапається за ствол. Ріхтер смикає автомат до себе з такою силою, що голова Василя метнулася назад, аж хруснуло в шиї. Але рука ніби прикувалася, приросла до автомата, стала його продовженням.

Права Василева рука хапається поруч з лівою.

Піджак з паганом лежить на землі.

Ривок до себе — і обоє падають на дорогу.

Штадткомендант і поліцей-комісар дістають із кобур парабелуми. Але кобури довго не відчиняються.

Микола смикає шнурок, яким прив'язано плащ до рами, однак шнурок не рветься — ріже до крові пальці.

Штадткомендант нарешті дістав парабелум, піднімає, але стріляти не може. Перед ним на дорозі широченна спина Ріхтера.

Ріхтер, лежачи на боці, тягне до себе автомат. Його ноги шукають опори, а її немає на рівності асфальту.

Василь сунеться за Ріхтером разом з автоматом, повертаючись ногами до машини.

Штадткомендант стріляє по Миколі. Той падає з велосипедом у кювет.

Микола розриває шнурок, яким прив'язано плащ.

Ціліться у Василя поліцей-комісар. Василь же крутиться за Ріхтером, з усієї сили чіпляючись носками черевиків за край асфальту, щоб не повернутися до машини спиною.

Ріхтер щось кричить по-німецьки, але слів розібрати неможливо. Це стогін. Обличчя його в крові. Василь помічає, що кров під ним. Вона чорною калюжею розповзасься по асфальту. Василь звільняє праву руку з автомата і вихоплює з-за пояса свій ТТ. Націлюється у Ріхтера.

Ріхтер кричить.

Василь натискає курок, але пострілу немає — осічка.

Стріляють штадткомендант і поліцей-комісар.

Кричить Ріхтер.

Кричить Василь:

— Коля!

Обидва червоні од крові.

Василь підносить угору пістолет, хоче вдарити Ріхтера по голові. Той одвертається.

Лунає постріл, несподівано для Василя.

Голова Ріхтера сіпається.

Микола розмотує плащ. Але автомат заплутався залипчям у його підкладці.

Василь висмикує автомат із рук Ріхтера.

Ріхтер ще б'ється об дорогу.

Василь спрямовує автомат на машину. Натискає на курок. Але пострілів не чути.

Водій, помітивши направлений на нього автомат, вмикає газ. Машина рвучко рушає.

Василь зводиться, натискує знову на курок і тільки раз помічає, що автомат на запобіжнику.

Вмить він переводить запобіжник і стріляє.

Але машина вже далеко. З кювету вискакує Микола з своїм автоматом. Стріляє услід машині.

Ті, що вовтузилися на пагорбі біля телеграфних стовпів, поставали і уважно дивляться на дорогу.

Це тотальна команда Тодта, яка працює на прокладанні кабелів зв'язку.

Стоять люди біля молотарки, дивляться на шосе.

На дорозі Микола і Василь. Василь поглянув на свою праву ногу — пижче коліна вона мокра від крові. Микола піднімає з кювету плащ з гранатами і, ухопивши Василя за руку, кидається бігти в протилежній машині напрямом.

Василь біжить за ним, залишаючи піджак та велосипед на асфальті.

Оргтодтівці бачать на дорозі двох людей та машину, які віддаляються в протилежні сторони. Кілька з них хапають гвинтівки і починають стріляти по двох утікачах.

Біжать Микола і Василь. Василь припадає на поранену ногу. Дзижчать над їхніми головами кулі.

Микола і Василь звертають на ріллю, ховаючись за прикордонню посадку кущів акації.

Стоять селяни біля молотарки, дивляться на втікачів, що наближаються до них чорною ріллею.

Василь падає на груддя, далі бігти не може.

Микола схиляється над другом, висмикує з штанів довгу сорочку, віддирає від неї поділ.

Василь на мить втрачає свідомість.

Микола швидко перев'язує йому ногу. Потім звалює Василя собі на плечі і, підхопивши зброю, поспішає до молотарки.

Стоять селяни біля молотарки. Моторист вимкнув двигун.

Микола підходить до найближчої підводи, на якій сидить Явдоким Осадчий. Допомагає Василеві забратися на воза, сам плигає на полудрабок і штурхає Явдокима у спину.

Той хльоскає батогами коней.

Коні мчать стернею.

Василь лежить на возі горілиць. Над ним пролітають хмари. Із хмар пада дощ.

Мчать коні, вигнувши дугою шії.

Василь дивиться на ногу, ворухить нею, нога слухається. Полегшено зітхас.

Мчать коні. Влітають на околицю містечка.

Микола рукою торкає Осадчого. Той зупиняє коней.

Микола сплигає з полудрабка. Допомагає зійти Василеві. Забирає з воза автомати, обмотує їх плащем.

Дядько смикає віжки, і коні знову галопом рвонули вздовж тихої сільської вулички і зникли за рогом.

Микола, підтримуючи Василя, заходить у чийсь садок. І стежкою поміж городами хлопці йдуть на другий кінець села.

У березі з кришечки Олена бере воду. Тільки-но завдала коромисло, підвелася — та так і завмерла. Перед нею в кущах Василь і Микола. Страшні, скривавлені.

— Іване! Іване! — не своїм голосом закричала Олена, покинула відра і бігом до хати.

Василь сперся руками на цямриши:

— Пити!

Микола зачерпнув воду корячком, подав Василеві. Той напився. Микола підхопив його і притьмом в інший бік.

Стежка, що веде з берега, впирається у подвір'я, серед якого стоїть старенька, обдерта хатка.

Микола допомагає Василеві сісти на землю під калиновим кущем. А сам з причілка підходить до хатиши.

Заходить у двір. У дворі граються троє дітей. Старшій дівчинці років вісім. Меншим — одному десь п'ять, а другому — три.

Старша дівчинка подивилася на незнайомого чоловіка і сказала серйозно:

— Мама у кошарі козу доять.

— А батько де? — питає Микола.

— Тато на війні, — відказує дівчинка. — Із німцями воюються.

— З німцями? Ти диви!

Микола йде до повітки, зникає в дверях кошари.

Дівчинка бавить малого старими позеленілими патронами від гвинтівки. А середній тягає по землі відстріляну німецьку кулеметну стрічку.

З кошари виходить Микола і господиня хати Катерина з дійницею в руці.

— А йдіть, діти, в хату. Візьми, Олю, малого.

Оля бере найменшого на руки. Діти слухняно йдуть у хату.

Катерина йде за ними і незабаром виходить.

Сидить Василь за причілкою хати під кущем калини. Над ним звисають червоці кетяги, прибиті ранковими морозами. Раптом вони перетворюються у червоці краплини і падають кривавим дощем з гілля калини...

Василь на горищі.

Він вмитий, у чистій сорочці, в інших штанях, прикритий колушом. Поруч з ним Микола. Подає Василеві кухоль з молоком, окрасць хліба.

Василь підводиться. Їсть.

Одна по одній їдуть у містечко німецькі машини, в них солдати.

На вигоші серед села стоїть камуфльована машина-фургон.

Біля хат шведяють солдати фельджандармерії з білими бляхами на грудях.

Трос солдатів заходять у двір Катерини.

Діти, як і раніше, бавляться у дворі.

Старший із німців поглянув допитливо на дітей, на старшеньку Олю.

— Мама на городі. Пораються... — каже Оля.

Старший не зрозумів, що саме сказала Оля, але, почувши слово «мама», збагнув, що дівчинка сповіщає про матір, і заявав басом:

— Я, я, я!

Потім усі троє заглянули в повітчину.

Тоді зайшли в хату.

Постояли в сінях.

Ляда на горіщі була зачинена, а в клямку просунуто кілочка. Дабрини в сінях немає.

Старший вийшов з сіней, оглянувся навколо. І, побачивши під причілковою стіною драбину, гукнув до тих, що залишилися в сінях.

Вони вийшли у двір. Старший показав на дітей і махнув рукою, мовляв, тут шукати нічого. Вийняв з кишені цукерку-ледяника, відломив зелену часточку і простягнув Олі, пробасувавши:

— Мама! Я-я...

Німці вийшли з двору. А Оля ще довго стояла біля воріт з цукеркою в руці. Потім поглянула на неї і недовіжливо лизнула язиком. І раптом зробила відкриття — справжня цукерка, солодка!

З-за хати виходить Катерина. Заходить у сіни і знесилено прихляється до стіни.

У сіни забігає Оля, крутить в руці цукеркою, показуючи матері, тоді кричить щосили, закинувши голову вгору:

— Дядечки! А мєні німець цукерика дав!

Хата Катерининої сусідки Степаниди.

Біля столу стоїть чоловік Степаниди — Михтодь, чорнявий поліцай з маленькими очима. Кришить до дошки столу папушу тютюну.

Степанида сікачкою січе у цєбрі картоплю.

Біля дверей у куті поруч з рогаками та кочергами прихилена до стіни гвинтівка.

Рипнули двері.

Степанида оглянулася. На порозі Катерина, перелякана, бліда.

— Добровечір у хату, — вітається Катерина.

— Добровечір, Катре, — відказує Степанида. — Заходь.

Катерина заходить, сідає на лаві. Дивиться довго на Михтодя.

— Що скажеш, Катре? — понуро посміхається той. — Може, якого приймака вже знайшла та батька дітям?

Катерина обімліла. Сидить, кліпає очима. Перевела дух, усміхається крізь силу:

— Жартуйте, Михтодю! Оце хотіла спитати, може, рєшєто позичите. Послід перетрусить.

— Бери, що йому станеться, — каже Михтодь.

Він згрібає тютюн із столу, сипле в кисет, ховає в кишеню. Підходить до дверей, бере гвинтівку, перекидає через плече:

— Пішов я.

— До ранку? — питає Степанида.

— Атож. Доки ті не вб'ють або ці не розстріляють, — і грюкнув важко за собою дверима.

Жінки залишились самі. Степанида кінчила сікти картоплю, посипає дертю.

— Ти знаєш, Степко, — раптом каже Катерина. — Оце хотіла сказати твоєму Михтодю... Прийшли до мене двоє, кров'ю заюшені...

Степанида не зводить очей з Катерини.

— Знаю, — випалює з притиском. — Бачила їх біля крипички.

— Так страшно, прости мене господи... — зітхає Катерина.

Степанида вибігла з хати. Спочила до катраги. Намацала у курику на сідалі курку і, затиснувши разом у кулаці крила та ноги, понесла її до дровитні.

На столі у хаті Катерини стоїть пляшка самогону, накрайний грубезними скибками хліб, парує юшка в полумисках.

Микола і Василь сідають до столу навпроти Степаниди.

Катерина повкривала на печі дітей. Діти сплять міцно. Вона постояла трохи і вийшла у світлицю.

— Їжте, хлопці, пийте, — шепоче Степанида.

Микола і Василь їдять, до чарки не торкаються.

Катерина присіла край столу, стомлено підтягнула кінці хустки під підборіддям і сказала тихо:

— Сплять...

— Хлопці, хлопці, — зітхнула пошепки Степанида. — Візьміть мене в партизани, бо в мене таке ледащо, що й дитини не може надбати.

— Не мороч голови, Степанидо, — озвалася Катерина. — Дай їм самим звідси вийти.

Ніч видалася темна, безмісячна.

Микола і Василь ішли стежкою, що спускалася до греблі, яка загатила став цукроварні. Ось вони зупинилися під велетенською вербою на краю греблі, прислухаються, вдивляються в ніч. На містку не видно нікого. Тихо, тільки вода дзюрчить в лотоках.

Василь і Микола зводять курки на пістолетах.

Тихо, майже безшумно піднімаються на укис, ідуть греблею од містка.

Раптом од верб відділяються дві постаті з гвинтівками в руках. Зовсім близько. За два-три кроки від Миколи та Василя. Постаті кладули затворами, наставляють гвинтівки на хлопців.

— Руки вгору!

Василь і Микола піднімають руки вгору, не випускаючи пістолетів.

Поліцаї посміливішали, підійшли ближче.

— Хто такі? — питає один із них.

— Свої, — каже Василь.

— Василь? — питає поліцай. — Це ти, Василю?

— Я, — каже Василь.

— По голосу пізнав. Ти вбив шефа гестапо? — питає в темряві голос поліцай.

— Отак я тобі й скажу...

Василь, не опускаючи руки, стріляє в поліцай.

— Убив... — захарчав поліцай. — Михтодь я! Михтодь... — і замовк.

Микола вистрілив у другого, що кинувся тікати. Той, навіть не застогнавши, упав на край містка, скотився по ухосу і шубовспув у воду.

Женя, молоденька вродлива жіночка, допомагає своєму досить не молодому чоловікові, лікарю Костю Платоновичу, перев'язати Василеву ногу.

Квартира лікаря вікнами виходить на майдан перед цукроварнею.

Надворі ранок, похмурий, сірий.

Василь час од часу поглядає на вікно.

Кость Платонович опустил холошу на Василевій носі, стукнув долонею по коліні. Нога здригнулася.

Василь злякано глянув на лікаря.

Женя безглуздо посміхнулася.

— Спати! — Кость Платонович рукою показав на двері другої кімнати.

Василь підвівся. Женя хотіла його підтримати. Але він відмахнувся від помочі. Пошкандибав сам.

Микола спав на ліжку. Василь ліг на канапу. Спить Микола, дихає рівно, глибоко, як після доброї роботи.

Василь заплющив очі. І злову побігли перед очима хмари. Спочатку білі, потім сіріють і, нарешті, стають чорними, як сажа. Хмари клубочаться, б'ються. І з них пада дощ чорними важкими краплинами.

Василь скочив з ліжка, підшкандибав до вікна.

На майдані під тополями, неподалік свіжовиритої могили, стояли люди, зігнані з містечка й навколишніх сіл. І чоловіки, і жінки, і діти. Всі тримають, незважаючи, що глибока осінь, квіти в руках. Хто одну, хто дві, хто цілий букетик. Квіти різні, прибиті морозом, які так морозом і звуться. Хтось зрізав гілочку герані з вазона, а багато людей побрали паперові квіти, якими обкладають родинні фотографії та образи.

Під тополею стоїть Василів велосипед і висить на гілочці Миколин піджак.

Штадткомендант і поліцай-комісар у супроводі Нінки підходять до людей. Зупиняються. Довго вдивляються в кожне обличчя.

Двоє солдатів підкочують велосипед і підносять піджак.

— Хто знає, кому належать ці речі? — питає німецькою мовою поліцай-комісар.

Нінка перекладає питання.

Мовчать люди. Дивляться на чужий велосипед, на чужий піджак.

Ось стоїть молодиця, у якої снідав Микола, коли вранці забіг Василь. Але вона нічого не хоче впізнати. Тут і Осадчий, який віз їх кіньми, і Катерина з дітьми, і Степанида, яка так і не діждалася вранці свого Михтодя, і Олена, яка покшнула відра у березі.

— Якщо ви будете мовчати, ми розстріляємо кожного п'ятого з вас, — каже поліцай-комісар.

Нінка перекладає.

Мовчать люди. Дивляться на піджак і велосипед. Тримують в руках квіточки.

Позаду за ними широкою шеренгою солдати фельдждан-дармерії.

Василь стоїть біля вікна. Йому видно не весь майдан. Лише ту частину, де викопана могила, та місце, де стоять штадткомендант і поліцай-комісар з Нінкою.

У другій кімнаті, оддалік від вікна, спостерігають цю подію Кость Платонович і Женья. Кость Платонович — людина років за п'ятдесят. Обличчя сіре й плоске, як заступ. Очі тільки великі й розумні. А Женья ніби якась пририта. З її вродливого обличчя так і не сходить безглузда посмішка.

Чути траурний марш.

Вулицею на майдан виходить похоронна процесія. На лафеті, запряженому кіньми, цинкова домовина з покійним фон Ріхтером. За лафетом зразу йде його дружина фрау фон Ріхтер у жалобі. За нею кілька тузів із гебітскомісаріату та кілька високих за чином гестапівців. І більше нікого. Тільки традиційний взвод почесної варти та військовий оркестр.

Василь припав до вікна. Поруч став Микола.

Лафет з домовиною проїздить майже під самісіньким вікном.

Василь бачить бліде обличчя фрау фон Ріхтер під чорним серпанком жалоби. Потім обличчя самого фон Ріхтера. Воно ніби дивиться в бік Василя і ніби зараз моргне оком і скаже: ось він!

Василь рвучко відвертається од вікна і припадає плечима до лутки.

Полицай-комісар проходить повз людей з квіточками, вдивляється в їхні обличчя пильно і довго. І на кого показує рукавичкою, того запитує Нішка:

— Ім'я та прізвище?

— Осадча Палажка.

— Гаркавенко Петро.

— Білоконь Варка.

— Микола Причепка.

— Татарчук Параска.

— Жменька Килина.

— Федір Симогчук.

— Колпих Марія.

— Феревиченко Сашко.

— Зачінайло Сидір.

— Оля...

— Прізвище,— питає тихо Нішка дівчинку, що стоїть біля Катерини.

Дівчинка спокійно повторює:

— Оля.

— Хмельницькі ми,— ледве ворухить похололими вустами Катерина.

— Ваше ім'я,— питає Нішка.

— Хмельницька Катерина.

Відібраних людей солдати фельджандармерії ставлять в ряд і ведуть до викопаної могили. Вишиковують їх в одну шеренгу. Так вони й стоять з квіточками в руках.

Поруч під тополею стоїть велосипед і висить на гілочці піджак.

Василь бачить це з вікна.

Похоронна процесія виходить на майдан. Зупиняється. Старший чин з гестапо проголошує коротку промову.

— Отто фон Ріхтер! Ви були чесним воїном фюрера і великого німецького народу. В тридцять третьому році ви один із перших стали до лав націонал-соціалістської партії. Ви загинули, хоробро б'ючись до останньої хвилини, як і належить людині чистої арійської крові. І вапоїли своєю кров'ю цю дику землю, яка по праву буде тепер належати вам, вашій родині і великій Німеччині. Ми клянемося помститися за вас. За кожну краплину вашої крові завлаять життям сто, двісті, тисячі... Ні, двадцять п'ять мільйонів цих дикунів, скіфів, зрадливих і підступних бандитів!

— Ох, господи! Якби це допомогло його воскресівлю! — зітхнула під чорним серпанком ффрау Ріхтер.

Почесна варта тричі одсалютувала пострілами в повітря.

Над ямою бліді, вжахані стоять заложники з квіточками в руках.

Солдати фельджандармерії, карбуючи крок, виходять і стають навпроти них.

Василь кидається з кімнати, біжить до дверей.

Кость Платонович хапас його за комір і з усієї сили штовхає в протилежний кут кімнати.

Василь боляче вдарився плечима об стіпу і сів додолу.

З кімнати вискочив Микола і загородив разом з лікарем вихідні двері.

Василь підводиться. Одвертається до стіни. Ледь здригнулися плечі.

— Якщо ви не викажете вбивцю, сто ваших односельчан завтра вранці будуть розстріляні на цьому майдані,— закінчує свою промову гестапівський чин.

Ффрау фон Ріхтер зомліла, безсило опустилася на руки двох офіцерів, що підхопили її.

Солдати фельджандармерії стоять навпроти заложників.

Застигли в руках приречених паперові квітки, і гілочки герані, і мороз, який так і називають в народі морозом.

Траурна процесія рушила, прямуючи до залізничної станції.

Двоє офіцерів ведуть попід руки непритомну ффрау фон Ріхтер.

Стоять люди з квіточками в руках ні живі ні мертві, немов похололи.

Стоїть Нінка. Кров їй відлила від лица, губи посиніли. На канапі, обхопивши голову обіруч, сидить Василь. Поруч стоять Микола, Кость Платонович і Женья з безглуздою усмішкою на вустах.

Вечір. Чорна яма, могили під тополями.

Чийсь солдатський чобіт притоптав паперові квіти, і гілочку герані, і мороз.

В квартирі Костя Платоновича темно.

Василь ховає пістолет за пояс штанів. Микола кладе свій у кишеню.

Кость Платонович підходить до дверей, відкидає засув, прочиняє двері.

Василь хоче потиснути йому руку. Але Кость Платонович схиляє в цю мить обличчя і долонею проводить по очах.

Василь постояв і пішов з кімнати.

Кость Платонович зачинив за ними двері і грюкнув засувом.

Надворі хлопці зупинилися в кущах бузку, прислухалися. Тихо. Микола хитає головою, мовляв, можна йти.

Але Василь заперечив.

— Ні. Мушу де з ким порахуватись.

— Не дурій! — тихо докоря Микола.

Та Василь не зважив на докір:

— Вийдеш — скажи Пилипові про заложників.

Микола поглянув на побратима сумовито і пішов садком.

Василь поглянув йому вслід і повернув в інший бік.

Підходить до подвір'я Нінки. Пролазить під латою в город. Шкандибає старим картоплинням до повітки, проламується крізь хащі смородини та малини.

Здаля він помічас Нінку. Вона повільно ходить по двору, зігнулася, розставила руки, піби щось шукає.

Василь підходить ближче.

І раптом став серед двору.

Нінка, не помічаючи його, кишкає курку в катрагу, біленьку дурну курку, яка не встигла своєчасно піти на сідало і заночувала на дереві.

Стоїть Василь, дивиться.

— Киш-киш-ш! — кишкає Нінка, не обертаючись до Василя.

Скрикує курка, змахує крилами, злітає на сідало.

Нінка зачинає катрагу, оглядається через плече, рухом голови запрошує гостя і, не зупиняючись, іде до хати.

Василь постояв, ніби про щось важко роздумуючи, і покірно рушив за Нінкою.

Нінка не засвітила лампи. Коли Василь увійшов, вона у півтемряві саме ставила глечик молока на підручник німецької мови, який дав їй Ріхтер.

Василь підійшов до столу і сів.

Нінка поклала хліб, поставила два кухлі, сіла навпроти Василя.

Так вони сиділи, не обзиваючись одне до одного, не доторкуючись до хліба, до кухлів.

Та ось Нінка встала, підійшла до постелі. Скинула ковдру, розсунула дві подушки у різні боки.

Василь не рухнувся з місця, так і сидів, сперши голову на руки.

За вікнами гримить поїзд.

Нінка поглянула у вікно.

Повз хату, поволі набираючи швидкість, іде поїзд.

В освітлених вікнах видно офіцерів гестапо, які були сьогодні на похороні. А в одному вікні заплакає обличчя фрау Ріхтер під чорним серпанком. Вона дивилася прямо у вікно, немов бажала навіки запам'ятати це село, цю землю і її людей.

Та ось обличчя фрау Ріхтер зникло — закрив інший поїзд, що йшов у протилежному напрямку, звичайний товарний поїзд.

У розчинених дверях «телятників» стояли або сиділи, звисивши ноги, німецькі солдати, яких везли на Схід, або на смерть, що дорівнювалось одне одному; і це було помітно по їхніх схилених головах, безвільно опущених руках і зігнутих снапах.

Поїзди прогрімкотіли і зникли в темряві.

А Василь і Нінка ще довго сиділи біля столу одне проти одного, мовчазні, зосереджені.

Нінка завісила вікно, засвітила лампу.

Нарешті їхні погляди зустрілися. На очах у Нінки виступили сльози. А у Василевих промайнув ледь помітний гіркий усміх.

Василь, не встаючи, повернувся до ліжка, відхилив подушку і побачив на паволочці іржаві плямочки, відбиток свого пістолета. Він провів по ньому рукою, потім ще раз поглянув на Нінку. Вона тихо, беззвучно плакала. Василь витер пучкою сльози на щоці Нінки, взяв її руку, маленьку, цупку, роботящу, ніжно провів пальцями по мозолястій долоньці. Нінка плакала. Німі сльози збігали по її

щокі до кутиків вуст і спадали на вишиті квіточки ска-
тертини.

Василь нахилився і, ледве торкаючись вустами, поці-
лував долоньку.

Далі встав, пішов до дверей, зупинувся. Дістав з-за поя-
са пістолет, перевів патрони в обоймі.

Нінка дивилася крізь сльози, немов питала, що він за-
мислив.

Василь усміхнувся, хитнув головою на прощання і пере-
ступив поріг.

Ніч була зоряна.

Василь поглянув на небо.

Увесь всесвіт визорував над його головою.

Тихо. Ані шелесту.

Аж ось десь на кінці села проспівав півень. На проти-
лежному боці озвався другий. Третій заголосив зовсім пор-
уч. А за ними стали відгукуватись усі півні села.

Падали зорі, згасали у безвісті. А він стояв, звівши го-
лову до неба, ніби вдивлявся в нього востаннє чи, може,
шукав свою зорю.

Виспівували нічну варту сільські півні.

Василь не почув, як на ганок вийшла Нінка. Зчувся лиш
тоді, як вона притисла його голову до грудей і цілувала
чуб, скроні, чоло.

Василь легенько відсторонив її.

Обличчя Нінки було вже сухе. Очі палахкотіли, як дві
зорі.

Василь дивився на неї сумно, зосереджено. Потім при-
горпнув до себе, поцілував десь біля вухка, повернувся і
пішов з двору, припадаючи на поранену ногу.

Нінка стояла на ганку.

Василь оглянувся і пірнув у малину.

Ішов тихо-тихо, обережно одводячи гілки.

Став. Прислухався.

На вулиці чатувала фельджандармерія. Четверо солда-
тів у касках залякли на мотоциклах в тіні під плотом.

Неподалеку загавкав собака.

Залізні голови німців повернулися на гавкіт.

Василь відступив назад і крадькома, садком, пішов далі.

Крізь віти дерев він побачив залізничний насип. Біля
шлагбаума стояв кордон з чотирьох мотоциклістів і біля
десятка поліцаїв.

Прогримотів поїзд. Темний, без вагонів, товарний. На
платформах стояли танки.

За звичкою Василь порахував кількість танків. Тоді посміхнувся сумовито і рушив назад, у гущавину саду.

Городами підійшов до греблі. За греблею бовваніла труба цукроварні, впиралася вершиною у зоряне небо. На греблі, не ховаючись, стояв цілий загін поліції та кілька німців.

Шуміла вода в лотоках.

Василь повернувся і зник у кущах.

Вийшов на стежку. Ось кущ калини, під яким він лежав. А за ним біліє хата Катерини.

Василь підійшов до дверей, взявся за клямку — двері були не зачинені.

Тихо ступаючи, Василь увійшов у сіни, прочинив двері в хату.

Катерина, як прийшла додому, так, не роздягаючись, і сиділа біля столу з паперовими квітами в руках. Коли Василь переступив поріг, вона не зразу обернулася до нього. Та коли обернулася, він аж відхилився од одвірка. Перед ним було саме горе. Очі запали, виблискували сухо.

На ліжку спали двійко хлопчиків. Олі не було.

Василь перевів погляд з дітей на Катерину.

Вона дивилася ніби крізь нього, ніби не впізнавала його.

Василь опустил очі додолу. Катерина одвернулася. Сиділа німа, скорботна, дивилася на хлоп'ят.

Ті спали спокійно, як сплять усі здорові діти на світі.

Катерина і далі сиділа нерухомо, тільки руки її повільно общипували пелюстки на паперових квітах.

Василь пішов з хати. Катерина навіть не поглянула йому услід.

Василь підійшов до кринички у березі. Сперся на цямрини, поглянув у воду. Коряком зачерпнув води, напився. Ще раз зачерпнув, надпив трохи, поставив коряк на цямрину. Втер уста рукавом.

Нога боліла. Василь стамував біль і пошкутитьгав берегом.

Підійшов до Оленої хати. Торкнув двері — замкнено. Пошкандибав попід вікнами до причілка.

У хаті щось метнулося біле.

За мить відчинилися двері, з сіней визирнула Олена.

Василь ступив до неї.

Олена позадкувала у темряву сіней.

Василь рушив за нею.

З ліжка встав Іван у самій білизні. Олена теж була тільки в спідній сорочці, лише хусткою напшулася.

Їх обох минула лиха година. І вони собі спали, може, й не спокійно, та все-таки у їхній хаті горя не сталося.

Олена метнулася до печі, рогачем витягла горшка ще з теплою юшкою. Жар у печі ще не загас, жеврів червоно.

Василь хитнув головою, мовляв, не турбуйтеся. Скрутив цигарку, припалив від жарини. Іван і собі заслинив цигарку, припалив від тієї ж жарини, роздмухавши її.

Постояли мовчки, покурили.

Василь курил жадібно, швидко, немов поспішав кудись.

Іван попихував неквапливо, зиркав на Василя. Мовчав.

Василь докурив, притгасив пальцями недокурок і пішов з хати.

Іван подивився у вікно, сів на ліжко. Поруч сіла Олена. Здригалася, ніби її морозило.

Іван мовчки докурював.

У хаті Степаниди світилося.

Василь стояв у городі, дивився здаля на вогник у вікні.

Хотів поминути цю хату, вже ступив кілька кроків, та ніби якась сила повернула його. Неквапом підійшов до ганку. Війна мовби й не торкалася цієї оселі. Ганок пофарбований, з підлогою. На підлозі ряденце для ніг. Що-то значить, коли чоловік у господі.

Василь зупинився на ряднині, почувгав здоровою ногою. Підніс руку, щоб постукати, але двері були прочинені. Зайшов у сіни, відчинив хатні двері.

Степаниди в хаті не було. Тільки на лаві лежав Михтодь. На схрещених руках догорала свіча. Віск оплив на заляклі пальці. Обличчя Михтодя було прикрите рушником.

Василь не зводив очей із свічі.

Аж ось із ванькира вийшла Степанида, боса, у самій сорочці. В губах затисла шпильки.

Обома руками вона збрала косу на потилицю, заколола шпильками. Подивилася на Василя якось байдуже, потім показала очима на Михтодя і спитала просто:

— Ти?

— Я,— відповів Василь.

Степанида не глянула на нього. Підійшла до столу, взяла нову свічку, припалила від недогарка і поставила на-томість.

Звела голову, подивилася на фотографію, запнуту вишитим рушником. Це була звичайна шкільна фотографія

випуску десятого класу. Поруч з Василем стояв Михтодь з насушленими очима.

— Не клени мене, Степанидо,— тихо сказав Василь.

— Дурень ти,— спокійно відповіла Степанида.— Іди, лягай, спи. Тут тебе не знайдуть.

— Спасибі. Не треба...— сказав Василь.

— Дурень ти,— зітхнула Степанида, нахилила голову набік. А в очах її піби на мить засвітилася презирлива по-смішка.

Вродлива була ота Степанида і якась незалежна, така, як і була дівкою. Заміжжя випало бездітне. Отож і лишилася вона стрункою, тіло налите.

— Піду я,— промовив Василь.

— Йди, йди! А завтра сто душ постріляють через тебе дурного.

Василь помовчав і пошкутильгав з хати.

Вже коли відійшов у темряву саду, то почув Степанидин шепіт:

— Василю! Василю!..

До хати Явдокима Осадчого Василь підійшов упевнено. Тричі стукнув у шибку. Чути було, як у хаті щось рипнуло, і до вікна прихилився Явдоким. Розгледівши Василя, він насушився неприязно і махнув двічі рукою, мовляв, їдь собі, чоловіче, звідки прийшов.

— Баба там? — припав до скла Василь.

Але Явдоким не розібрав ані слова. Він знову рішуче замахав руками, відхилився од вікна і розтанув у темряві хати.

Небо почало світлішати.

Василь підійшов до тину, притулився до дерева. Приглядався до вулиці, вичікував.

Аж ось промчали два патрулі фельджандармерії на мотоциклах.

Василь перескочив через тин і швидко перебіг вулицю.

Коли вже він підбіг до будинку лікарні, вулицею знову проторохкотіли мотоцикли.

Василь постукав. Двері відчинив Кость Платонович. Суворо зміряв його з голови до ніг, потім пропустив у передпокій і замкнув за собою двері.

Василь зайшов до кімнати, сів біля столу лікаря.

Кость Платонович подивився на Василеву ногу, відчинив шафу з медикаментами.

— Не треба. Збудить Женю.— Василь схилив голову на руку. Думав.

Увійшов Кость Платонович. За ним Жєня. Навіть спрoсoння обличчя її було безглуздо усміхнене.

— Доброго ранку, Жєню,— привітався Василь.— Слухайте уважно. Перекажете Пилипові: Василь просив, якщо розстріляють заложників, знищiть комендатуру в районі, поліцай-комісара повісьте на мосту. Іншого рішення я не знайшов. Запам'ятали?

Жєня мовчки хитнула головою і знову посміхнулася дивно.

Кость Платонович допитливо вглядався у Василя, на-решті спитав:

— Що намислив?

Василь нічого не відповів, тільки сказав:

— Бувайте.

Ранок.

Майдан перед конторою цукроварні, в якій розмістилося гестапо. З бічної вулички виходить Василь, припадає на поранену ногу.

Проходить повз яму, викопану під тополями.

Стирчать із землі притоптані паперові квіти, і гілочки герані, і мороз.

Василь підходить до вартових, що стоять біля ганку контори.

— Хальт! — зупиняє його вартовий.

Василь показує рукою, що йому треба туди, в контору. Але німець показує автоматом, щоб ішов назад:

— Цурюк! Га век!

Тоді Василь відхилив полу піджака і показує очима на пістолет за поясом.

Кабінет Ріхтера.

На зеленому сукні столу жовто-іржаві бляшки гільз. За столом сидить гестапівський чин з гебітскомісаріату. У глибині на ослоні Василь. Збоку біля столу на краєчку стільця примостилася Нінка.

— Це не вкладається в нормальну поведінку людини,— говорить гестапівський чин.— Я не можу вам повірити.

Нінка перекладає. Як вона тримається, один бог знає.

— Серед засуджених є ваші батько чи мати? — питає чин.

— Ні,— відповідає Василь.

— Сестра, брат?

— Ні.

- Дружина, кохана?
 - Ні.
 - Тоді ваша версія неприпустима.
 - Але ж я вам точно намалював усю картину замаху.
 - Можливо, ви були серед людей біля молотарки?
 - Я ще раз стверджую: Ріхтера вбив я.
 - Ваше визнання не вірогідне.
 - Чому?
 - За мою практику це перший випадок.
 - Вважайте це винятком з вашої практики.
 - Повторюю, це виходить за межі людської психіки.
- Що вас спонукало до такого вчинку?
- Совість.
 - Ні, ви просто маніяк, який прагне смерті.
 - Вашої,— посміхнувся Василь.
 - Годі плести дурниці. Вас розстріляють разом з усіма за незаконне посіння зброї. Все.
 - Якщо ви розстріляєте заложників, вас завтра надвечір повісять на мосту.
 - Ви ворожбит?
 - Партизап.
- Гестапівський чин замовк, уважно поглянув на партизана, потім скептично посміхнувся:
- Ви дрібний провокатор.
 - Пожалкуєте.
 - Гаразд, ви кажете, що весь час переховувались у селі. Чому вас ніхто не виказав?
 - Не знаю.
- Гестапівський чин натискує кнопку дзвінка.
- Входять двос вартових.
- Дискусія закінчена. Виведіть.
- Василя вхопили за руки.
- Ще одне питання,— звернувся він до гестапівця.— Ви могли б померти за свій народ?
- Чин відвів голову і процідив:
- Звичайно.
 - А чому вам здається, що ми не здатні на це?
 - Годі. Виведіть.
 - Хвилипу! Перед вами на столі дев'ятнадцять гільз з пістолета ТТ. Подивіться. Двадцятим набоем вбито Ріхтера. Перевірте. Пістолет ще пахне.
- Гестапівський чин поглянув на дев'ятнадцять гільз, прищиплених до столу. На білій стрічці паперу немає імені власника зброї.

Гестапівець бере з столу гільзу, яка лежала окремо, і прикладає до дев'ятнадцяти.

— Але попереджаю, якщо ви не дотримасте слова і не відпустите заложників, вас повісять сьогодні. І це буде така ж свята правда, як оця двадцята гільза, — Василь посміхнувся і показав очима на стіл.

— У вас є батько і мати?

— Є.

— Вони тут?

— Ні. Вони далеко. Вам хіба не досить мого життя?

— Виведіть.

Василя виводять.

Гестапівець пильно дивиться на Нінку.

— Ви його знали раніше?

— Ні.

— А якщо це неправда?

— Тоді розстріляєте і мене.

— Але з цього ж пістолета. Ви будете двадцять першою.

Рапок.

З кошари виходять селяни. Погукують вартові. Люди ще не вірять у звільнення. Ідуть, оглядаються підозріло. Ідуть майданом повз тополі, під якими чорніє яма.

Пада дощ. Вимиває з землі паперові квіти, і герань, і мороз.

З контори цукроварні, в якій розташувалося гестапо, виводять Василя, скованого наручниками.

Майданом ідуть люди.

Хтось помічає Василя. Зупиняється. За ним зупиняються всі.

Василь усміхається.

Солдати фельджандармерії уштовхують його в тюремну машину. Зачиняють заграбовані двері.

Машина рушає.

Стоять люди на майдані. Застигла біля вікна на другому поверсі Нінка.

Йде дощ, вимиває з землі паперові квіти, і герань, і мороз, який так і звуть в народі морозом.

Київ, 1963

З М І С Т

ГНІВНИЙ СТРАТІОН. *Повість* 5

ПІДПОЛКОВНИК ШИМАНСЬКИЙ
Героїчна повість 101

ІІЧ БЕЗ МИЛОСЕРДЯ. *Повість* 311

ОСТАННІЙ ПАТРОН. *Кіноповість* 365

ВАСИЛИЙ СИДОРОВИЧ ЗЕМЛЯК

ПРОИЗВЕДЕНИЯ В ЧЕТЫРЕХ ТОМАХ

ТОМ ВТОРОЙ

ГНЕВНЫЙ СТРАТИОН. Повесть

ПОДПОЛКОВНИК ШИМАНСКИЙ.
Героическая повесть

НОЧЬ БЕЗ МИЛОСЕРДИЯ. Повесть

ПОСЛЕДНИЙ ПАТРОН. Киноповесть

Составитель *Леонид Петрович Чубарь*

Редактор тома *И. В. Гуриченко*

Киев, издательство художественной
литературы «Дніпро», 1983

(На украинском языке)

Редактор *Л. Г. Білик*

Художник *А. О. Хмара*

Художний редактор *О. Д. Назаренко*

Технічний редактор *Л. І. Ільченко*

Коректори *Т. В. Грузинська, А. В. Кудрявцева*

Информ. бланк № 1963

Здано до складання 21.01.83.

Підписано до друку 22.11.83. БФ 51104.

Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 1.

Гарнітура звичайна нова. Друк високий.

Ум. друк. арк. 12,58. Ум. фарб. відб. 12,58.

Обл.-вид. арк. 22,845. Тираж 65 000.

Зам. 3-45. Ціна 1 крб. 70 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро»,
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова

фабрика ім. М. В. Фрунзе.

310057, Харків, Донець-Захаржевського, 6/8.

Земляк В. С.

З—53 Твори: В 4-х т. Том II: Гнівний Стратіон: Повість; Підполковник Шиманський: Героїчна повість; Ніч без милосердя: Повість; Останній патрон: Кіноповість / Упоряд. Л. Чубар.— К.; Дніпро, 1983.— 390 с.

До другого тому творів українського радянського письменника (1923—1977) ввійшли повісті, у яких відтворюються події Великої Вітчизняної війни.

з $\frac{4702590200-059}{M205(04)-83}$ передплатне

У2